

ПИРОТСКИ
ЗБОРНИК

*Фотографија на корицама:
Љилим са старом пиротском шаром званом ОГЛЕДАЛА
Снимио: Б. МАНИЋ ЖОЛИ*

П И Р О Т С К И З Б О Р Н И К
БР. 2
1969.

Урбанизам

Социологија

Историја

Спелеологија

Географија

Стоматологија

Школство

Књижевност

Библиографија

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

др Петар Козић

ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈЕ

Божидар Антић

др Илија Николић

др Јован Ђирић

Јован Манић

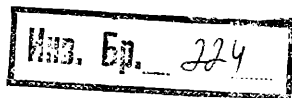
др Миодраг Видановић

Новица Живковић

мр Радомир Антић

Радован Живковић

др Тодор Васић

Вињете у овом броју: снимци експоната
Етнографског музеја у Пироту

Лектор: Новица Живковић

Коректор и технички уредник: Момчило Цветковић

Неки битни проблеми раста
и територијалне организације
градског организма

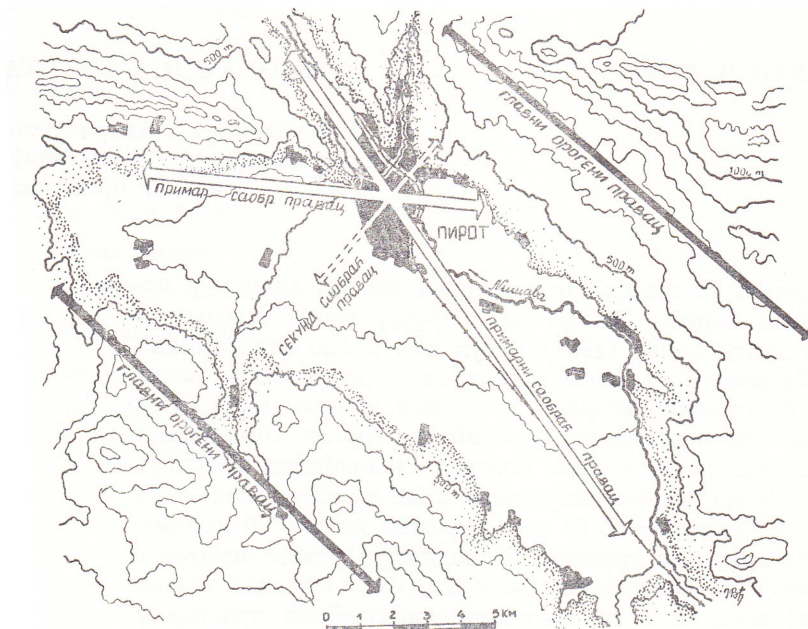
Пирот је градски центар у нишавској долини и истовремено највеће насеље на подручју њеног средњег и горњег дела. Данас (1968) броји око 28.000 становника¹.

Развио се на месту где се интеррегионални железнички и друмски саобраћај у долини Нишаве укршта са регионалним и локалним саобраћајем горњег Понишавља и суседних области. Ова погодна саобраћајна позиција настала је на приближној средокраћи између Ниша (око 61 км) и Софије (око 87 км), односно на око 30 километара од данашње границе. У подножју ртасте избочине Сарлака, у северозападном делу Пиротске котлине, нашао се онај погодни и прихватљиви топографски простор у којем се је изградило поменуто раскршће и у којем се је, с тачке гледишта локације, фундирала судбинска позиција Пирота.

Пирот је једно од доста ретких градских насеља у којем природни и културни услови топографске средине нису превише погрешно коришћени, тако да у просторном изграђивању и ширењу места нису настале крупније деформације и штете. Али извесних штета ипак је било, нарочито у последњим годинама. Док је до 1955. године изградња градског организма била необично правилно оријентисана, након 1955. године, а нарочито у шестој деценији XX века, она почиње да се погрешно оријентисе и позитиван склоп градског организма почиње да се разара и деформише. Степен урбане деформисаности града тиме се повећава и исказује тенденцију даљег повећања. Данас, при броју од око 28.000 становника, степен де-

¹) Не узимајући у обзир приградска насеља Градашницу, Бериловац, Гњилан и Пољску Ржану.

формисаности износи око 15—25 процената, док је пре 1955. године, на почетку једног периода динамичнијег раз-
витка, износио око 10—15 процената.

Скица 1.

Главни природни и саобраћајни правци
на сектору Пирота

Правцем северозапад — југоисток усмерене су главне црте природне средине и примарни токови саобраћаја на сектору Пирота. У супротном правцу (СИ — ЈЗ) пружају се секундарни природни и саобраћајни садржаји и токови. Наведени правци — дати у закономерности природне средине и интеррегионалног саобраћаја — од крупног су значаја као подсетник и водила у урбанистичком изграђивању Пирота.

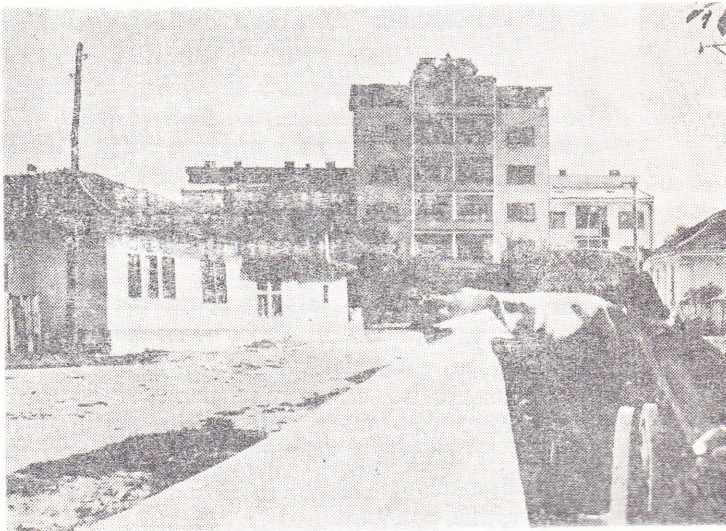
Објашњење знакова: Облик и димензије нижих делова котлине обележени су тачкасто. Насеља и њихов распоред означен је црним флекама. Еквидистанца 100 метара.

Ако узмемо да је урбани деформитет однос између стварног и урбанистички оправданог стања, онда овај однос, на примеру Пирота, још не пружа онако загрињавајућу слику каква је код једног броја градова у његовом суседству. У Лесковцу и Нишу, на пример, степен урбаног деформитета креће се и до 70 процената, у Прокупљу

до 45, а у Алексинцу и Врању нешто ниже него у Пироту (8—18 процената). Према томе, оно што у Пироту забрињава није толико високи проценат урбаног деформитета, већ чињеница да се он из године у годину повећава.

У наведеној ситуацији успешне и не превише скупе урбанистичке интервенције у Пироту још су могуће. Уколико се, међутим, урбани процес, са преовладом негативног над позитивним правцем развоја, и даље настави — а такве се тенденције испољавају — онда ће будуће ефикасне урбане интервенције бити све теже и скупе. Заустављање негативних тенденција развоја и отварање процеса позитивног развоја, са крајњим циљем да се створи урбанистички ефикасан градски организам, је нужно.

Било би интересантно, у вези са предњим, указати на неке значајне црте природне и културне средине Пирота, које су од битног значаја за правилно организовање урбаног лика овог места. Исто тако било би од интереса указати и на поједине важније путеве и начине кориш-

Слика 1. Погрешно лоцирани објект П÷4 у Улици Бориса Кидрича, који смета пројектовање Улице Петог Конгреса и реализовање позитивних урбанистичких замисли на сектору Пазара.

ћења природне и културне средине у смислу функционалног и оптимално корисног изграђивања Пирота. Тој сврси треба да допринесе и овај рад.

ВАЖНИЈИ ПРОСТОРНИ САДРЖАЈИ ПИРОТА И ЊИХОВО УРБАНИСТИЧКО КОРИШЋЕЊЕ

Пирот, којим се у овом раду бавимо, је онај урбанизирани, или пред потенцијом да буде урбанизиран, градски простор, смештен у северозападном делу Пиротске котлине, и то у котлинском делу између Сарлака, Провалије, Прчевца, Железничког моста и равни Барја. Наведени простор пресечен је реком Нишавом и ограђен са западне и северне стране динамичном и живописном брдско-планинском зоном. Природни и културни миље поменутог простора, фундиран на левој и десној обали Нишаве и у подножју брда, представља ону животну средину и оно наслеђе с којим Пирот мора да рачуна, као с једним од основних фактора у свом изграђивању. Наведени миље није од битног значаја за планирање димензије месног организма, јер оне зависе од фактора који делују у широј и интеррегионалној регији утицаја, али он је од судбинског значаја за организовање правилног и функционалног склопа месног организма.

Топографски простор Пирота (просторни миље) чине садржаји природног и културног порекла међусобно зависни и испреплетени². Они у овом — као и у сваком другом — тренутку представљају реалност и носе у себи оне сублимиране градитељске сугестије, које најпре треба добро проучити и познавати, да би се, на основу њих, могао плести мозаик градског организма.

На основу ових (тихих) сугестија урбани организам Пирота грађен је и у прошлости.¹ Није намена овог рада да улази у то да ли су и до које мере у изграђивању Пирота у прошлости одлучивали спонтани процеси или планска воља³, премда је значајно констатовати да у изграђивању урбаног лика Пирота у прошлости нису начињене крупније грешке. При томе, пре свега, мислимо на саобраћавање урбаних потеза са сугестијама природне и културне средине.]

Узајамно зависни и испреплетени садржаји природне и културне средине, међутим, и сада постоје и чиње-

²) Природа и природни садржаји кроз историју споро су променљиви и веома стабилни, док су културни садржаји кроз историју веома променљиви и нестабилни. И једни и други су, међутим, база урбанистичком планирању и изграђивању.

³) О овоме види запажања у „Географији Пирота“ I, Ј. Тирића.

ница су која се у урбаној политици и изграђивању Пирота не може прескочити.

Биће, због тога, интересантно да из ових садржаја, који су саставни делови пиротског просторног комплекса, издвојимо неке који су за урбанизам Пирота значајни и на основу којих би требало одредити правце и стратегију грађења. Као такви, значајни и карактеристични за Пирот, могли би се поменути следећи садржаји:

1. УСМЕРЕНОСТ ГЛАВНИХ ЦРТА РЕЉЕФА

Рељеф је оријентисан правцем северозапад—југоисток. На подручју Пирота то је правац којим су усмерени главни токови природних и културних кретања. У наведеном правцу се пружају: ороген планина, основне тектонске црте котлине и Нишавина долина. У истом правцу усмерила је свој ток и главна хидрографска компонента овог простора — Нишава. Следећи њен ток и долину, усмерен је у истом правцу и примарни саобраћај овог простора. Наведени правац природних директриса и примарног саобраћаја — дат у закономрности природне средине — треба, дакле, да буде значајан подсетник и водиља у урбанистичком изграђивању Пирота. Другим речима — на основу предњег;— главни, брзи и високофреквентни интеррегионални саобраћај, са одговарајућим типом и профилом саобраћајница, треба оријентисати правцем СЗ — ЈИ, а мирнији, мање фреквентан, мезорегионалан и локалан саобраћај, са одговарајућим типом и профилом саобраћајница, треба поставити и оријентисати у попречном правцу СИ—ЈЗ, односно С—Ј.

2. САРЛАК

Сарлак, као атрактивна маса, рекреативни простор, пејсажна драгоценост и визурни пункт, како функционално тако и естетички, треба да веже знатну пажњу у урбанистичком изграђивању. Не треба видљиво умањивати значај и осталих морфолошких маса, нарочито Провалије и Прчевца (посебно планинског лука на североистоку), које својом присутношћу, изразом и могућностима такође упућују на брижљивији третман и урбанистичку обраду.

Врло би погрешно, на пример, било затворити саобраћај и визуре према овим и са ових објеката. (Анало-

гија: пример позитивног пројектовања уличне мреже и централног трга у Ужицу у односу на околна брда).

Такође би врло кратковидо и непромишљено било не видети ртасту избочину Сарлака забодену у градско ткиво и њен разграничавајући положај између индустријске зоне на северној и стамбено-терцијалне на његовој јужној страни. Дозволити да се у развоју градског организма не оствари овај природни и функционални распоред (са индустријском зоном, Нишавом и железничким саобраћајем на његовој северној и стамбеном, здравственом и зоном терцијалних делатности на његовој јужној — присојној — страни), значило би препустити градски развој нефункционалним, погрешним и спонтаним силницима развоја. Грешке оваквог развоја касније би било тешко исправљати, или би исправљање истих било превише скупо. Тако је, на пример, већ данас тешко исправити кратковиди потез са локацијом Болнице у станично-магацинско-индустријском рејону града, потез који је допринео повећању негативних поена у степену деформације градског организма Пирота. (Адаптација Болнице у средњу техничку — индустријску — школу са Бачким домом и истовремена дислокација Болнице у неки погоднији простор између Гњилана и Бањице је пожељно решење. Мада за реализацију ове функције још није касно, стиче се утисак да је прави момент за овај крупни и функционални потез у Пироту ипак промакао).

3. ПОНАШАЊЕ ВАЗДУШНИХ МАСА

Реч је о понашању ваздушних маса, посебно о кретању и понашању преовлађујућих ветрова. Температурно понашање Пирота пружа услове који су за урбанистичку организацију града и пријатан живот грађана потпуно прихватљиви. У Пироту нема ударних и рушилачких ветрова (максимална измерена брзина износи 68 км. на час), али се мора водити рачуна о преовлађујућим ветровима западног, северозападног и северног квадранта и то у вези са локацијом загађујуће индустрије, као и улози брдско-планинског ветра у вези са проветравањем и снабдевањем града свежим и чистим ваздухом.

Пирот није — попут многих градова — смањио своје здравствено стање и деградирао своје урбанистичке услове деловањем „смога“. Већи део Пирота је изван зоне штетног деловања гасова, тако да су аерозагађења и индустријски „смог“, осим у једном делу Тијабаре, мало познати. Негативним развојем процеса урбанизације ае-

розагаћеност се, међутим, може повећати. Данашње и стање које би се могло предложити могу се на следећи начин резимирати: својим положајем у градској ружи ветрова индустријска четврт у Бег-башти угрожава Болнички комплекс и срећом ненастањене просторе у правцу Нишаве. Препречним положајем Сарлака потпуно су заштићени простори јужно од овог гребена. Уграбивањем тампон зоне високог и другог зеленила између индустријске и садашње стамбене зоне, потпуно би се заштитили сви делови градског ткива од аерозагађивања (стари погон „Тигра” у Тијабари је објект посебног обрађивања). Овакав аерозащитни потез у Пироту још је могућ, иако је, развојем спонтаног процеса урбанизације, доведен до крајње критичне тачке изводљивости. Наиме, уколико би се спонтани процеси урбанизације у сектору Радин-дола, на северним падинама Сарлака и на десној страни ушћа Градашничке реке и даље наставили — а они су већ прилично поодмакли — онда се о функционалној и ефикасној тампон заштити тешко може говорити.

4. ХИДРОГРАФСКИ САДРЖАЈИ

Хидрографски садржаји, као креативни фактор урбанистике, у комбинацији са рељефом и поднебљем, од много веће су важности него што им текућа урбанистичка изградња Пирота поклања пажњу. Има се утисак да је хидрографским садржајима — из посебних разлога — стари Пирот обраћао много већу пажњу. Вода је у прошлости била један од најсудбинскијих пратиља Пирота. Вода је била предмет најозбиљнијег ангажовања и најтежа битка Пироћанаца у намери да се створи и одржи грађевински простор. Пирот је буквално израстао из воде, која га је опкољавала и нападала са свих страна. Поред око 300 до 400.000 кубних метара уграбених насипа⁴, о томе говоре и градски топоними: Барје, Тијабара, Рогоз итд.

Са водом су се најпре ухватили у коштац Римљани. Може се рећи да су Римљани мукотрпном, упорном, али и конструктивно добро организованом борбом први ишчупали Пирот из воде и поставили га на суво парче тла. Борбу са водом Пирот је наставио да води и у гурском развојном периоду. Ова борба, изражена насипавањем и другим облицима мелиорације, наставила се и после ослобођења од Турака. У XX веку забележено

⁴) Географија Пирота I, стр. 119.

је неколико крупнијих мелиорационих, дренажних и асанационих подухвата (1904, 1912, 1926, 1927, 1964). Године 1926—27, на пример, обављени су крупни мелиорациони захвати у Барју, које је до тог периода егзистирало као мочвара већих размера. У ранијим или потоњим годинама насипавана је Тијабара, регулисана Нишава, или су се изводили други мелиорациони радови.

Као што је вода предмет мукотрпне борбе и нека врста зле коби Пирота, вода је — након свега — за овај град и тековина. У организму Пирота воде данас представљају урбани садржај знатне вредности. Ову вредност треба схватити и осетити. Овакво поимање воде, међутим, није лако, јер се питање воде често своди на чисто технички проблем. Тиме што је проблем историјских опасности од вода у Пироту углавном скинут с дневног реда (или бар сведен на минимум), мисли се, најчешће, да је решено оно што је битно, или, безмало, све. Газдовање водом, међутим, није само грађевинско-технички, већ и урбанистички и естетички проблем. Уско грађевинско-техничко поимање воде — после успешног отклањања низа проблема у овој сфери — демобилисало је у приличној мери пажњу савременог Пирота у смислу урбанистичког газдовања водом.

Неки карактеристичнији урбанистички аспекти вода у Пироту могли би се, укратко, дефинисати овако:

Најпре неколико реченица о Нишави. Нишава је главна хидрографска компонента пиротског простора, кичма града и истовремено важна компонента уређења простора. Нерегулисана воде Нишаве текле су у прошлости неконтролисано, чинећи добар део данашњег пиротског простора водоплавним, баровитим и несигурним за настањивање и изградњу (Кроз тијабарски тржни простор, на пример, пролазило је у прошлости Нишавино корито). Римљани су први — утврђујући трасу *Via Militaris*-а кроз забрањени простор — допринели сређивању речног корита Нишаве на данашњем правцу. Турци су наставили са овим процесом.

На регулацији Нишаве, међутим, учињено је највише тек по одласку Турака. Најпре су то били доста несигурни и технички слаби потези исправљања меандара и стабилизације корита, које је Нишава, после јачих налета воде, нарушавала или враћала у првобитно стање. Прва успешна регулација Нишаве, узводно од Гвозденог моста, изведена је 1926. године. Нешто касније, после 1930. регулација је настављена низводно од моста. У најновијем периоду, после 1964. регулација је обновљена и настављена на још неосигураним деловима речног тока. Све ове регулације — изведене од 1926. године наовамо — предс-

зура, али оне — било због кратковидости или других слабости градитеља — нису искоришћене. С друге стране постоје неатрактивни и монотони пејсажи (у монотоним и једноличним пределима); али вешти градитељски потези успели су и у њима да отворе ефикасне погледе са појединих или према појединим објектима и амбијентима.

Пирот је једно од оних места, чији топографски простор пружа веома повољне услове уклапања визура у урбанистички склоп града. Богатство визурних могућности не пружа само природна средина (Сарлак, Проваљија, Прчевац, фрагменти пута према Високу, планински лук Црног Врха и Басаре); значајна упоришта визура пружа и културна средина (Кале, музеј кућа „Маолг Ристе”, гимназијски архитектонски ансамбл, поједини објекти вредније архитектуре итд.).

Интересантно је да је визурни фактор — на један одређен и веома успешан начин — примењен у изграђивању Пирота у прошлости. Просецање Цариградског друма на његовом садашњем правцу — како на дужинској осовини котлине тако и на сектору града — је изванредан пример усаглашавања саобрћаја и визура. Садашњи главни саобраћајни правац на сектору Котлине (Бело поље — Пирот), као и на сектору Пирота (Улица м. Тита) налази се у приближној осовини линије: Улица м. Тита — Градићка стена — гребен Сарлака. Као што је познато пут испред Градићког парка нагло скреће налево, остављајући у центар осе Градић и силуету Сарлака у његовој позадини. Овакав саобраћајни потез, којим се централна градска артерија испред Градића ломи у нов саобраћајни правац, спровео је познати уређивач Пирота из средине XIX века — Митад паша. Не можемо данас тврдити да ли је код Митад паше преовладао урбани осећај, или неки други практични мотив (оријентација трасе према Тврђави, бекство од Барја) или сви ови мотиви скупа, али без обзира који је од ових мотива био преовлађујући, добивено је решење, које је у маси комбинација, урбанистички најисправније. Довољно је данас са Сарлака на Пирот и дуж Котлине погледати и уверити се у вредност и исправност добивеног решења. Посматрач — независно од утицаја свесне воље — осетиће да га траса Улице м. Тита и саобраћајни систем у Котлини (друм и железничка пруга) плене и неприметно изводе у широка пространства југоисточних делова Котлине у правцу њених плавих хоризоната. У овом склопу функционалних визурних веза и односа, има, на жалост, и недостатака (пропуста). Пропустом се, на пример, може сматрати неууређеност (чак и непостојање) терасе на Сарлаку за по-

сматрање, као што се пропустом може сматрати и неподешен ниво Улице м. Тита у односу на парк и Тврђаву. Уместо да улица стоји ниже или у нивоу парка и Тврђаве, она је данас, у сектору окуке, издигнута, тако да парк и Тврђава — иако чеоне поенте овог простора — остају недовољно истакнуте и видљиве.

Слика 2. Источни и југоисточни део визурног басена Сарлака и положај Градића и Пазара.

Поред постојеће Улице маршала Тита, која оријентише поглед дуж централне осе Котлине, учртана је, идеалном дужином, Улица Петог конгреса. На слици су учртани и они — данас непостојећи делови Улице Петог конгреса — који спајају ову улицу са Улицом м. Тита код Касарне (горњи део слике), тако и део који изводи ову улицу у Градићко-сарлачки простор (доњи леви део слике). У сектору будућег саобраћајног раскршћа (на левој страни слике) Улицу Петог конгреса треба са Градићко-сарлачким простором повезати зоном зеленила (на слици шрафирано мрежасто), како би до бољег изражаја дошао Градић. Тиме би истовремено била остварена боља равнотежа са парком (на слици десно), ефикасније би се заштитио и обрадио Градићко-сарлачки рекреативни, историјски и саобраћајни амбијент и уједно би се град боље типологизирао од индустријске зоне (лево изван слике).

Осим визурних басена и визура виђених са Сарлака и везаних за Сарлак и Градић, у простору Пирота и непосредне околине постоје и друга визурно-урбанистичка упоришта. У таква се могу поменути: поглед са Провалије дуж осе Улице Моше Пијаде и поглед на Провалију. Не мање важно је отварање погледа на Градски

музеј (на кућу „Малог Ристе“); овај поглед је данас, на жалост, сасвим затворен. На сличан начин се — са већим или мањим ефектом — могу отворити, урбанистички оправдане, визуре и на другим местима. Могућност ефикасног коришћења визурних ефеката у урбанистичком изграђивању Пирота — због ненаправљених кардиналних грешака у ранијем изграђивању града — још је присутна и реално могућа. Значај овог фактора у ефикасном урбанистичком изграђивању лика Пирота не треба потцењивати.

7. УЛИЧНА И САОБРАЋАЈНА МРЕЖА

Њено пројектовање и развој не би требало да буде предмет уско техничког третирања. Поред чисто грађевинско-техничког, нужно је сагледати и њен функционални и естетички значај.

Већ приликом њиховог класифицирања и посебно при избору њиховог правца треба се добро замислити. Јер саобраћајни распоред битно одлучује о целокупној композицији града.

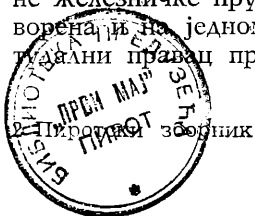
Код Пирота се поставља питање: да ли град треба да буде оријентисан правцем северозапад — југоисток, или правцем североисток — југозапад. Оба ова правца су потенцијална и представљају ону дилему на којој се је и досад ломно Пирот.

Митровићев план — на основу којег се данас изграђује центар Пазара — очигледно форсира северно — јужни испред западно — источног правца. То се види и по томе што је на лонгитудалном правцу, запад — исток, остављена у континуираној дужини само једна улица (Улица м. Тита), док се на попречном правцу, север — југ, отварају два значајнија правца: Драгошева и Бориса Кидрича улица. Затварање лонгитудалне Улице V конгрес објектом П+4 у Улици Бориса Кидрича — који истовремено представља и визурну мету Улице V конгреса — је изразит пример запостављања лонгитудалног правца. Добивено решење, не само због заустављања природног правца Улице V конгреса, већ и због истицања објекта П+4 у центар визуре — мора се сматрати погрешним и неуспелим(?).

7) Оваква погрешна решења — кад се ради о парцијалној урбанизацији — скоро су редовна појава. Свуда, где се приступа урбанизацији без урбаних макростудија и ширих програмских анализа — погрешних потеза урбанизације има велики број. Према, томе, овај погрешни потез урбанизације није карактеристичан само за Пирот.

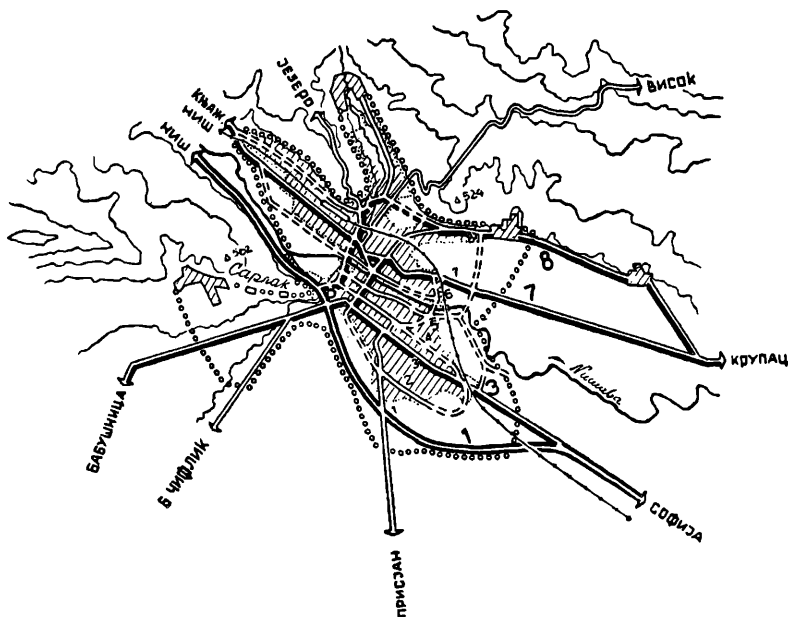
Дилему у погледу организације уличног система (важнијих улица) по степену важности и приоритету треба у Пироту — као и у сваком граду — разрешавати на основу сугестија природне средине и кретања саобраћајних токова. Ако би се од ових сугестија пошло, организовање примарне саобраћајне мреже било би лакше и многе дилеме би отпале. Пошто су, на примеру Пирота, природна средина (рељеф, Нишава, котлина) и природни токови примарног саобраћаја оријентисани правцем северозапад — југоисток, то би и примарни (брзи) саобраћај, са одговарајућим профилом улица и генерална композиција града треба да буду постављени и оријентисани у том правцу. Насупрот њему стоји мање фреквентан, мезорегионални и локални саобраћај, па би требало да физиономија и профил саобраћајница буду саображени томе. Попречни саобраћај би, према томе, требало да буде онај унутрашњи и развозни саобраћај, којим се град бочно повезује за магистрални саобраћај и околна брда. Он би, дакле, сакупљао токове локалног саобраћаја и уводио их на погодним тачкама у брзи и магистрални саобраћај, као што би и са магистралног — са одређених тачака — разводио саобраћај у правцу саобраћајница нижег реда и у остале поре града. Према томе, уздужни (лонгитудални) правци саобраћаја у Пироту треба да носе главни (међурегионални и брзи) саобраћај, а попречни правци треба да носе везни и развозни саобраћај. Оваквом организацијом саобраћаја наведени правци би се ефикасно и структурално допуњавали; функција саобраћајних кретања унутар Пирота одвијала би се без унутрашњих сметњи и корисно.

На основу предњег произилази да лонгитудална Улица Петог конгреса није до краја реализована. Њен логички наставак, који је данас заустављен пред објектом П+4 у Улици Бориса Кидрича, логички се наставља у правцу данашње Преднонице, где треба да се рачва у два правца: левим краком у правцу нове трасе нишавске магистрале у коју, у подножју Сарлака, треба да се улије петљом; десним краком у правцу индустријске четврти у Бег-башти, са којом треба да се споји новим Нишавским мостом. Својим другим крајем Улица Петог конгреса треба да води у правцу Сењака, где се рачва у два правца: десним (истоусмереним) краком води на подвожњак код Касарне где се спаја са Улицом маршала Тита; левим краком, поред спортско-рекреативне четврти, треба — паралелно са Нишавом — да води у простор с ове и оне стране железничке пруге. Улица Петог конгреса данас је затворена и на једном и на другом крају. Природни лонгитудални правац прекинут је са оба краја. Уздужни са-

браћај могућ је једино Улицом маршала Тита, а3 будући број становника, који у Пироту крајем овог века треба да изнесе око 65.000 становника, садашњи лонгитудални правац реализован Улицом маршала Тита биће недовољан. Он је већ сад недовољан.

Поред поменута два уздужна саобраћајна правца (Улице маршала Тита и Петог конгреса) на сектору Пирота — како због садашњих и још више због будућих

Скица 2. Градски саобраћај — будући уздужни и попречни правци

На сектору Пирота могу се издвојити осам важнијих уздужних саобраћајних правца. Сви ови правци су већ сада зацртани у деловима саобраћајне мреже или у сугестијама природне средине. То су (види бројеве на скици): 1. Нишавски магистрални пут, 2. новомалски правац, 3. Улица м. Тита, 4. Улица Петог конгреса, 5. Улице Саве Ковачевића и Словеначка, 6. доњомалски правац, 7. крупачко-књажевачки правац и 8. уздужни пут дужином северне брдске зоне. Међу набројаним најважнији су: 1. Нишавски магистрални пут, 3. Улица м. Тита, 7. Крупачко-књажевачки пут и 8. уздужни пут дужином северне брдске зоне.

Објашњење знакова: Шрафирано — данашње димензије градског ареала. Димензије предложеног градског ареала за крај XX века обележене су кружићима. Бројевима су обележени главни лонгитудални саобраћајни правци. Делови нереализоване саобраћајне мреже приказани су испрекиданим цртама.

потреба града — потребно је реализовати још шест уздужних (лонгитудалних) саобраћајница. (Све су оне већ сад, било фрагментима постојеће уличне мреже, било сугестијама природне средине, већ зацртане. Било би неоправдано и кратковидо не видети их). Почевши од југа према северу, то су: 1. Нишавски магистрални пут, који пресеца Барје дужином, заобилазећи град с југа; 2. Новомалска правац са завршетком у сектору бензинске пумпе; 3. Улица маршала Тита; 4. Улица Петог конгреса реализована целом својом идеалном дужином; 5. Паралелни пут са Нишавом, дат садашњом трасом Улице Саве Ковачевића и Словеначке; 6. Паралелни пут на Нишавиној десној обали, дат трасом „Тигровог” насеља и Доње мале; 7. Уздужни правац на линији Крупачки пут — Тијабарски трг — Књажевачки друм и 8. Уздужни правац дужином северне брдске зоне. Делови овог правца зацртани су Бериловачким путем и пролазом испод Провалије.

Међу набројаним саобраћајним правцима свакако су најважнији: магистрални пут на сектору Барје, Улица маршала Тита, лонгитудални пут Крупац — Књажевац и уздужни пут у подножју северне брдске зоне. Ова четири правца носе главни терет правилне просторне организације Пирота, због тога треба и планом да представљају окосницу будућег просторног развоја града.

8. ПРОСТОРНИ РАСПОРЕД ГРАДСКИХ ЗОНА

Правилност постављања, димензионирања и распореда градских урбаних зона представља један од најважнијих и најделикатнијих задатака градског изграђивања. Питање је такво да му научно-стручно фундирана урбанизација прилази са великим респектом и највећом пажњом.

У условима спонтане урбанизације или кад се питањима урбанизације приступа површно, распоред градских зона формира се спонтано и најчешће према неким тренутним ситуацијама и нагодбама. Овако настао распоред градских зона врло често је један од важнијих виновника повећања степена урбаног деформитета (случај Ниша, Лесковца, Бора). Распореду градских зона, то јест распореду стамбене, индустријске, рекреативне и других зона треба, дакле, и у Пироту обратити одговарајућу пажњу.

Пирот је у знатно бољем положају од појединих градова у суседству због тога што је, историјски, наследио максимално правилан распоред градских зона, иако је овај распоред спонтано позициониран. Овакав распо-

ред допринео је у доброј мери да степен урбане деформације и оштећења градског организма буде знатно нижи него у појединим градовима (свега 10 до 15 процената — 1955).

Пирот има срећно композициониран распоред градских зона. Овај распоред — иако историјски наслеђен и претежно спонтано грађен — представља урбану структуру и зонално функционални распоред високог квалитета. Мислимо, пре свега, на распоред Пазара и Тијабаре, затим на положај индустријске зоне у Бег-башти, на положај рекреативно-парковне зоне (Градић, Сарлак, Нишава, Градски стадион) итд. За Пирот је — с тачке гледишта наслеђа и постојећих потреба — веома добро дошло што су још у прошлости почеле да се изграђују и диференцирају две индивидуализиране месне зоне и два месна гравитациона трга: Пазар и Тијабара. Подељене Нишавом, ове две зоне развијају се од самог почетка диференцирано, концентришући и заокруљујући оне основне функције, које су нужне за ефикасну организацију и живот једне месне заједнице. Пазар и Тијабара су, на пример, у досадашњем процесу развоја, свака на свом подручју, већ успеле да организују низ основних комуналних функција: становање, пијачни простор, трговину, занатску и услужну делатност, здравствену и амбулантну службу, основну школу, цркву, гробље. Тиме су ове две зоне већ у досадашњем периоду развоја добиле карактер и обележје добро постављених и фундираних месних заједница. Нови развој овај распоред и унутрашњу концентрацију функција није скоро ништа нарушио, већ је, може се рећи, и даље учврстио⁸⁾. Тијабара би, истина, требало да добије објект за смештај месних културних функција са биоскопском салом. Тиме би садржај основних микро комуналних функција у овим двема зонама био скоро потпуно компетиран.

Што се тиче регионалних функција (функција вишег реда) и њиховог смештаја, оне су се претежно нашле у Пазару. Овде су се сконцентрисале главне управне, друштвено-политичке, школске, културне и друге функције вишег реда. У Тијабари је, од функција вишег реда, смештена Железничка и Аутобуска станица, индустрија и Болница. Овакав распоред функција нижег и вишег реда у Пироту (са изузетком Болнице) требало би и убудуће

⁸⁾ Од овог донекле одступа Митровићев план организације центра Пазара, по којем се Пазар више отвара и чвршће везује са Тијабаром. Овом плану ништа битно не бисмо приговорили, осим што се никако не бисмо могли сложити са затварањем Улице Петог когреса на њеној западној страни.

Слика 3. Пирот — поглед са Сарлака

Назначени су делови Пирота које треба урбанистички ефикасније организовати.

Објашњење знакова: Стрелицама је означен простор будуће месне зоне Крупачког пута. Простор проширене зоне зеленила северно од Градића означен је мрежастом шрафуром. Идеални продужетак Улице Петог конгреса и њено спајање са новопројектованом (индустријском) магистралом означени су белом траком.

задржати. О новим зонама Пирота — с обзиром на текући и будући пораст становништва и ареала и с обзиром на концентрацију потребних (нижих) функција у њима, биће, нешто касније, посебно речи.

Пазар и Тијабара већ данас — свака за себе — броје више од 10.000 становника, тако да и у квантитативном погледу испуњавају оне теоретске захтеве, које треба да садржи једна добро развијена месна заједница. Питање просторног распореда животних функција унутар сваке месне зоне — Пазара и Тијабаре — предмет је посебне обраде и ми се овим питањем овде нећемо бавити. Просторна организација и распоред урбаних садржаја унутар сваке од ових двеју месних зона питање је посебне урбанистичке студије и разраде. Овде би се задовољили кон-

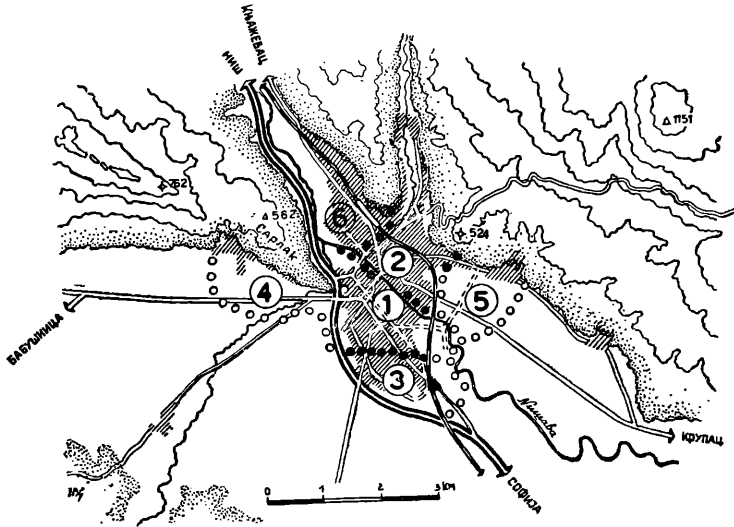
статацијом да су Пазар и Тијабара просторно, историјски и садржајно правилно фундиране градске зоне; ишли бисмо чак догле да тврдимо да су и у погледу просторног распореда функција у основи правилно организоване, из чега би следила логичка мисао, да и будућа урбанизација не би требало овде ништа битно да ремети, осим да већ правилно успостављене односе на савремен начин среди и изрази.

С обзиром да Пирот популацијски перманентно расте и с обзиром да је — на основу текућег раста и других метода пројектирање раста — могуће предвидети број од око 65.000 становника у њему крајем овог века, то се нормално и веома озбиљно поставља питање: каква треба да буде просторна организација и распоред градских зона у будућем градском организму. Очигледно је да будући развој Пирота не може да остане у оквирима данашње структуре и ареала Пазара и Тијабаре. Постојећи ареали и структура ових двеју — за сада функционалних — градских зона врло брзо ће постати преуски и недовољни; они су то већ сада.

Нарушавање постојеће структуре и ареала ових двеју месних зона и њихово спонтано („дивље“) хипертрофирање и деформирање опажа се већ данас. Постојећи текући и сигнализирајући будући развој, дакле, већ најозбиљније прети да на бројним тачкама градског организма разбије и поремети постигнуте функционалне и пропорционалне односе и да отвори нове процесе у правцу озбиљнијег оштећења градског организма. Такав — негативан — процес, са тежим или лакшим последицама, већ су отвориле неке нове, спонтано израсле, периферијске насеобинске зоне (насеља) Пирота, као што су: насеље на северним падинама Сарлака (тежи случај урбаног оштећења градског организма), насеље Радин Дол под Провалијом (лакши случај урбаног оштећења градског организма), стамбени делови уз Градашничку реку, али само они који су изграђени испод пута (средње тешки облици урбаног оштећења), почетак спонтаног рабања зоне иза рампе на Крупачком путу (тежак облик урбаног оштећења), рабање индустријске зоне код касарнске рампе (случај који треба ближе проучити, али који не мора представљати облик урбаног оштећења) итд. Према томе, очевидно је да се постојећа урбана структура Пирота — са класичном и функционалном поделом на Пазар и Тијабару — разбија и да је већ наступио последњи час (ако није и касно) да се, без већих проблема и тешкоћа, правилна урбана структура Пирота спасе и сачува и истовремено даље осмишљено организује и развија. С обзиром на постојеће стање и будући развој урбанистички

Пирота се нужно намеће питање: куда и како ићи даље?

Већ смо констатовали да у постојећем градском организму — већ начетом — врло добро стоје и веома су функционалне у односу на постојећи град (и у саставу њега): месне зоне Пазара и Тијабаре са својим садржајима; зона Железничке станице са индустријом и складиштима у Бег-башти; рекреативно-парковна и зелена зона у сектору Градића, Сарлака, Нишаве и Градског стадиона; зона железничког, регионалног друмског и будућег интеррегионалног друмског саобраћаја петљама код Сарлака и Касарне. Болничка зона, у сектору Станице и индустрије, егзистира веома нефункционално и њу треба иселити. Према томе било би урбаистички пожељно да се — колико је год могућно с обзиром на започете процесе деформације — остварени распоред зона у Пироту

Скица 3. Нови урбанистички третман саобраћаја у сектору зона

Пирот има углавном правилан распоред градских зона. Да не би дошло до крупнијег погоршавања овог распореда — процес погоршавања је већ у току — скица предлаже настављање и развијање оних позитивних процеса, који у скорој будућности треба да доведу до стварања таквог зонинга који ће одговорати захтевима урбанизма.

Објашњење знакова: Шрафирано — садашњи; кружцима — будући градски ареал. Бројевима у кругу означен је распоред будућих примарних месних зона: 1. Пазара, 2. Тијабаре, 3. Нове мале, 4. Расадника, 5. Крупачког пута и Бегбаште. Тачкицама је обележена граница нижих делова кстлинског дна. Еквидистанца — 100 метара.

(без болничког комплекса) задржи и сачува. Остваривање оваквог урбанистичког распореда представљало би гаранцију правилног развоја градског организма Пирота у будућности.

С обзиром на предстојећи развој требало би на ову структуру додати нове стамбене и микрокомуналне зоне, које ће представљати резервате прихватања будућег становништва Пирота. У композицији будућег града — и за његове потребе — урбанистички треба предвидети четири нове стабилне зоне (месне заједнице) и једну алтернативну, јер је треба ближе проучити и размотрити. То су: 1) зона Расадника на јужним падинама Сарлака, 2) зона Нове мале са касарнским комплексом, 3) зона Градашнице са Завојским насељем, 4) зона Крупачког пута и 5) зона Ржанског пута између Касарне и Нишаве.

Две од ових зоона (Градашница и Нова мала), већ су добрим делом изграђене, али веома несређено, аморфно, недефинисано и садржајно слабо. Оне већ данас пружају прилично несређан и тежак изглед спонтано грађених градских садржаја, које ће урбанистика с муком моћи да урбанистички дефинише и среди.

Зона Расадника на јужним падинама Сарлака је будућа веома перспективна зона Пирота. Може да прихвати више од 10.000 становника и истовремено може да да место новој локацији болничког комплекса.

Зона Крупачког пута, иза рампе, је такође једна од веома перспективних зона будућег развоја, са могућношћу асимилирања великог броја становника. С обзиром да — као и зона Расадника — представља слободан и неиздани простор, то пружа повољну могућност за изградњу ефикасне и комплексне месне зоне (заједнице). Али из чињенице да је оба ова перспективна простора већ почела да нагриза спонтана и неконтролисана изградња, прозилази закључак да је за управне органе града наступио онај моменат, када се, одлуком о конзервацији и забрани грађења на ова два простора, они у последњи час могу заштити и подвргнути планском изградњавању.

Зона Ржанског пута, између пруге, пута и Нишаве, како је речено, представља још недовољно дефинисану зону. Она се експонира и као индустријска и као стамбена зона, због чега је треба ближе проучити и одредити.

Распоредом и урбанистичким дефинисањем поменутих зона обезбеђује се потребан и ефикасан простор за становништво Пирота у непосредној и поготову предстојећој будућности. Не треба заборавити да је Пирот, у релативно кратком периоду од 20 година (1949—1968) повећао број становника више него дупло (од 11.868 на 28.000), чиме је, истовремено, покренут и актуализиран

читав низ урбанистичких проблема. За наредних 30 година, то јест до краја овог века, пораст броја становника индициран је на преко 65.000. Ако се, према томе, у политици развоја већ данас не предузму потребне мере и ако се већ данас не отворе генералне трасе ефикасних праваца развоја Пирота у будућности, проблеми развоја града ће се све више заоштравати, а њихово решавање биће све теже и скупле. Наведени распоред градских зона и целокупни пројект градског склопа доприноси бољем познавању овог проблема.

9. АМБИЈЕНТАЛНЕ И СПОМЕНИЧНЕ ВРЕДНОСТИ ПИРОТА

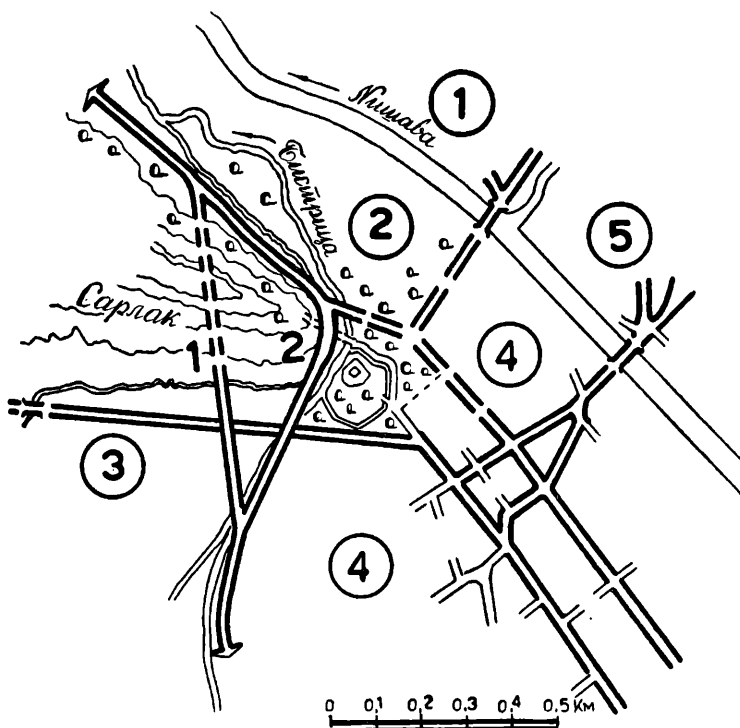
Пирот располаже амбијенталним и споменичним урбанистичким упориштима која су дата како у природној средини, тако и у историјском наслеђу града. Погрешно би било извлачити закључак да оваквих упоришта у Пироту нема, или пак да је њихова урбанистичко-градитељска вредност ниска. Осим тога веома је значајна околност што су поједине културне вредности — нарочито Градић — дате у амбијентима, односно у склопу са природом и другим вредним саобраћајним и културним садржајима.

Међу амбијентима Пирота свакако је по својој вредности најважнији амбијент **Градићког склопа**. Сходно томе урбанистика Пирота морала би му придати највећи могући значај. У саставу овог склопа необично добро се уклапају, међусобно прожимају и допуњавају: положај — рељеф — историја — воде — зеленило — саобраћај — становање. Посебно је важна околност што се Градићки комплекс налази на крају ртасте масе Сарлака, забодене у Пирот, и то на оном месту где се горе наведени сплет садржаја нашао окупљен око врха рта, као у некаквој просторно-фокусној жижи града. Простор, осим тога, има веома добар саобраћајни положај, јер га, под веома повољним околностима, тангира нова Нишавска магистрала.

Градићки амбијентални комплекс — витално важних и конвергентних садржаја — пре свега ни по коју цену не би требало нарушити. Срећна је околност да у овом амбијету није до сад начињено толико крупних и непоправивих грешака да се из простора урбанистички не би могло добити и извући онолико колико он стварно вреди. Највише што би се данас у овом простору — у којем се јављају повремене тенденције његовог черечења и деградација — могло дозволити, то је да се урбанистички боље истакне, културно боље оплемени и визурно

начини видљивим. Да би се то постигло и истовремено да би се овај амбијентални склоп што боље културно искористио нужно би било — у генералном концепту — учинити следеће:

А) Не дозволити никакав нов потез изграђивања изван структуре амбијента и не усељавати никакве садржаје који би могли нарушити амбијенталну вредност простора.

Скица 4. Садашњи и будући распоред примарних градских Сарлака и Градиша

С обзиром да је Градишко-сарлачки амбијент један од најважнијих садашњих и будућих амбијента Пирота, наведено саобраћајно и зонално решење нужно захтева ревизију садашњих поставки урбанистичког плана Пазара и његовог центра.

Објашњење знакова: Један — варијанта са тунелом. Два — урбанистички препоручљива варијанта. Нереализована улична мрежа коју треба у будућности изградити означена је аспрекиданом линијом. Бројеви у кругу означавају распоред садашњих и будућих месних зона: 1. Индустијска зона у Бегашти, 2. Рекреативна и заштитна зона Сарлака, Бистрице и Нишаве, 3. Будућа месна зона Расадник, 4. Зона Пазара и 5. Зона Тијабаре.

Б) Спречити тунелску варијанту Нишавске магистрале кроз Сарлак (непотребно предвиђену) и продужити магистралу у правцу руба Сарлака, тако да иста прође кроз Градишки амбијент. Засацањем руба Сарлака (његовим откидањем) омогућити благи и прегледан лук Магистрале, са паркинг простором. Грађевински материјал руба Сарлака употребити за насип у правцу бензинске станице. Данашњи пут I реда премостити надвожњаком и са истим се спојити петљом. У сектору Кланице — ниже ње — обезбедити другу саобраћајну петљу, којом се са Магистрале упућује саобраћај у три правца: право и полудево у Улицу Петог конгреса лево бочно у индустријску четврт града и десно бочно у Улицу маршала Тита. Пешачким пролазом испод Магистрале — на правцу у којем се и данас налази — отворити приступ Сарлаку. Тиме би саобраћајно извођење путева у Градишко-сарлачком амбијенту било генерално потпуно решено; ефикасност и функционално-естетичка вредност решења била би потпуна; осим тога добивено решење било би јефтиније од примитивне тунелске варијанте.

В) Зеленим продором везати Градишки простор за простор садашње Предioniце и преко ње за зеленило Нишаве. Добивени зелени простор истовремено је део зелене баријере — зеленог појаса — који одваја стамбене делове од индустријске четврти града.

Г) Стамбену, индустријску и било коју другу изградњу у сектору данашњих кожара — између Нишаве и Сарлака — потпуно и ригорозно зауставити.

Д) Предвидети локацију хотела на граници амбијента. Исти архитектонски прилагодити амбијенту.

Б) Детаље изградње и уређења амбијента (реставрација Градића, коришћење вода, обрада зеленила, уклапање објеката и слично) решавати детаљним планом амбијента. Пожељно је детаљни план обезбедити што пре и то једним ширим конкурсом.

Амбијентални ансамбл Гимназија — Суд. Реч је о данас недовољно заокруженој целини значајне архитектонске и историјске вредности. Само се по себи намеће да је овај амбијент потребно до краја дефинисати и заокружити. Другим речима, потребно је архитектонски решити северну страну Улице маршала Тита на потесу од бивше зграде начелства до скупине зграда II + 1 и не дозволити да се на овом потесу увуче неадекватна архитектура (већ се увукла).

Амбијентални простор завичајног музеја. Отворити простор од Улице Моше Пијаде ка Музеју и тиме га довести у центар визууре.

Амбијентални простор Нишаве. Задржати и естетички боље обогатити садашње стање.

Амбијентални пункт Старе цркве. Отворити и омогућити птшачко кретање у правцу Трга ослобођења.

Амбијентални простор Основне школе и Цркве у Тијабари. Не загушити га објектима и истовремено не нарушити неадекватном архитектуром у суседном простору.

Тржни простор и амбијент Тијабаре. Дискутабилни простор с видика одређивања његових функција, физиономије и архитектонских садржаја у будућности. Свакако да би требало задржати поједине његове историјски настале функције, форме и садржаје. Било би погрешно урбанистички га не третирати као тржни простор (друго је питање да ли и као пијачни простор) и приступити ликвидирању његовог троугаоног облика у име неких (којих?) захтева и принципа урбанистике. Такође би било погрешно опколити га стамбеним и управно-административним објектима и тиме изменити његову класичну трговачко-продајну физиономију. Дискутабилно је, и не треба га а priori одбацити, питање: да ли ликвидирати стару чаршију на источној страни између Тијабаре и Јендек мале, или исту реконструисати и дати јој намену, коју иначе историјска језгра имају у модерним градовима.

Амбијентални простор долине Градашничке реке. Долина ове реке је скоро непозната и непризната амбијентална вредност. Потес речног тока од Железничког моста до ушћа у Нишаву (0,6 км) потпуно је неуређен. О потесу од Железничког моста до периферијског насеља Градашнице (2 км) се, с видика амбијенталног значаја и адекватног урбанистичког уређења, ништа не говори, ништа не предузима, па, вероватно, ништа и не зна.

Реч је о делу долине јужно од Градашнице који представља ерозивно проширење Градашничке реке између неогених брда Провалије и Прчевца. Овај део долине, који је већ грађевински опкољен са свих страна тако да представља интегрални део Пирота, у свом нижем долинском делу представља још увек зелени и слободан простор. Стамбена зона се је, за сада, изградила бочно, држећи се оцеднијих пољских путева. Зона се је, срећом, изградила изнад ових путева, али од 1967. године прве куће почеле су да ничу и испод ових путева, залазећи све дубље у саму долину. Не треба посебно истичати колико је нужно, пре свега, хитно забранити сваку градњу у ниском долинском делу равни. На тај начин, долину треба на сваки начин сачувати за будуће потребе рекреације и спорта, затим као извор зеленила и свежег ваздуха и, посебно, из естетичких разлога, као пријатан,

парковни и питоми простор. До сад су, срећом, стражу над овим простором боље чувале повремене плавне воде Градашничке реке, али у будућности то треба да чини свесна и развијена урбана воља.

Пирот има и других урбанистичких упоришта, која су дата било у природној средини (Сарлак, Провалија, Прчевац, визурне тачке путне мреже, планински предео), или у културним седиментима града (кућа „Бела мачка“ и други културни седименти). Они се такође могу урбанистички искористити, па би било корисно, у програмској или детаљној фази рада, и о њима размислити.

R É S U M É

Dr JOVAN V. ĆIRIĆ

L'URBANISATION DE PIROT

Certains problèmes essentiels dus à l'accroissement et à l'organisation territoriale de l'organisme urbain.

Pirot est un centre urbain dans la vallée de la Nichava; aujourd'hui il compte à peu près 28.000 habitants (1968). Dans cette ville, jusqu'à présent les conditions naturelles et culturelles du milieu topographique n'ont pas été mal utilisées si bien que dans la formation et l'expansion de la localité de grandes déformations ainsi que de grands dégâts n'ont pas été remarqués. Aujourd'hui, avec ses 28.000 habitants, le degré de déformation s'élève à peu près 15 à 25% (pour cent), alors qu'il y a 12 ans (en 1955) ce pourcentage était plus bas et ne comprenait que 10 à 15 pour cent. Par conséquent ce qui est inquiétant pour Pirot ce n'est pas tellement le haut degré de déformation urbaine mais plutôt le fait que cette déformation s'accroît d'année en année.

Aujourd'hui les interventions urbaines efficaces et pas trop chères sont toujours possibles à Pirot. Pourtant, si l'on n'arrête pas ces tendances négative dans le développement urbain, les futures interventions urbaines efficaces n'en seront que de plus en plus difficiles et chères.

Dans cet les plus importants traits du milieu culturel et naturel sont exposés, des traits qui ont une importance capitale pour l'organisation normale de la physionomie urbaine de cette localité. On y relève, de même, certaines façons et possibilités importantes pour l'optimum de l'édification fonctionnelle et profitable de cet organisme urbain. L'auteur a dégagé neuf groupes essentiels de complément d'après lesquels il faudrait fixer la stratégie et les directions de l'édification de Pirot. Ce sont:

1. Tracer les lignes principales du relief sur le secteur de Pirot.

2. Sarlak comme un endroit attractif et paysage précieux

3. Circulation des masses d'air sur le secteur de Pirot.

4. Le contenu hydrographique de Pirot comme facteur de l'urbanisation de la ville.

5. Paysages et végétations de Pirot.

6. Les points de vue visuels et leur utilisation dans le processus de l'urbanisation de la ville.

7. Le réseau routier et celui des rues à Pirot.

8. La disposition spacieuse des zones urbaines comme condition essentielle pour l'édification normale de l'organisme urbain.

9. L'ambiance et les monuments comme facteurs de l'édification de la ville.

Др ТОДОР ВАСИЋ

ПРОФЕСИОНАЛНА ПОКРЕТЉИВОСТ СЕОСКОГ СТАНОВНИШТВА И РАСЛОЈАВАЊЕ ПОРОДИЧНЕ ЗАДРУГЕ У ГОРЊЕМ ПОНИШАВЉУ И ЛУЖНИЦИ

Из широког дијапазона могућих социјалних промена на подручју кретања становништва у горњем Понишављу и Лужници издвајамо посебну категорију која може да се посматра као последица одређених економско-социјалних промена на овом подручју. Ове промене, у најновије време, добијају све одлучнију улогу фактора са дејством локалне усмеравајуће снаге у области кретања друштва. Ради се о променама на плану професионалног раслојавања породичних задруга у горњем Понишављу и Лужници.

Историјски посматрано, иако без довољно сигурних, нарочито писаних података, са оним чиме се располаже може да се реконструише структурална сүштина породичне задруге и добије релативно верна слика оних социјалних импулса који су одсудно деловали на усмеравање кретања подручног сеоског становништва.

ПОРОДИЧНА ЗАДРУГА У ПОНИШАВЉУ И ЛУЖНИЦИ

Пре свега, овде се мешају два појма: породица и породична задруга. Ми ћемо се задржати на породичној задрузи, јер она имплицира и породицу у њеном ујем, природном смислу. Светозар Марковић, такође, породицу и задругу приказује као два аспекта једне друштвене појаве: „... Али породица српска и данас... имала је сасвим патријархални облик. Овај патријархални облик огледа се у чврстој узајамности у раду и у животу чланова породице с једне стране, а с друге у потчињености млађих старијему и женских мушкима”. А нешто даље: „Заједнички рад и живљење породично приказује се у задрузи. Појам задруге у српском народу управо је нераздовојено свезан са појмом породице. Имање сваке породице је заједничко, тј. на њега имају право сви мушки и

женски чланова док су у задрузи” (подвукао Св. Марковић¹). Породична задруга је значајна појава за овај период и за извесно време касније и зато што је она далеко претежнији облик породичног повезивања од чистих природних породица. Само породична задруга Понишавља и Лужнице не може се изједначити са таквом породицом какву има у виду Светозар Марковић, чак ни по аналогијама, садржинским и формалним, ни по временској подударности. У Понишављу и Лужници био је развијенији индивидуализам и он је имао озбиљне реперкусије и на породичну задругу. Зато, иако у задружном облику, на овом подручју изразитија је инокоштина. Владимир Николић верно преноси схватање задруге у нишавском амбијенту. „Уопште под задружном кућом народ подразумева макар и обичну породицу, само ако у њој има више дораслих чланова (мушких и женских) за рад и печалбу. Оних великих задруга од 40 и више душа каквих је било у неким нашим крајевима, а има их и сада, у овим крајевима сада нема, премда их је доскора било”.²) И даље наставља: „И зато се може рећи да у овом целом крају преовлађује инокоштина. Као доста тачна процена може се узети да на 100 домова има 30 слабо задружних, а остали су најближе речено, средња инокоштина”.³)

На стварање оваквог облика породичне задруге, односно одређеног типа инокоштине, нису деловали исти фактори као у централном делу Србије, јер су елементи капиталистичке привреде почели да делују релативно касније. Истина, помињу се и дугови сељака и зеланшки интерес посебног типа.⁴) Међутим, оправданије је прихватити становиште према коме због честих пустошења и промена становништва, није могла да се развије породична задруга ширих размера од тзв. средње инокоштине и да је то специфична варијанта патријархалне породице која одуudara од класичне српске и по своме обиму и по унутрашњим односима. Код ње не постоји она кохезивна снага која је типична за стару шумадијску задругу, познату из дела српских реалиста. Најчешћа снага, која је држи у целини, је старешина породице. Он својим правом располагања имовином одржава породично јединство

1) Србија на истоку, Београд, 1946. год. стр.21-22.

2) За ову његову последњу тврдњу „да их је доскора било“, не постоје подаци чак ни у традицији, јер се више говори о фамилијама које нису биле јединствене организације у породичном и производном погледу.

3) Владимир Николић: Из Лужнице и Нишаве, стр. 81—82.

4) Исто стр. 34—38, и Гаврило Видановић: Висок, изд. САН, Београд, 1955.

између даљих потомака. Деоба је обично редовна појава после смрти домаћина — оца. Нису били ретки случајеви деобе и пре смрти старешине породице, уколико би тај акт не спречи силом своје очинске власти.⁵⁾ Најчешћи узроци деобе су жене. Оне обично увече, када се сви повуку на спавање, „обрађују” мужа, оговарајући читав породични поредак. Али исто тако снажно утиче и подела рада у задружној породици: неко је стално код куће па може и да поткрада дом, док су други одсутни, било као печалбари или овчари на удаљеним појатама, па немају могућности за то.⁶⁾ То је изазивало револт који је, подгреван жениним оговарањем, доводио и до поделе задруге.

Процес раслојавања ионако неразвијених домаћинстава породичних задруга наставља се и између два светска рата. Али, док се тај процес у ранијем периоду одвијао у смислу борбе индивидуалистичких тенденција да се извучу из оквира патријархалног оквира, дотле, у раздобљу између два светска рата, редовна појава су индивидуалистичка стремљења, па се води борба да се очувају традиционални породични оквири. У овом периоду државна власт опада, иако су имовинско-правни односи били скоро неизмењени. То долази отуда што су одрасли чланови породице, могућношћу зарада и изван домаћинстава, постајали релативно самосталнији, односно независнији, па су се зато и издвајали из заједничког домаћинства, осећајући се способним да и мимо задруге могу да се одрже.

У погледу процеса који се одвијају у димензији задружно-породичних односа могу се разликовати две временске етапе: до 1931. г. и после 1931. г. до почетка народне револуције.

До 1931. године, настављало се, углавном, стање које је као традиција прешло из предратног. Зато се, на плану квалитативних економских и социјалних промена, у структури домаћинстава, врше незнатна померања. На подручју сеоских насеља Понишавља и Лужнице можда се најмање осећао утицај економских промена, које су настајале у овом периоду на ширем подручју бивше југословенске заједнице, па је то имало одраза и на структуралне појаве у породично-задружном животу. Поред свега, значајан је податак да се становништво умножавало брзином која је приближна југословенском просе-

⁵⁾ Владимир Николић, Цит. дело стр. 86.

⁶⁾ Исто, стр. 88—89.

ку.⁷⁾ Занимљиво је да се код неких села бележи сасвим низак пораст. Тако, на пример, села у бившој општини Височка Ржана бележе пораст само за 30 људи, или 3,31%, док села двеју општина, каменичке и славињске, бележе чак и апсолутно опадање становништва за 0,96%.⁸⁾ Овакве појаве нису резултат привредних кретања. Овде се ради о селима у којима је стандард релативно виши од оних у којима се бележи чак и висок пораст. Ради се о традицији: у Височкој Ржани и Каменици о ограничењу наталитета ради задржавања поделе поседа, а у Славињи, поред тога, још и о масовној оријентацији на школовање. Паралелно са повећањем броја становништва, повећава се и број домаћинства. Али квантитативна структура домаћинства у овом раздобљу не мења се према броју чланова, него према величини поседа. Значи, остаје исти просек броја чланова у домаћинству (а он је за сеоска домаћинства једнак југословенском просеку), али услед повећања броја домаћинства, смањује се поседовна структура, што се озбиљно одражава на остале промене код сеоског становништва.⁹⁾

Економска криза 1929—1932. године, која је озбиљно погодила и ово подручје, имала је озбиљне реперкусије на социјалне промене у свим облицима, па према томе и на мењање смисла кретања становништва. Гаврило Видановић у својој студији, у оквиру разматрања последица економских криза 1929—1932. године, наводи да се процес раслојавања сеоских газдинстава на једном делу испитиваног подручја, у Високу, под утицајем криза нагло убрзавао. Он је био тако брз да се „... врло ретко могло наћи домаћинство у којем живе заједно два ожењена брата са својим родитељима, тј. бројније од 15 чланова. Ово је сасвим разумљиво кад се зна да је у овој области женидба сина просто постала синоним деобе...“¹⁰⁾

7) Подаци за 1921. и 1931. годину узети из IV књиге дефинитивних резултата пописа становништва 31. 3. 1931. год., а за 1953. год. из необјављене студије Института друштвених наука — Центар за демографска истраживања — Демографска кретања и пројекције у Југославији.

Југословенски просек према просеку неких села по избору је 16,27%, према 14,82%; проценти су израчунати према упоредним подацима пописа из 1921. и 1931. год.

8) Проценти израчунати на основу напред цитираних података.

9) Поседовна структура у истом раздобљу за иста насеља је следећа: 62,78% домаћинства имају испод 5 ха. Ако се узме у обзир да су то планинска села, онда ће бити јасније миграционе тенденције.

10) Цит. дело, стр. 58.

ПРОФЕСИОНАЛНИ ЛИК ПОРОДИЧНЕ ЗАДРУГЕ

Тесно везана са овим питањем је и професионална структура сеоског становништва у горњем Понишављу и Лужници. Најранији подаци говоре да је сеоско становништво махом концентрисано у неприступачним пределима планина, јер су желели да буду што даље од комуникационих линија којима су пролазиле освајачке групе. Насеља су била међусобно удаљена и са релативно ниском популацијом.¹¹⁾ Терен је био обрастао претежно шумом, са местимичним ливадама и пашњацима и врло ретким ораницама. У таквим географским и социјалним условима, са изузетком уских региона у долини Нишаве, становништво се бавило скоро искључиво сточарством. На то упућују и први подаци о привредним односима подручног становништва са даљим регијама у Турској, па чак и са Дубровником.¹²⁾ Дубровачки трговци су куповали са подручја Нишавља сточарске производе, што потврђује доследност става да су становници били сточари.

У равничарским регионима сеоско насеље бавило се земљорадњом, али махом у зависном односу према турским спахијама и са чивчијским обавезама. Скоро сви потеси у овим подручјима, па и сама села својим називима (Сулејмановица, Алииница, Барје Чифлик, Чифлик код Беле Паланке, Алачев Чифлик итд.) одражавају класне односе турског феудалног система. Истина, веома рано се појављује домаћа радиноста, нарочито у сточарским насељима. Али она ниуколико не разбија професионалну монолитност становништва, јер је базирана на основном занимању и само је узредна. Управо, она се не може изједначити са занатством као омеђеном делатношћу. Сваки појединац био је пре свега везан основним занимањем, а затим, према узрасту или полу, он је обављао и оне делатности које су се нужно наметале у вези са основним занимањем (прерада млека, грађење

¹¹⁾ Милан Ђ. Милићевић за села у време ослобађања од Турака каже: „... Она су готово сва мала по броју својих житеља. Највећа су села Јаловик Извор, Крупац, Темска и Добри До, па ни једно од тих села нема више од 250 пореских глава (Краљевина Србија). Пре ослобођења, а нарочито у време успостављања турског феудалног система, свакако да су ова насеља била далеко многобројнија и са веома ниском популацијом. На то упућују сви историјати школа који се налазе у рукописима при Учитељској школи у Пироту, мада се и они углавном ослањају на меморијалну традицију.

¹²⁾ Др Гаврило Видановић наводи податак да се са подручја Понишавља извозио сир, кожа и восак за Дубровник, Цит. стр. 33.

кућа и помоћних просторија, израда алатки за прераду млека и судова за чување сточарских производа, прерада вуне у разне тканине и плетива).

Али оваква домаћа радиност, ако је у примитивном виду представљала само додатни део сточарства (у ратарским регионима обраде земље), она је била зачетак, могућност за даље усавршавање, која ће постепено довести до развијања заната и делатности са тенденцијама раслојавања професионално-монолитног становништва и стварања таквих професионалних групација, које ће имати значајан утицај на читаву њихову социјалну структуру.

Ниш и Пирот су још у доба турске владавине познати као трговачки, а у првом реду занатски центри, а у време ослобођења са појединим специфичним занатским делатностима далеко премашују просек српских градова.¹⁸⁾

Свакако да је градска привреда имала утицаја на развој заната и по селима, углавном околним, ближим. Али, аутохтоност заната насталих на селу је ипак изразита, нарочито по планинским селима. Може чак да се изврши и рејонизација: на подручју горњега Понишавља нарочито је подвучена прерада млека, израда качкаваља, а у неким пределима има много и дунђера, док је у равници развијано лончарство (ради се само о претежности која не искључује остале занате.) У Лужници било је развијено воскарство, зидарство и цигларство. У граничном подручју Лужнице, Власине и Нишаве нарочито је развијено ћумурџиство.

Ове делатности толико су се развиле да се, крајем XIX и почетком XX века, већ производило не само за задовољење својих потреба, него и за тржиште. Један део произвођача се специјализирао до те мере, да је почео да се бави искључиво овим делатностима, и као такав, он је најпре почео да се одлива у удаљене регионе као професионални вишак становништва, било сезонски, печалбарски, било заувек. Тако се оном делу миграната, који су, због сиромаштва и политичког притиска, напуштали своја огњишта и отискивали се „у бели свет“, придружују и мигранти који, прво у виду сезонских радника, а затим заувек, напуштају своја насеља и одлазе у друге крајеве, у првом реду Србије, па и даље. Као такви, познати су угљари, циглари и дунђери. Њих је било широм турске царевине до ослобођења ових подручја од ту-

¹⁸⁾ В. Карић у делу „Стање индустрије у Србији“, издато 1887. године, наводи: „Ткачи памучног платна најмногобројније су заступљени у Пироту (84 од 117 у Србији) и мутавџије у Нишу (82 од 210 у Србији).“

рске власти, а касније у читавој Србији.¹⁴⁾ Овакве занатлије — печалбари нису се везивали за одређена насеља. Они су били веома покретни и ишли су из места у место, зависно од могућности реализације својих производа.¹⁵⁾ У истој ситуацији су били и зидари и млекари. Јасно је да су они морали да се селе непрестано, јер их је на то гонила природа посла.

Ова мобилност била је изразита док су они одржавали чвршће или лабилније везе са својим завичајем. Међутим, постепено су почели да се стабилизују у одређеним подручјима и да се стапају са новом средином.¹⁶⁾

Али за професионалну структуру становништва Нишаве и Лужнице важнији су они који су били везани за ова подручја. Значи да се сеоско становништво састојало од земљорадника као сточара и ратара. То је масовни део. Међутим, услед деловања економских чинилаца — развијен промет на комуникацијама нишавске долине и релативна пренасељеност као израз веома примитивне пољопривреде — веома рано је дошло до раслојавања, до појаве таквих делатности које су отиснуле привремено у

¹⁴⁾ Више о занатлијама-печалбарима код Јеленка Петровића у напису „Печалбари — нарочито из околине Пирота“, Београд, 1920.

¹⁵⁾ „Угљари не седе по Србији негде стално, то су „печалбари“ из нишког нарочито пиротског округа, који раде угљем по планинама и сносе га на продају по варошима где се употребљавају било за грејање, било за разне индустријске циљеве...“

(Карић, Цитирано дело, стр. 411). Сличне податке наводи и Јерина Шобић у чланку „Разматрање о шопској ношњи“, Гласник етнографског музеја, књ. 24, Београд, 1961. Она каже да су печалбари из нашег дела Шоп лука најрадије одлазили на рад у Бугарску као дунђери или ћерамиције. Ова кретања одржала су се до 1912. године“ (стр. 75). Боривоје Милојевић наводи да су се неке породице, пореклом из села пиротског краја, и то из нишког краја као ћумуршије, а из пиротског као казанције и лончари, и из Лужнице један воскар, населили у Јадру (Рађевина и Јадар). Насеља српских земаља, књ. IX, стр. 751—752.

¹⁶⁾ Од овог смисла кретања унеколико одступају мутавције из Запаља. Мутавцијски занат, према Вуку Караџићу, пренели су у Србију бугарски печалбари. Али је вероватније да су Турци овај занат предали и осталим областима којима су господарили. „... Планински предели Старе и Суве планине омогућили су дуже постојање и одржавање овога заната...“ (Јованка Николић: „Мутавције Ниша и околине“, стр. 138). Најдужи се овај занат одржао у Запаљу. Због близине тржишта они су се кретали углавном око Ниша, док су ретки случајеви интеррегионалног померања. Најчешће су са својом робом, као торбари, обилазили села у Лужници и Нишави и замењивали је за кострет од коза.

свет један део становништва и од њега створиле изразито покретну снагу, која је постепено примила посебан карактер и почела да се представља као нешто посебно, по нечему одвојено од остале средине. Ова групација ће на нишавском и лужничком селу извршити значајне промене, како у менталитету, тако и у начину живота. Али тај процес ће се ипак одвијати строго детерманисан објективним условима и неће прећи оквира традиционалне средине. Тек новије време створиће нове услове и даће нове смернице у кретању становништва.

ПАУПЕРИЗАЦИЈА СЕЉАКА И ОРИЈЕНТАЦИЈА НА НОВА ЗАНИМАЊА

Иако је природни прираштај становништва у Понишављу и Лужници релативно низак, због његове слабе просторне покретљивости, оно се споро али стално умножавало и цепао у све већи број мањих домаћинстава.

Повећањем становништва и броја домаћинстава постепено се сужавао индивидуални простор, управо, све мање обрадиве површине падало је на једног становника. Према томе, сужавале су се и могућности за задовољење просечних потреба. Али тај географско-социјални фактор нити је био једини, нити одлучујући. Он је допринео само да се у сточарским рејонима умање просторни услови за сточарство, да се умањи површина ливада и пашњака, а прошири оранични део. Међутим, тиме се ниуколико није изменио положај сеоског становништва. Природни услови су такви да се у правцу екстензивне пољопривреде не може ићи много даље од онога што је већ постигнуто. Средства, пак, за увођење интензивне пољопривреде нису постојала, односно није било заинтересованих фактора који би наметнули овакву политику. Значи, у условима згушњавања становништва, на плану развоја производних снага на селу није учињено скоро ништа. Истина, дрвена ралица је замењена плугом, понегде воловска запрега коњском, али то све није значило неки озбиљнији преображај пољопривреде да би могао да попуни вакуум незадовољених потреба, насталих пре свега у диспропорцији производности рада у постојећој индустрији, и у пољопривреди, с једне стране, и апсолутног повећања потреба прираштајем становништва. При том треба узети у обзир и непромењену структуру стручног кадра у пољопривреди, бар на подручју Понишавља и Лужнице. Ако се овоме дода још нов фактор: обогаћење и везивање једног дела сељака, који су се постепено претворили у бескрупулозне лихваре и зеленаше, са градским капиталистима који су пласирали свој капитал

пољопривредну производњу,¹⁷⁾ онда ће лако моћи да схвати процес осиромашења претежног дела сеоског становништва и остали процеси који ће неминовно проистаћи из таквих економско-социјалних прилика.

Покушаји да се економско-социјална проблематика ублажи путем задругарства, остали су само полумере реформистичкога карактера и скоро сва та настојања svela су се на потискивање приватних капиталистичких радњи за малопродају, док на плану производних активности није било чак ни пионирских покушаја. Уколико их је било, они су били без неких значајних утицаја на ширу подручја. Иако су испитивања у овом правцу у неколико од маргиналног значаја у односу на циљ и задатке овог написа, ипак, у циљу сагледавања основних услова, неопходно је бар информативно обавештење о стању задругарства тридесетих година.

У читавој Нишави и Лужници, скоро у сваком селу, постојала је, ма и у најпримитивнијем стању, задруга. Ове задруге су се сводиле на обичне, најчешће веома скудно снабдевене продавнице колонијалне и текстилне робе и оне нису од битног значаја за социјална кретања.¹⁸⁾

Далеко значајније биле су кредитне задруге. Према једној евиденцији из 1933. године, на ширем нишавском — моравском подручју било је 29 кредитних задруга. Оне су давале кредите са 8,9 и 10 процената интереса, управо за један проценат ниже од привредне аграрне банке. Сељаци, задужени путем ових кредита, неспособни да их на време врате, морали су да продају чак и своја имања. Са доношењем Закона о заштити земљорадника, задруга и задругари почели су да одбијају исплате дугова, што је навело Управни одбор Бановинске задруге за пољопривредни кредит да држе сентименталне говоре о моралним обавезама и поштовању туђе имовине, да жале за лепим прошлим временима, када је „образ“ вредео више од живота и када је свест људи била гаранција за њихову платежну исправност.¹⁹⁾

Овај процес пауперизације сељака веома је значајан моменат. Он, истина, ненаметнуто, али постојано ствара такав социјални амбијент из којег ће произаћи да-

¹⁷⁾ Детаљније о томе пише др Гаврило Видановић, Цит. дело стр. 56—58.

¹⁸⁾ Др Г. Видановић им придаје углавном васпитни значај, Цит. дело ст. 61.

¹⁹⁾ Подаци о кредитним задругама узети из годишњег извештаја Бановинске задруге за пољопривредни кредит — Ниш за 1933. годину, стр. 6. и 7.

лекосежна последица како на плану социјалне структуре, на плану мобилности становништва, тако и на плану идејном и политичком.

Већина сељака са малим поседом релативно неплодне земље (јер је огромни део обрадиве површине на стрним странама планина и подложен спирању) и неразвијеном агротехничком и никаквом агрохемијском обрадом, још притешњени низом обавеза, према градском или сеоском капиталистичком слоју, тражили су излазе из овакве, за њих свакако веома неповољне ситуације, допунским радом, ретко у својим местима становања, бавећи се неким занатом, домаћом радиношћу и другим,²⁰) а најчешће привременим одвајањем од завичаја и одлажењем у ближе и даље крајеве (чак и у иностранство), да би допунили своје дохотке.

Овај покретни део сеоског становништва није могао да остане неизмењен у односу на економско-социјалну средину порекла, ни у погледу начина живота, ни у погледу својих назора. Напори и доживљене незгоде у новој средини остављале су трагове на њему и угискивале своје елементе у садржину његове свести. Тако се спонтано стварала нова друштвена средина са измењеним схватањима и стремљењима, која се отимала из традиционалних оквира и тражила нова решења и у области производње и у области културе и политике.

РАЗВОЈ ИНДУСТРИЈЕ И ДАЉЕ РАСЛОЈАВАЊЕ СЕОСКОГ СТАНОВНИШТВА И ДОМАЋИНСТАВА

Народна револуција је прекинула карактеристично успорен процес развоја оних делатности које су битне у индустријским земљама. Оријентација на индустријализацију кроз планску производњу, са читавим системом институционалних оквира, омогућила је веома брз развитак. Али, услед низа узрока, независних од субјективних снага нашега друштва, линија успона наше привреде, после 1949. године се успорила, чак прекинула и дошла до опадања, да би касније са још снажнијим замахом кренула напред. Зато је кривуља кретања наше привреде неравномерна и са великим одступањем од ос-

²⁰) Скоро на читавом подручју Нишаве и Лужнице у дугим зимским ноћима прела се вуна и ткало сукно, које су локални трговци, са драстичном зарадом, откупљивали и препродавали на тржиштима Србије а нарочито Босне. (Др Гаврило Видановић у цитираној књизи пише о томе на више места, стр. 46—58).

новне линије. У целини, ипак, успон је константан²¹⁾ Тако већ 1956. године индустријска производња била је повећана за више од два и по пута²²⁾, док се до 1961. године за свега још 5 година попела на 483% према 1939. години, или скоро за 5 пута.

Процес овако интензивне индустријализације морао је да се одрази и на промену у свим осталим областима економског, политичког и друштвеног живота.

Промене које се дешавају на селу у Понишављу и Лужници, у послератном развоју нашег друштва, својим општим одликама уклапају се у шири систем промена које превазилазе чак и границе Југославије. У елементарном смислу, ове промене, као одређен логички ред, могу да се посматрају на свим географским подручјима, где се вршио и врши релативно једнак процес индустријализације. Тим више оне могу да се посматрају као део јединственог процеса у југословенском друштву.

Али, ако се овакви процеси у њиховом основном смислу могу посматрати на такав начин, у њиховим појединостима и локалним специфичностима они одступају од опште линије кретања у смислу одступања узрока и услова којима су изазвани, па се тако морају и оцењивати.

Треба још констатовати и чињеницу да је то перманентан процес, што значи да се не прекида, без обзира на све варијанте у које га доводе објективне околности и субјективни чиниоци.

Елементарни видови процеса раслојавања села огледају се у два повезана, али ипак различита процеса: у процесу просторног померања сеоског становништва и процесу структуралних промена сеоске заједнице.

Просторно померање становништва огледа се у све интензивнијој миграцији на релацији село — град у макро регионалним оквирима.

²¹⁾ Милош Мацура у књизи „Становништво као чинилац привредног развоја Југославије“, Београд, 1958. године, разликује три изразите етапе послератног привредног развоја Југославије. „Прва, до 1948. год., која показује значајан успон привреде, друга од 1948. до 1953. године, коју карактерише застој проузрокован блокадом, па и опадање појединих сектора привреде и трећа, после 1953. год. када је привреда почела да бележи жив успон“, стр. 42.

²²⁾ Др Велимир Васић у „Економској политици Југославије“, Београд, 1951. год., наводи податке према којима је индустрија „достигла индекс од 266% а у 1957. години и читавих 311% у односу на 1939. год. Пораст по разним индустријским гранама је веома неједначен“, стр. 115.

Међутим, миграциона кретања су само вид одређеног испољавања једног дубљег процеса који захвата много ширу област индивидуалних и друштвених промена. Разуме се, овај облик није прост пасивни одраз тога процеса; он има и своје ретроактивно дејство на све оне појаве које су га изазвале. Он такође ствара и нове појаве као сопствене последице. Ипак остаје да у сржи свих појава, на подручју кретања сеоског становништва, доминира процес раслојавања сеоског и материјалног и социјалног амбијента, под притиском радикалних промена које се врше у свету са посебним нагласком на промене које се врше у нашем, југословенском друштву.

Ове промене, као камен бачен у, наоко, мирну воду, заталасале су и села у Понишављу и Лужници и изазвале изразиту мобилност становништва, која је и иначе тињала, тако да за релативно кратко време, за мање од једне деценије, и село и људи у селу структурално и психолошки покренули су се и изменили до те мере, да су прерасли у проблеме интересантне чак и за ширира економска, демографска и политичка посматрања.

Из оваквог сплета појава, у димензији суштинских промена на селу проучаваног подручја, од посебног интереса су: промене у економско-професионалној структури, а с њима у вези квантитативне промене у сеоским домаћинствима, психо-социјалне промене или такозвана индивидуална и друштвена мобилност, промене у породици и брачним односима итд.

Сеоско становништво на подручју Понишавља и Лужнице било је скоро у целини пољопривредно. Мало је домаћинства било која су била чисто непољопривредна или имала бар по једног члана домаћинства који није био у основи пољопривредник. Подвучена чињеница да је један део сувишне радне снаге мигрирао, не мења структуралну основу, јер су на крају сви ови мигранти били у првом реду пољопривредници.

То је професионални профил нишавског становништва у целини до најновијег времена. Међутим, његова физиономија, одмах по ослобођењу 1945. године па надаље, почиње да се мења додуше ретким али симптоматичним проломима традиционалних граница. Већ општи попис 1953. године забележио је појаве које нису у складу са традицијама, које нарушавају професионалну монотонију нишавских села.

Табела 1

ПРЕГЛЕД СТАНОВНИШТВА У РЕЛАТИВНИМ ПОКАЗАТЕЉИМА ПО ОСНОВНИМ ЗАНИМАЊИМА ПРЕМА ПОПИСИМА 1931, 1953. и 1961. године

Подручје (општина, кр. држава)	Бела Димит- Палан. ровгр.			Бабуш- ница Пирот за сва 4 подр.		
	1	2	3	4	5	6
1931. Индустр. рудар. и занатство	5,4	5,7	8,2	8,3	6,9	11,0
1931. Пољоп. рибарст. и шумарство	89,7	85,2	83,6	85,6	86	76,6
1931. Остало	5,9	9,1	8,2	6,1	7,1	12,4
1953. Индустр. и рудар. и занатство	15,1	6,8	3,9	10,6	9,1	16,7
1953. Остало	10,6	14,8	8,1	15,9	12,4	15,0
1953. Пољоп. рибарст. и шумарство	74,3	78,4	88,0	73,5	78,5	68,3
1961. Индустр. рударст. и занатство	17,3	12,3	9,1	19,0	14,5	18,8
1961. Пољоп. рибар. и шумарство	66,2	72,0	83,2	62,0	70,8	50,6
1961. Остало	16,5	15,7	7,7	19,0	14,7	30,6

Према подацима, пак, из пописа 1961. године уочава се да је професионално диференцирање добило и своје константне профиле. То се види из табеле 1, 2 и 3.

Први утицајни таласи наишли су са стране Ниша. Они су се кретали узводно, изазивајући латентне потресе који су почели да голицају радозналост пре свега становника крајпругашких насеља. Снага утицаја овог индустријског таласа опадала је у сразмери са удаљеношћу насеља од нишког индустријског басена. Истина, утицаји су се осећали у прво време само површински. Али већ 1953. године они су довољно видљиви да могу да задрже потребну пажњу посматрача.

Табела 2

КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА ПО ОСНОВНИМ ЗАНИМАЊИМА 1953. ГОДИНЕ

Општина	Укупан	Рудар. инд. и зан.	Пољ.	Само занати	Само индус.	Остало
Б. Паланка	28.756	4.342	21.403	1.806	2.536	3.003
Димитровград	23.432	1.587	18.346	1.208	379	4.499
Бабушница	37.312	1.457	32.818	1.074	383	3.037
Пирот	67.854	7.212	49.740	5.259	1.755	10.902
УКУПНО:	157.354	14.588	122.307	9.347	5.052	21.441
Град						
Б. Паланка	3.168	1.254	860	1.034	220	1.054
Димитровград	2.891	811	460	747	63	631
Пирот	13.175	4.740	1.723	1.282	1.438	6.612
С В Е Г А:	19.234	6.804	3.143	5.063	1.741	8.797
Само сеоско становништво	138.120	7.784	119.164	4.284	3.311	13.144

Подаци из табеле недвосмислено тврде да је село професионално хомогено, али да већ има одступања у смислу професионалног раслојавања. У том процесу очигледан је утицај индустрије. Али се одмах мора рећи да градска насеља у горњем Понишављу нису била покретачка снага у смислу професионалних промена. Сва три градска насеља — Пирот, Димитровград и Бела Паланка — до 1953. године претежно су заостади градови са изразито занатлијском физиономијом. Према табели 2, 5.063 лица живе од занатства а само 1.741 од индустрије. Однос је испод 5:2 на штету индустрије. У истим квалитетима подаци код сеоског становништва су повољнији од градског за индустрију: 4.284 према 3.311 — блиско односу 4:3 у корист занатства.

Од посебног интереса је случај становништва општине Бела Паланка. На целој територији живело је од индустрије 2.536 лица, а од тога на Белу Паланку отпало је само 220. Значи, остатак од 2.316 припадао је селу. То је очигледан доказ да је сеоско становништво крајпругашких насеља у општини Бела Паланка постепено мењало своју професионалну структуру. Ово није било само симптом, већ одређена линија, која ће, у даљем кретању, постајати све рељефнија, да већ у пресеку 1961. године, не само на подручју Беле Паланке но и у читавом Понишављу и Лужници, села добијају нове социјалне катего-

Табела 3

СТАНОВНИШТВО ПО ГЛАВНИМ ЗАНИМАЊИМА 1961. ГОДИНЕ

Општина	Укупан број	Пољопрев. шум. и риб.	Индустрија и занатство	Остало
Б. Паланка	Св. 24.982	16.551	4.328	4.103
	акт. 14.574	11.093	1.497	2.984
Димитровг.	Св. 18.418	13.251	2.266	2.901
	акт. 9.893	7.702	961	1.230
Бабушница	Св. 34.316	28.551	3.255	2.540
	акт. 21.529	18.916	1.406	1.207
Пирот	Св. 68.073	42.200	11.950	12.923
	акт. 38.513	26.758	6.038	5.717
УКУПНО:				
	Св. 145.789	100.553	22.969	22.467
	акт. 84509	64.469	9.902	11.038
ГРАДОВИ				
Б. Паланка	Св. 4.300	847	1.682	1.771
	акт. 1.661	437	510	724
Димитровг.	Св. 3.665	470	1.316	1.879
	акт. 1.554	240	484	724
Пирот	Св. 18.415	1.283	7.910	9.222
	акт. 8.219	665	3.659	3.895
С в е г а:	Св. 26.380	2.600	10.108	12.872
	акт. 11.434	1.342	4.753	5.349
СВЕГА СЕСКО:				
	Св. 119.409	97.953	12.861	9.595
	акт. 73.075	63.127	5.149	5.689

рије: лица такозваних мешовитих занимања и лица са занимањима изван пољопривреде.

Упоређењем табеле 2 и 3 уочава се да квалитет укупног становништва сразмерно управно опада, док квалитет запослености у непољопривредним делатностима расте у обрнутој сразмери према опадању пољопривредног становништва. Непољопривредне делатности убрзано се повећавају у градским насељима, али једновремено се повећава и број оних лица на селу која, иако су на селу, имају као основно непољопривредно занимање. Ови показатељи само на веома уопштен начин указују да се занимања на селу умножавају по врстама и да тиме село добија нову социјалну физиономију. Ови феномени ће се рељефније показати када се аналитички сагледа економско-професионална структура активног становништва по изворима дохотка и по социјалној садржини домаћинства.

Под дејством индустријског развоја, на селу се формирају три посебне социјалне групе. Ово разврставање извршено је по критеријуму извора прихода, а за основу разврставања узет је квалитет активности. Могући извори прихода на селу су: а) само пољопривреда б) пољопривреда и непољопривредне делатности, дакле мешовити извори прихода и ц) непољопривредне делатности. Статистичка служба није могла да мимоиђе овакву категоризацију прихода на селу, па је у последњем попису посветила посебну пажњу овом питању. Свакако да су ти подаци тренутан просек одређивања једног деликатног процеса. Али и такви подаци су довољни да се констатује једно стање и да се извучу корисне конзеквенце. Уосталом, чак и када би се евидентирале све појаве на много краћим временским релацијама и са детаљнијим обележјима, процес би се сигурно сагледао рељефније, али никако до краја.

Ако се пође од чињенице да су скоро до најновијег времена непољопривредне делатности као извор прихода на селу Понишавља и Лужнице биле ретке, више случајна појава, онда резултати изражени статистичким пописом од 31. марта 1961. године делују као јасан доказ промена које се у њему интензивно одвијају. Раније подвучене мигрантске појаве у виду печалбарства, изразите за ово подручје, не противрече тези да је непољопривредна делатност ретка на селу, јер и ови мигранти били су пољопривредници и допуњавали су своје приходе пољопривредном активношћу ван свога поседа и ван свога завичајног подручја. Ретки појединци печалбари који су се бавили непољопривредним занимањима, углавном занатима, ван свога домаћинства, у већини случајева, стално

тављају не само успело техничко, већ истовремено и веома успело функционално-естетичко и јефтино решење. Упоредо са регулацијом изграђени су кејови. Године 1933. исти су пошумљени. Речни профил је изграђен за два протицајна нивоа: минимални и максимални. Права вредност оствареног уређења може се добити, ако се упореди са уређењем обале у Нишу — на сектору од Тврђавског до Бетонског моста (1960) — које је нефункционално и истовремено веома скупо. Природна последица правилног третирања воде и обале на Нишави у Пироту била је та, што су ове обале постале привлачне и посећене, док је обала уређеног дела Нишаве у Нишу, иако у самом центру, постала непривлачна и релативно пуста. Закључак у вези са предњим намеће се сам по себи: постигнуте ефекте на Нишави у Пироту треба одражати; у даљем урбанизирању њих треба прихватити као потпуно правилну основу за све следеће акције пројектовања и грађења у речном појасу.

Други не мање важан сплет хидрографских садржаја у организму Пирота је хидрографски чвор вода у сектору Градића и подножја Сарлака. У овом простору, који иначе представља упадљиву амбијенталну целину на западној страни града, настао је веома интересантан и разноврстан сплет вода. Простор је био много богатији водом у прошлости. Његово водно богатство било је наставак водног богатства Барја и представљало је његов завршетак. У овом атрактивном простору скупљале су се воде Бистрице, Расничке реке, Бањице и Боклучког потока пре свог утока у Нишаву. С обзиром на разубеност и пластичну шароликост овог простора, у којем се додирују и мешају веома различити природни и културни садржаји, као што су Сарлак, Градићка стена, Градићка тврђава, изворске и текуће воде, магистрални пут, ауто-сервисни центар, стамбена зона, природни парк Сарлака и Градићки парк, овај простор представља терен високе вредности, па је због тога потребно његовом уређењу приступити са највећом пажњом. Тренутно воде овог простора теку онако, како су их повремено спонтани и регулациони радови у прошлости оријентисали, али — срећом — у свему овоме нису настала тежа пејсажна оштећења, тако да је ефикасна урбанистичка обрада још могућа. Воде у процесу уређења Градићког простора треба да добију значајну улогу, али као допунски фактор, то јест у комбинацији са осталим садражјима простора, међу којима поједини имају већу вредност (Тврђава, магистрални пут, Сарлак). С обзиром да ће овај простор бити предмет посебне обраде у овом раду, то ћемо се детаљнијом

проблематиком његовог уређења позабавити у поглављу о амбијентима.

Вода као креативни урбанистички фактор треба да се помене и у вези са Градашничком реком. Не треба заборавити да ова десна Нишавина притока, која се улива у Нишаву у низводном делу града, тангира на дужини од 3 километра садашњи и будући организам града. На потесу од Железничког моста до Нишаве (600 метара) она директно пресеца стамбено ткиво. На потесу од Железничког моста па узводно до градског предграђа (Градашнице) — на дужини од око 2 километра — она још тече слободно ерозивним проширењем (долином) коју је сама створила. Долина је, срећом, још зелена и слободна, јер се стамбена зона изградила бочно, на контакту долине и неогених брда, држећи се тамошњих пољских путева. Градашничка река представља кичму још зеленог и слободног долинског простора. Не треба посебно истичати колико је овај слободни долински простор важан и колико је потребно, као таквог, урбанистички га — пре свега — сачувати. С обзиром да ће о овом простору бити поново речи у поглављу о градским амбијентима, довољно је што смо тај питоми простор, испуњен водама Градашничке реке, на овом месту поменули.

У вези са водама Пирота посебан је случај Боклучког потока. Навешћемо га, иако је овај случај урбанистички изгубљен. Боклуцем је у XIX веку протицала вода крашког врела Кавака и још неких извора. Поток којим је отицало 110 до 140 литара воде у секунди, протицао је северном периферијом Нове мале, пресецао Стамбол-капију малу, обилазио Сењак и код Баба Лениног моста улазио у градско ткиво Пазара, пресецајући га средином. У близини Градића Боклучки поток се уливао у Бистрицу, а са овом у Нишаву. На дужини од 3,5 километара — од извора до ушћа у Бистрицу — Боклуце је имало пад од 10,3 метра, или пад од 2,9%, што се могло искористити као колектор за одстрањивање отпадних вода и смећа. Турци су га — иако у отвореном облику — за овакве сврхе и користили, па отуда и његово име⁵. Узгред напоменимо да су на Боклуцу у XIX веку радиле две мање воденице: једна узводно и једна низводно од града. Пад земљишта и смер отицања оријентисали су речни ток средином Пазара у правцу Бистрице, где се низводно од града и у здравствено безбедном простору, вршило спајање вода. Захваљујући доста дубоко усеченом

⁵) Боклук, од турског боклик, што значи прљавштина, ђубре. Види „Турске и друге источне речи у нашем језику“ од Ђ. Поповића, Гласник СУД, књ. 56, Београд 1884, стр. 51.

кориту на сектору града (од Сењака до иза Решитовог моста — 1 до 3 метра), Боклуце се неутрално понашало у односу на градску издан, чак је оријентисало део издани к себи. Из наведеног се види да је Боклуце својим положајем и природом испољило оптимално прихватљиве услове да на јефтин и рационалан начин постане колектор градских отпадних вода и колектор за транспорт смећа⁶⁾. Уместо тога — једном негативном интервенцијом на почетку XX века — воде Боклуцког потока су (због потреба једне воденице — кожаре) скренуте у речницу Рогоз, то јест у правцу Барја. Боклуцки поток, као природна погодност за решење једног значајног комуналног проблема (колектора), отпао је занавек.

5. ПЕЈСАЖНО-ВЕГЕТАЦИОНИ САДРЖАЈИ ПИРОТА

Ови садржаји, као креативни фактори изградње, нису недостајући, али би могли бити боље заступљени и функционалније распоређени. При томе мислимо на парковску, приобалну, заштитну, брдску вегетацију Сарлака и осталих брда и, коначно, планинску вегетацију виших планинских зона. Елементи вегетације у пиротском простору нису до сад нити довољно нити вешто коришћени.

6. ВИЗУРНИ БАСЕНИ ПИРОТА

Коришћење визурних пунктова и отварање углова визура са погодних тачака и ка појединим значајним и погодним тачкама је принцип који је одавно познат. То је принцип који ће ретко који образовани градитељ занемарити у својим плановима и изградњи.

Као што има примера надахнутог и вештог коришћења визура као компоненте градитељства, тако је исто обиље примера где могућности визура нису искоришћене или нису довољно успешно коришћене. Ово друго нарочито тешко пада у оним случајевима када су топографске могућности средине пружале обиље могућности ви-

⁶⁾ Кад говоримо о транспорту смећа имамо на уму да је транспорт всдом јефтинији и првенствено препоручљив начин одстрањивања смећа у будућности. Овакво, колекторско, одстрањивање смећа, које је истовремено изоловано од додира ваздухом, треба да се на крају колектора (у овом случају при ушћу у Бистрицу) таложу у таложник и уређаје за пречишћавање, после чега се опет може користити као ђубриво за пољопривреду.

су се настањивали у месту „печалбе”. За своје подручје они су постали странци.

Чак и да се прихвати могућност да је релативно висок проценат становника села са испитиваног подручја, који је, путем допунских делатности, остваривао своје приходе, ипак те делатности су имале привремен карактер и нису одсудно деловале на промене у професионалној структури.

Тек индустрија је омогућила доследну стабилност на непољопривредном послу и постојани, временски неискидан доходак који се сједињава са пољопривредним или постоји сам за себе у оквиру пољопривредног амбијента.

О томе доста речито говоре подаци из једне анкете из 1962. године коју је спровела у срезу Ниш група сарадника Института за економику пољопривреде — Београд, која се односи на доходак сеоских домаћинстава од пољопривреде и непољопривредних делатности. Сумирани приказ тих података види се из табеле бр. 4.

Табела 4

ДОХОДАК СЕОСКИХ ДОМАЋИНСТАВА ПО КАТЕГОРИЈАМА ВЕЛИЧИНЕ ПОСЕДА И ПРЕМА ИЗВОРУ ДОХОТКА

Категорија газдин.	Укупни доход.	Од пољопривреде	%	Ван пољопривред.	%
до 2 ха.	346.000	207.000	60	139.000	40
од 2 до 3 ха.	413.000	300.000	73	113.000	27
од 3 до 5 ха.	528.000	424.000	80	104.000	20
од 5 до 8 ха.	648.000	541.000	83	107.000	17
од 8 до 10 ха.	843.000	722.000	85	121.000	15
преко 10 ха.	883.000	735.000	84	148.000	16
Општи просек:	610.000	488.000	78	122.000	22

Из табеле се види да је, према релативним показатељима, пропорционални однос између величинеседа идохотка ван пољопривреде обрнуто сразмеран. Једино код категорија домаћинстава са преко 10 хектара сасвим се мало повећава доходак ван пољопривреде према претходној категорији сеоских газдинстава.

Ако се, пак, упореди општи релативни просек из непољопривредних извора са општим релативним податком који се односи на непољопривредно становништво на селу, видеће се да ови наводи међусобно не одступају и подједнако доказују чињеницу да се на селу образују релативно стабилне категорије становништва и домаћинстава које ће перспективно представљати веома интересантне групације за истраживање.

Појава оваквих категорија по градовима само је израз мере до које је понишавски град успео да се еманципује од своје недавне занатлијско-паланачке и полуралне прошлости. Уосталом, градови, у оваквим неразвијеним подручјима, стално се налазе на ивици сеоских атара и пишци села скоро редовно допиру чак и до њихове сржи, било преко остатака прошлости, било навалом нових снага. То потврђује и чињеница да у сва три градска насеља на подручју Понишавља и Лужнице, од укупног броја активних лица (10.153), једна четвртина (2.500) остварује своје дохотке из мешовитих пољопривредних и непољопривредних делатности. (Види табелу бр. 5). Пољопривреда у граду, као чист извор прихода, ретка

Табела 5

ПРЕГЛЕД СТАНОВНИШТВА ПО ОПШТИНАМА
И ПО ИЗВОРУ ПРИХОДА

Бабушница	Ук. 21.248	15.208	71,48	5.351	25,05	690	3,38	34.316
	Градског становништва нема							
Б. Пал.	Ук. 14.205	7.782	54,48	5.290	37,03	1333	8,5	24.982
	Гр. 1.472	213	1,49	493	5,36	766	7,93	4.300
	С. 12.733	7.569	52,98	4.797	29,10	367	3,14	14.753
Димитр. град	Ук. 9.621	7.004	78,04	1.496	14,96	1121	15,00	18.418
	Гр. 1.410	168	1,68	382	3,82	860	8,6	3.665
	С. 8.311	6.836	68,36	1.114	11,14	261	6,4	14.753
Пирот	Ук. 37.206	20.925	56,49	10.246	27,66	6035	15,5	68.073
	Гр. 7.271	362	0,97	1.625	4,38	5284	14,3	18.415
	С. 29.935	20.563	55,51	8.621	23,28	7511	21,2	49.653
Свега	Ук. 82.280	50.918	63,21	22.383	26,18	8979	10,7	145.789
	Гр. 10.153	743	1,38	2.500	5,73	6910	9,4	23.380
	С. 72.127	50.175	61,83	19.883	20,81	2069	1,2	73.075

је појава, али још егзистира. Мање од 1/10 активног градског становништва (743) живи само од пољопривреде, а од укупног активног становништва само 1,38%.

Од посебног интереса за наша испитивања је однос цитираних социјалних група на селу. На целом подручју већина активних лица остварује своје приходе из пољопривреде 61,83% од укупног активног становништва. Однос се, свакако, повећава ако се узме само сеоско становништво. Од укупног сеоског активног становништва у Понишављу и Лужници, 70,22% остварује приходе једино у пољопривреди, 27,8% из пољопривреде и допунских али сталних непољопривредних делатности, а само 2% оства-

рује приходе једино из непољопривредних делатности,²³⁾ Остаје, дакле, да су две доминирајуће социјалне категорије на селу у Понишављу и Лужници оне које остварују приходе једино из пољопривреде и из пољопривреде и непољопривредне делатности, што наводи на закључак да подручно сеоско становништво, у огромној већини, живи од пољопривреде, а да су остале делатности допунске.

Тако изгледа из опште перспективе. Међутим, посматрано у посебном и појединачном аспекту, ситуација се мења.

Посебно посматрано, однос ових двеју категорија по општинама је неуједначен. Ако бисмо искључили из упоребења општину Бабушница, јер она, углавном, нема градско становништво, па су подаци несагласни са подацима у осталим општинама, онда ће се процентуални односи ових категорија кретати са тенденцијама опадања узводно на штету становништва са мешовитим приходима. Највише их је у општини Бела Паланка — 29,1% — па затим у општини Пирот — 23,28% — и најмање у општини Димитровград — 11,14%. Овакав однос је условљен регионалним размештајем индустрије: сеоско становништво општине Бела Паланка оријентисано је на индустрију у Нишу. Бела Паланка својом индустријом не задржава ни своје градско становништво, Пирот са својом индустријом све више привлачи околно становништво, док је Димитровград тек почео да развија своју индустрију и није кадар да чак и незнатан део задржи. То се одражава и на професионалну структуру сеоског становништва. Покретни део становништва брже се одлива, а остатак живи махом од прихода из пољопривреде. У општини Бабушница проценат мешовитог становништва је релативно висок (25,15%). Али квалитет који се овде умеће као непољопривредна делатност није једнак са осталим општинама. Ради се о сезонским радницима, у првом реду цигларима и зидарима, који иду на рад без тенденција на стално запослење, а то није сходно смислу професионалне диференцијације која се одвија у долини Понишавља.

23) Ова последња социјална група састоји се само од службеничког дела сеоског становништва: просветних радника, поштанских службеника и припадника органа унутрашњих послова. Тачност те оцене темељи се на повећаној фреквенцији активних лица са дохотком из непољопривредних делатности у микро регионалним центрима. Такав је случај са Каменицом, Смима, Великом Лукањом и Височком Ржаном у општини Димитровград; са Крупцем, Темском, Суковом, Рсовцима, Великом Лукањом и Височком Ржаном у општини Пирот; Чифликом, Долцем, Горњом Коритницом, Мокром и Црвеном Реком у општини Б. Паланка; Грнчаром, Камбелевцима, Љуберађом, Стрелцем и Великим Боњинцем у општини Бабушница.

Појединачно посматрано, ситуација се још више компликује, али једновремено снажније подвлачи узроке и услове и озбиљно указује на смернице професионалног раслојавања села. У овом смислу, на основу мерила удаљености од индустријског центра и комуникационих мрежија, села могу да се категоришу у три групе. Првој групи припадала би села која су ближе индустријским центрима и имају повољна комуникациона средства; другој групи припадају села која имају повољне комуникационе услове а релативно су удаљенија од индустријског центра, и трећој групи припадају села која су далеко од индустријских центара, и немају погодне везе или су без каквих веза са индустријским центрима. Ово је, разуме се, груба али ипак најреалнија класификација. Разуме се, не може се очекивати да ће се сва села, овако фиксирана, понашати на исти начин. Негде снажније делују традиције, а негде су субјективне снаге изразитије, па зато анкетом, ипак се потврђује чињеница да села која су блискостоје и одступања од очекиваног²⁴). Мерено тоталном везом са индустријским центрима и која имају повољне комуникационе везе с њима, раније или касније подлежу по сеоски организам разједајућем утицају и прво стидљиво, а затим све убрзаније, прихватају рад у индустрији као нормалну и једино могућу солуцију. То говоре и статистички и анкетни подаци о радној оријентацији сеоског становништва у Понишављу и Лужници.

Просторно, по круговима, становништво у кругу привлачног економског басена све више се везује за непољопривредна занимања. Густина становништва по дохоћку из мешовитих занимања све више се појачава уколико се више прилази ретенционом центру. На испитиваном подручју има 7 центара према којима се масовно и детаљно оријентисе сеоско становништво. Од свих, само један — Ниш — има макрорегионалан значај и један — Пирот — мезорегионалан.

Димитровград, Бела Паланка, Бабушница, бив. рудник „Јерма“ и Широке Луке у пиротском Високу привлаче радну снагу једино са својих уских микрорегија. Ниш је спољни утицајни центар, док се остали налазе у просторном оквиру испитиваног подручја. Осим Пирота, остали подручни центри, у данашњем професионалном просеку не би могли да се окатегоришу као средишта са претежним секундарним и терцијалним делатностима. Типичан пример таквих микрорегионалних рејона су рудник

²⁴) Др Цветко Костић у студији „Сельаци — индустријски радници“, „РАД“, Београд, 1955. год. указује на ту чињеницу и наводи конкретне примере из наших индустријских басена. (стр. 153. и даље).

„Јерма” и унеколико сеча шума у Широкиим Лукама. Насеља око ових радилишта, пре свега, задржавају своје становништво, а у погледу структуре запослености и извора прихода, што значи у професионалној структури, припадају групи села у Понишављу и Лужници, која су са више од половине свога становништва везана за индустрију и приходе из непољопривредних делатности. Ова села су на највишој надморској висини и најудаљенија од својих нормалних економско-политичких центара у Понишављу и Лужници.

Таква су села:

Активна лица У близини Шир. Лука	З а н и м а њ а		
	пољ.	меш.	непољ.
Јеловица	133	105	109
Брлог	151	66	—
Код „ЈЕРМЕ”			
Берин Извор	133	143	—
Јасенов Дел	108	321	—
Ракита	43	292	—
Вучи Дел	35	163	—
Звонце	119	174	—
Трнски Одоровци	285	143	—

Једино код Јеловице се осећа прилив становништва са стране. О томе говори податак о постојању 109 активних лица која немају никакве приходе осим из радног односа са предузећем које врши експлоатацију шума у Широкиим Лукама. Рудник „Јерма” упошљавао је месну аутоhtonу радну снагу. Једино је стручна радна снага долазила са стране, па се зато не појављује велики број лица са чистим непољопривредним дохотком. Ова два региона одступају од редовне и релативно правилне оријентације око нормалних привлачних центара.

Остали региони имају своје кругове и елипсе зависно од конфигурације земљишта и комуникационих услова, који се концентрично ређају око центара: сваки следећи круг односно елипса око центра карактерише се умањеном броја активних лица која остварују своје приходе из мешовитих извора.²⁵⁾

²⁵⁾ Преглед насеља по концентричном односу према својим привлачним центрима и по извору прихода је следећи:

У насељима изван ових кругова не постоји нека изразита тенденција комутације занимања па је, у високом проценту случајева активних лица, једини извор прихода пољопривреда. То је због тога што су та насеља удаљена од својих центара више од 10, па и 20 км, и што су путеви до економских центара махом неподесни за брз превоз механичким средствима. Зато је вишак радне снаге из ових насеља принуђен да, путем школовања или директним укључењем у непољопривредне делатности, напушта села и одлази без тенденције повратка.

Постоје два-три насеља, која, као куриозитети посебне врсте, и поред удаљености региона из којих црпу допунска средства, упорно се придржавају традиције печалбарства и, у виду сезонских радника или печалбара у новом облику, привремено напуштају своја села и бораве по другим местима, али пребивалиште не мењају. Таква су насеља: Рсовци, у општини Пирот, удаљено преко 20 км од Пирота, са односом активних лица по изворима прихода 378:254 из пољопривреде и мешовитих занимања; Лековица, у општини Бабушница, са односом 60:137; Шљивовик, у општини Бела Паланка, са односом 273:296. Привременост њиховог положаја је ван дискусије, па зато ова села делују као усамљени случајеви.

ДАЉЕ КВАНТИТАТИВНЕ ПРОМЕНЕ У СЕОСКИМ ДОМАЋИНСТВИМА

Материјални фундамент домаћинства као социјалног феномена теоретски је довољно рашчишћен. Да су све социјалне појаве у крајњој линији детерминисане материјалним феноменима, то је претпоставка у чију исправност не може да се сумња.

	Из пољ.	Мешов.	Удаљ. од цен.
Братишевац	183	139	6 км.
Братишевац	183	139	6 км.
Драгинац	157	209	3 км.
Извор	298	172	2 км.
Камбелевци	338	315	6 км.
Сурачево	332	144	3 км.
2. Бела Паланка			
Дивљана	124	89	5 км.
Мокра	284	233	2,5 км.
Ново Село	41	92	8 км.
Доња Коритница	333	128	8 км.
Шљивовик	273	296	12 км.

Ова села се оријентишу ка Белој Паланци. Уколико радници-путници из ових села обилазе Белу Паланку, они то чине због неразвијености индустријске про-

Испитивано подручје у погледу природног прираштаја и величине домаћинства различито је по општинама. Две општине — Пирот и Бабушница — релативно су уједначен. Њихов природни прираштај је релативно ви-

изводње у Б. Паланци. Остала села, и пре пописа, била су већ захваћена утицајем нишке индустрије и она су, као узани појас поред пруге, захваћена данас кругом макрорегионалног индустријског басена са центром у Нишу. Таква села су:

Црнче	43	257	
Бабин Кал	27	329	
Црвена Река	15	55	
Чифлик	49	74	
Градиште	100	65	
Кременица	92	144	
Крупац	56	136	
Ланиште	42	101	
Моклиште	631	476	
Шпај	273	296	
Вран Дол	93	158	
Вргудица	143	192	
3. Пирот			
Барје Чифлик	202	223	4 км.
Бериловац	130	172	3 км.
Блато	364	175	7 км.
Држина	268	326	8 км.
Ѓњилан	313	442	2,5 км.
Градашница	117	271	2 км.
Извор	372	407	4,5 км.
Костур	217	186	7 км.
Крупац	650	694	8 км.
Мали Суводол	122	262	8 км.
Пољска Ржана	302	239	3 км.
Расница	248	213	7 км.
Трњана	75	100	6,5 км.
Велики Јовановац	223	235	8 км.
Велики Суводол	344	265	8 км.
Велико Село	228	169	9 км.
Војнеговац	217	152	12 км.

Сва ова села чине елипсу у чијем дну лежи Пирот са својом полетном индустријом и у последње време тако снажно привлачи сеоску радну снагу да су ови подаци из 1961. године већ застарели. Сва се ова села налазе или у средишту Пиротског поља или по крајњим ободима планина где се оне сливају у поље.

Има у овом региону неколико села која задржавају традиционалну везу са нишком индустријом. Та су села нешто даља од Пирота, а налазе се на прузи Димитровград — Ниш:

Чиниглавци	356	183
Црноклиште	310	143
Станичење	471	410

Али и ова села се већ колебају на граници утицаја нишке удаљене индустрије и пиротске, у кругу могућности да се оствари доходак уз повољније радне услове.

ши у односу на друге две општине (Димитровград и Бела Паланка), па и број чланова у домаћинствима је већи. Обрнуто, у општинама Димитровград и Бела Паланка је нижи пораст становништва, али је зато и мањи просек броја чланова по домаћинствима. (Види табелу 5 и 6). Ове разлике биле су нешто изразитије док је сеоско становништво било економски и социјално хомогеније. Касније долази до снажније интервенције начина производње материјалних добара, па се квалитативна структура домаћинства на читавом подручју постепено уједначава. (Табела 6).

Табела 6

ПРЕГЛЕД ДОМАЋИНСТАВА ПО ГОДИНАМА И БРОЈУ ЧЛАНОВА

Општина	Број домаћинства			Број члан. у домаћ.		
	1948	1953	1961	1948	1953	1963
Бабушница	6.078	6.339	6.879	6,1	5,9	5,0
	Градског становништва нема					
Бела Паланка	Ук. 5.160	5.396	5.496	5,7	5,2	4,2
	Гр. 752	840	1.210	3,7	3,7	3,3
	С. 4.418	4.556	4.736	6,3	5,5	4,4
Димитровград	Ук. 4.744	4.941	5.028	5,2	4,1	3,6
	Гр. 864	910	1.259	3,4	3,2	2,1
	С. 3.880	4.031	3.769	5,5	4,3	4,0
Пирот	УК. 9.612	11.582	16.170	7,1	5,1	4,2
	Гр. 3.182	3.517	5.530	3,7	3,8	3,3
	С. 6.430	10.065	10.640	9,0	5,6	4,7
С В Е Г А:	Ук. 25.594	30.258	34.023	6,0	5,1	4,3
	Гр. 4.998	5.267	7.999	3,6	3,6	3,1
	С. 20.596	24.991	26.024	6,9	5,2	4,4

Изменом начина производње материјалних добара на подручју Понишавља и Лужнице, поред структуралних промена на селу, изазвано је и убрзано механичко кретање, које је такође деловало на квантитативне промене у домаћинствима. Према таб. бр. 6 очигледно је да је, са

4. Димитровград је центар слабе економске привлачности, а и географски положај му је такав да он то не може да постане ни у будућности. Зато се мало насеља оријентише према њему:

Жељуша	122	89
Гојин Дол	114	88
Лукавица	129	83

Па и ова села деле своју радну снагу, запослену у непољопривредним делатностима на подручја Димитровград, Пирот и Ниш.

убрзањем миграционог процеса, са брзим одливањем становништва и његовим осетним опадањем, опадао брзо и број чланова по домаћинствима. Тако је и овај демографски чинилац озбиљно условљавао количински моменат у сеоским домаћинствима. Из табеле 6 се уочава још и то да се квантитативно брже мењају домаћинства на селу, а спорије у граду. Илн, боље речено, сеоска домаћинства, по броју чланова, осетно се приближавају градским. Тенденције у том смислу су да се домаћинства изјндначе са по родицом. Чак и више, у неким подручјима, домаћинства према броју чланова, спуштају се и испод квантитативних оквира природне породице.

Овде је посебно интересантан моменат односа броја домаћинстава према броју сеоског становништва у целини и по појединим селима. (Табела 7).

**ИНДЕКС ОДНОСА СТАНОВНИШТВА И ДОМАЋИНСТВА
1948—1953. и 1953—1961. ГОДИНЕ**

Подручје	1948 — 1953.		1953 — 1961.	
	Становниш. 1948	домаћинс. = 100%	Становниш. 1953	домаћинс. = 100%
СФРЈ	107,26	109,26	109,17	117,28
Б. и Х.	111,08	113,45	115,10	24,93
Ц. Гора	111,14	110,18	112,41	115,64
Хрватска	104,15	107,51	105,56	113,19
Македонија	113,19	112,84	107,82	113,76
Словенија	104,52	107,89	105,78	111,66
Србија	106,92	108,82	109,50	119,37
Понишавље	96,11	117,40	94,09	113,24

(Мерни индекс 100 је за прву групу 1948, а за другу 1953. год.)

Упоредним посматрањем долази се до опште констатације, која као да опонира општем југословенском стању. У размерама Југославије и појединих република констатује се извесна управна сразмерност пораста становништва и броја домаћинстава, при чему се подвлачи да брже расте број домаћинстава.

На подручју Понишавља и Лужнице константан је пад становништва, док пораст домаћинстава премашује југословенски просек, што значи да се налази у обрнуто-пропорционалном односу. Код неких сеских насеља толико је потенциран овакав однос, да се становништво смањило скоро за једну половину, док су домаћинства порасла често и преко очекивања. Ови случајеви су изразити у општинама Димитровград и Бела Паланка.

Табела 8

ОДНОС СТАНОВНИШТВА И ДОМАЋИНСТАВА У НЕКИМ
ТИПИЧНИМ СЕЛИМА У ПОНИШАВЉУ ПРЕМА
ПРОПИСМА 1948. и 1961. године

ОПШТИНА ДИМИТРОВГРАД

Општина - насеље	Становништво		Домаћинства	
	1948	1961	1948	1961
Доња Невља	509	346	91	93
Куса Врана	1.010	830	159	180
Гојиндол	518	348	97	105
Лукавица	613	486	127	154
Поганово	1.067	736	194	221

ОПШТИНА В. ПАЛАНКА

Моклиште	2.200	1.720	341	389
Мокра	1.481	1.082	242	272
Сињац	867	642	133	149
Крупац	450	303	68	79
Долац	571	570	97	46

Овај процес објашњава се неповољним условима за пољопривредну производњу и комуникационим могућностима да се становништво задржи на свом огњишту а једновремено да се укључи у индустријску производњу.²⁶⁾

ЈЕДАН ОД МОГУЋИХ ЗАКЉУЧАКА

Фигуративно речено — „земљани ћуп неће никада разбити гвоздени лонац“²⁷⁾ што, пренето у сферу односа између традиционалне сеоске атмосфере и индустријске цивилизације, значи да сеоска средина у судару са тех-

²⁶⁾ Код квантитативног раслојавања домаћинства на селу игра, иако спорадичну, ипак интересантну улогу један фактор, који има окационалан карактер. Сељаци — радници ван пољопривреде, да би обезбедили социјална давања, а у првом реду дечји додатак, са запослењем издвајају се само формално у посебна домаћинства. Претходна заједница фактички се не раскида. Зато се и појављује ненормално повећање броја домаћинства у појединим селима, а нарочито домаћинства без поседа. Има случајева да отац стварно издвоји сина који ради ван пољопривреде а не даје ништа домаћинству, али то су ређе појаве, јер на подручју Понишавља природни прираштај је такав да обично у кући има само по једно мушко дете, па су такве појаве у извесном смислу срећане подвале.

²⁷⁾ Ову фигуру записао је Жорж Мавел у својој књизи „Травеаих“ према Жоржу Фридману: „Куда иде људски рад“ страна 62.

ничком мора да напукне, чак и до краја да се распадне, али носећи увек трагове „гвозденог лонца“, односно оне разорне снаге под чијим притиском се раздробила. Разуме се, при том, мора се прихватити да и „земљани ћуп“ оставља своје трагове на „гвозденом лонцу“, да сеоска средина утискује своје трагове на индустријску.

О овој констатацији мора се водити рачуна и када се одређује смисао кретања сеоског становништва у локалним размерама Понишавља и Лужнице. Али било би исувише упрошћено ако би се остало само при њој. Индустрија вуче себи свом снагом, али има и фактора који потискују; садејством једних и других село мења своју физиономију. То је процес који превазилази националне границе. Према њему се и мери ниво економске и социјалне развијености сваког појединачног — конкретног друштва. Границе тога процеса не могу да се одреде. То стоји у суштини самога појма. Процес је динамика: његово заустављање је једновремено и нестајање. Значи, може да се говори само о различитим облицима испољавања и брзине одвијања.

Неколико упоредних података о кретању становништва са испитиваног подручја, САД, СФРЈ, СССР-а показује да је смисао кретања сеоског, респективно пољопривредног становништва, одређен брзином и карактером развоја производних снага. За сва подручја узимамо период индустријализације, према томе и развој производних снага у индустријском смеру. Пољопривредно, према томе и сеоско становништво, кретало се у обрнутој сразмери, у своме квантитету, према развоју индустрије. У САД запажа се стално узмицање пољопривредног становништва између 1820, када је у пољопривреди било запослено 73% од укупног становништва, па до 1940. са 19% пољопривредног становништва²⁸⁾, или за 50 година од 1860. до 1910. пољопривредно становништво се смањило за 26%, док је исти проценат у СССР-у постигнут за 43 године, од 1913. до 1956. године. У Југославији овај процес одвијао се далеко брже. Према проценама, 1945. године пољопривредно становништво сачињавало је 75% од укупног броја становника. За 17 година индустријског развоја оно се смањило на 49%. Значи, однос брзина кретања по годинама између САД, СССР-а и Југославије је 50:43:17. Брзина кретања, коју је постигло југословенско друштво, није забележена нигде у свету.

Испитивано подручје бележи такође озбиљне промене у том смислу, па се тиме још једном потврђује да

²⁸⁾ Подаци из цитиране књиге Жоржа Фридна-на, стр. 128.

се релативно адекватни процес одвија и на њему у сразмери са адекватним квантитативним променама у најширим размерама.

БРЗИНА ОПАДАЊА ПОЉОПРИВРЕДНОГ СТАНОВНИШТВА У %

Година	1931.	1948.	1953.	1961.
СФРЈ	76	67	61	49,5
Испит. подручје	85,54	81,7	77,72	68,9

Податак из 1961. године не приказује право стање за Понишавље и Лужницу, ни у тренутном просеку, јер су као пољопривредно становништво пописани и чланови сеоских домаћинстава који не живе од прихода из пољопривреде. Ако се и то сагледа, онда се ситуација мења. После тога остаје да на подручју горњег Понишавља и Лужнице пољопривредно становништво износи 61,83%, чиме се бележи озбиљан пад у односу на 1953. годину.²⁹⁾

Најзад, поред још многих могућих упоребења, цитирајмо још нешто у смислу урбуралних промена које изазива општи замах социјалних кретања у индустријским друштвима. „...С друге стране, умножавање, на све већим раздаљинама, заједница које образују језгра у догае чисто руралним областима, одузима тим областима њихова првобитна обележја и урбанизује менталитет и навике оних који у њима живе... Узимајући у обзир активно становништво, то јест појединце „запослене у ау-кративним занимањима” који живе у руралним подручјима, непрестано расте број оних који своје дохотке остварују из непољопривредних занимања (сразмера је 1930. године износила 1/7, 1940 — 1/5 а 1947. године 1/3 у САД. Прим. Т. В.). . . Ти људи доносе са собом градски менталитет и потребе које преносе на чланове својих породица, који су остали „сеоски”, а поред којих они живе. Услед индустријализације, свеопштости комуџинга и истоветности у опреми и коришћењу доколице, долази до ау-боких и многостраних преображаја у стварности које се означавају именом град и село”. (подвукао Т. В.).³⁰⁾

²⁹⁾ Подаци за СФРЈ, СССР и САД, уколико није наведен други извор, узети су из брошуре: „Наше село” од др Петра Марковића. Документи данашњице, Г. III, бр. 45, стр. 4—5, а за испитивано подручје из раније цитираних извора.

³⁰⁾ Жорж Фридман: Цитирано дело, стр. 121—122.

Када се ови ставови употпуне дијалектичким третманом односа појава које утичу и оних на које се утиче и када се прихвати да и сеоски елеменат, са своје стране, иако у далеко мањој мери, делује на градске феномене, онда ће општа слика међуутицаја добити свој пуни облик. У нашем случају, у овом смислу, процес развоја испитиваног подручја не може се изједначити са светским, али могу се већ назрети обриси онога што је већ констатовано као законито наметнута чињеница. **Према томе оно (испитивано подручје) није никаква случајност у склопу општих светских процеса, него један део огромног покрета који, у својој основи носи све одлике општега, светскога, а својим специфичностима аргументује да се опште доказује и проверава кроз појединачно.**

Смисао кретања сеоског становништва у Понишављу и Лужници, дакле, у крајњој линији, детерминиран је истим чиниоцима који су усмеравали и усмеравају кретање сеоског становништва у ширим југословенским и најширим светским размерама. Одступања од оваквог општег правца су маргинална и изазвана посебним историјским и околностима факторима и она ниуколико не ремете општу закониту усмереност.

Али процеси кретања сеоског становништва, у нашим условима свесно и плански усмереног друштвено-економског развоја, одвијају се и под снажним утицајем субјективних фактора. Истина, ови процеси нису непосредно сагледани и одређени субјективним чиниоцем: они су само изазвани. Али њихово присуство одсудно утиче на усмеравање и облике испољавања кретања и промена код сеоског становништва.

Према томе, миграциони процеси и социјална мобилност сеоског становништва у Понишављу и Лужници имају смисао какав су им наметнули објективни економски чиниоци и субјективни историјски и политички фактори, поникли на основи извођења процеса социјалистичке револуције. Облици, пак, тих процеса су само конкретни вид, спољна форма, која видљиво одражава ове процесе, како у њиховој суштини, тако и у њиховим специфичностима.

T. VASIĆ

R É S U M É

La question de la migration de la population pour des raisons professionnelles dans la région du Haut-Ponichavlje et de Loužnice, présente un des importants phénomènes qui s'accroissent de jour en jour.

Cette région géosociale n'avait guère montré dans son passé de tendance pour la migration, malgré le fait qu'elle présentait le carrefour de différents courants politiques et culturels.

C'est seulement avec l'apparition de l'industrialisation sur le plan yougoslave aussi bien que sur le plan local, qu'ont été créées les conditions objectives pour la migration mécanique et structurelle de la population dans la région du Haut-Ponichavlje et de Loužina. C'est ainsi que des éléments professionnels s'introduisent dans ce milieu homogène social qui font créer, avant tout, de nouvelles catégories sociales, telles que les ménages mixtes non-productifs entre citoyens et villageois qui changent complètement leur façon de vie.

Très lié à ce problème est aussi celui de la dispersion de la coopérative familiale dans la région du Ponichavlje et de Loužnica qui est un phénomène si général dans notre pays. La coopérative familiale, qui ne renfermait que les descendants des héritiers vivants, sous le coup de la migration professionnelle des habitants des villages, se partage très vite pour atteindre les limites d'une petite famille, elle devient même encore plus petite car apparaissent comme des catégories de plus en plus fréquentes, des ménages à un membre.

L'apparition de la dispersion professionnelle et familiale de la population dans le Haut-Ponichavlje et Loužnica a aussi ses causes sociologiques et économiques, mais ses conséquences aussi et elle impose une action rapide et efficace des facteurs subjectifs pour l'amélioration et le bon acheminement de ce phénomène.

БОГОЉУБ ПЕЈЧИЋ

**ДРУШТВЕНО-ПРОФЕСИОНАЛНА СТРУКТУРА И
ДРУШТВЕНО ПОРЕКЛО РАДНЕ СНАГЕ
ФАБРИКЕ „ТИГАР” (1)**

Најопштији разлози испитивања друштвеног порекла радне снаге једног индустријског предузећа су пре свега у томе што се може очекивати да се радници различитог друштвеног порекла знатно разликују у њиховом учешћу и односу према производњи и њиховој активности изван рада. Осим тога, вероватно се и утицај индустрије различито манифестује код појединих група радника различитог друштвеног порекла. А тај утицај је често веома снажан и доприноси стварању посебних карактеристика запослених како у раду тако и ван рада, мењајући најчешће њихов начин живота, породицу, потрошњу, становања, слободно време, пријатеље, мењајући њихова стремљења и тежње.²⁾

МЕТОДОЛОШКЕ ПРИМЕДБЕ

Друштвено порекло је у овом раду утврђивано на основу занимања родитеља. Његово разматрање се задржава на односу између две генерације исте породице, јер се може претпоставити да је утицај ранијих генерација углавном садржан у непосредно претходној генерацији. Због непостојања података о друштвеном пореклу у евиденцији предузећа, они су прикупљани путем анкете.³⁾

1) Ово је нешто прерађени део ширег наставног рада („Територијално и друштвено порекло радне снаге једног индустријског предузећа“) који је рађен 1967. год.

2) Опширније о значају испитивања друштвеног порекла радне снаге овде није могло бити речи због ограничености простора. Из истих разлога није могло бити речи ни о широј друштвеној средини у којој се предузеће налази.

3) Ова анализа се заснива на подацима анкете која је организована ради самог истраживања и на подацима евиденције фабрике о радној снази и производњи, као и на подацима које редовно прикупљају службе СО Пирот и Завод за запошљавање радника у Пироту, као и на подацима Савезног завода за статистикв.

То је омогућило прикупљање података о занимању родитеља у периоду када су издржавали испитаника, а ако су били пољопривредници, и прикупљање података о величини обрадиве површине из тог периода. Тиме су створене две предности: 1. добијени су подаци о занимању родитеља у периоду када су они најнепосредније утицали на животну каријеру испитаника; 2. уједначенији је полазни ниво старости у проучавању међугенерациске покретљивости.

Пошто ће се у раду утврђивати занимање испитаника и занимање родитеља испитаника, користиће се три класификације занимања: 1. класификација занимања родитеља на основу података из упитника. Њој се може замерити због нерашчлањености службеничких и радничких група. Али када се зна да је мали број испитаника службеничког и радничког порекла, те би њихово диференцирање ограничило могућности анализе, онда то и није тако велики недостатак; 2. класификација занимања становника подручја на основу података пописа 1961. године. Иако су познати недостаци ове класификације, она ће се примењивати у анализи с обзиром да боља не постоји; и 3. класификација занимања испитаника. Њој се може приговорити због припајања контролора, шефова и мајстора групама квалификованих и висококвалификованих радника и припајања помоћних делатности. Ово ће се исправљати посебним посматрањем ових група када то буде потребно и могуће.

Имајући у виду да ће се овде анализирати, (пре свега), друштвено порекло појединих делова радне снаге фабрике „Тигар”, најпре ће се указати на најопштије елементе саме структуре радне снаге.

II

Хоризонтална димензија професионалне структуре, која се формира на бази функционално различитих области и типова улога које поједици имају у друштвеној подели рада у предузећу, последњих година постајала је све сложенија. Данас постоје, посматрано најшире, две основне области функционално различитих професионалних улога које су засноване на природи историјског развоја друштвене поделе рада: 1. мануелна и 2. немануелна. Међутим, унутар ових функционално различитих области диференцирали су се и посебни функционално различити типови професионалних улога. Ако сн то рашчлањивање посматра на основу издвајања појединих група занимања, или функционално различитих група послова унутар појединих занимања, могу се у оквиру мануелне функцио-

нале области утврдити: 1. занимања непосредно везана за гумарску производњу и 2. занимања у оквиру помоћних делатности. Ово су и два функционално различита типа професионалних улога у оквиру мануелне функционалне области међу којима постоје значајне разлике, пре свега у природи послова који се обављају. Гумарска занимања, везана увек за непосредну производњу гуме и гумарских производа, знатно су специфичнија према предмету, начину и условима рада, а и према низу других производних карактеристика. Но иако се, када је реч о гумарској производњи, може најчешће говорити о једном једином гумарском занимању, а према томе и једном јединственом типу функционалних улога, када се темељније анализира активност гумарских радника може се запазити низ специфичнијих функционално различитих типова професионалних улога. Такви ужи функционално различити типови професионалних улога су: 1. улоге у производњи гумене обуће, 2. ауто-гума, 3. техничке гумене робе и 4. пенушаве гуме. На основу друштвене поделе рада у предузећу и ови ужи типови професионалних улога даље су се диференцирали, тако да постоје скоро у оквиру сваког функционално различите професионалне улоге: 1. улоге везане за непосредну припрему и израду гумене смесе, које се од осталих улога нарочито разликују према условима рада; 2. улоге у преради гумене смесе и њеној припреми за производњу разних гумених производа и 3. улоге у непосредној производњи гумених производа. И ови веома специфични типови функционално различитих професионалних улога даље су се диференцирали.

Напред је истакнуто да су се у оквиру мануелне функционалне области формирала два основна функционално различита типа професионалних улога: 1. професионалне улоге у гумарској производњи и 2. улоге у помоћним делатностима. Овај други функционални тип професионалних улога, такође, се рашчлањавао. У предузећу постоји у оквиру помоћних делатности 26 различитих занимања. Највише су заступљена занимања бравара, електричара, транспортних и магацинских радника и грађевинара. Већ из самих назива ових занимања види се колико су различити типови улога које се у оквиру њих обављају. Но, и ти типови професионалних улога даље су се рашчлањавали. На пример, знатно су различите професионалне улоге електричара који раде у радионици и електричара — реглера који дежурају у производним погонима.

И немануелна функционална област професионалних улога у предузећу, чије функционалне, односно професионалне разлике од мануелне функционалне области

не треба посебно наводити, диференцира се према функционално различитим типовима професионалних улога. Могу се разликовати: 1. улоге које обављају помоћни службеници; 2. улоге везане за канцеларијске рутинске послове; 3. улоге стручних правних, техничких и економских занимања и 4. улоге руководећих занимања. Ови типови функционално различитих професионалних улога даље се диференцирају. На пример, различите су професионалне улоге руководећих стручно-техничких и основних руководећих кадрова. Али, због малобројности немануелне функционалне области у предузећу, њена даља диференцијација не би била сврсисходна.

Тако у основи изгледа хоризонтално диференцирање професионалне структуре радне снаге фабрике „Тигар”, која се нарочито развијала са увећавањем предузећа, сталним развијањем поделе рада због освајања нових производа и специјализације у оквиру постојеће производње. То је доводило до стварања нових занимања и нових професионалних улога, а и до промена у оквиру ранијих занимања и ранијих типова улога које су се, најчешће, стално умножавале и уситњавале. Ову димензију професионалне структуре у предузећу могуће је и даље ращчлањивати, али за потребе ове анализе то није неопходно.

Иако је веома важно познавање хоризонталне димензије професионалне структуре у предузећу, ако би се остало само на њој, или ако би се она узела уместо основне професионалне структуре, опдавано би се могло приговорити за „техницистички функционализам”. Јер, професионална структура у овом предузећу, као и уопште, не заснива се само на основу друштвене расподеле основних друштвених вредности, што доводи и до вертикалне диференцијације, не само између појединих области и типова функционално различитих професионалних улога, већ и у оквиру њих. На друштвену расподелу материјалних добара, моћи угледа и осталих у друштву цењених вредности, у друштвеном сектору привреде код нас по правилу, највише утиче стручна спрема. То важи и за друштвену расподелу основних друштвених добара у овом предузећу. Због тога је значајно истаћи да се у предузећу на основу стручне спреме у мануелној функционалној области у оквиру свих основних функционално различитих типова професионалних улога могу разликовати групе: 1. неквалификованих, 2. полуквалификованих (а у гумарској производњи специјализованих), 3. квалификованих и 4. висококвалификованих радника. У немануелној функционалној области могу се разликовати групе службеника са:

1. нижом, 2. средњом, 3. вишом и 4. високом стручном спремом.

Као што се мало може закључити само на основу тога што се зна да, на пример, неко лице ради у гумарској производњи на припреми и производњи гуме за производњу ауто-гума, мало се може закључити и само на основу података о квалификацији. У првом случају то лице може бити неквалификовано или чак са високом квалификацијом, што није без значаја за његов положај у професионалној структури радне снаге предузећа; а у другом случају, када се зна само квалификација, остаје непозната његова професионална улога у производњи. То може бити радник у производњи пенушаве гуме, бравар или транспортни радник, што битно утиче на садржај сва кодневне професионалне активности а преко тога свакако и на положај у професионалној структури предузећа. Значи, потребно је укрштено посматрање ова два чиниоца. А такво посматрање омогућује, најчешће, утврђивање основних друштвено-професионалних група које су „прилично сложени колективни облици друштвене структуре... У хоризонталној равни друштвене поделе рада друштвено професионална група представља део неке основне функционалне области или функционалног типа занимања, а у вертикалној равни структуре део неког друштвеног слоја”⁴).

На основу резултата овог истраживања може се сматрати да у фабрици „Тигар” постоје следеће основне друштвено-професионалне групе:

1. неквалификовани и полуквалификовани, односно специјализовани радници и помоћни службеници;
2. квалификовани и висококвалификовани радници и пословође;
3. службеници са нижом стручном спремом;
4. службеници са средњом стручном спремом и
5. службеници са вишом и високом стручном спремом и руководећи кадрови.

Ове основне професионалне групе, као што се и на основу претходног излагања може закључити, нису потпуно хомогене. Због деловања многобројних чинилаца на њихово формирање, поједини њихови ужи делови одликују се слабије или јаче израженим професионалним карактеристикама.

У прву мануелну професионалну групу укључени су неквалификовани и специјализовани гумарски радници,

⁴) Др Војин Милић: Проблеми класификације занимања у испитивању друштвене структуре, стр. 302. и 300.

неквалификовани и полуквалификовани радници помоћних делатности и помоћни службеници. Неквалификовани и полуквалификовани, односно специјализовани радници, могу се посматрати заједно, јер се они према учешћу у друштвеној расподели основних друштвених добара, што треба највише да их разликује, у овом предузећу врло мало разликују, а и уопште изгледа да између њих нема значајнијих разлика у основним професионалним карактеристикама. Извесне професионалне разлике, пре свега на основу функционалних разлика различитих типова професионалних улога јављају се између групе неквалификованих и специјализованих гударских радника и групе неквалификованих и полуквалификованих радника помоћних делатности. Те разлике ипак нису такве да би се могло говорити о две професионалне групе. У истом смислу се нешто професионално разликују и помоћни службеници, али изгледа да највише због њихове малобројности они не сачињавају посебну професионалну групу. И у једном и у другом случају може се говорити само о деловима основне професионалне групе, напред поменуте који се одликују посебно наглашеним професионалним карактеристикама.

Друга мануелна група из истих разлога као и прва обухвата гударске раднике и раднике помоћних делатности истих квалификација. Квалификовани и висококвалификовани радници се не раздвајају јер међу њима скоро да нема значајнијих професионалних разлика. У овој професионалној групи се издвајају специфичним професионалним карактеристикама пословође, који се одликују посебним положајем у организацији рада, али ипак не чине посебну професионалну групу, вероватно највише због малобројности. Да би се јасније сагледале њихове особености, где се доста разликују од осталих чланова ове професионалне групе, они ће бити посебно посматрани.

У немануелним професионалним групама такође има појединих делова са посебно наглашеним професионалним карактеристикама. Ови делови се најчешће разликују на основу функционалне природе професионалних улога које обављају. Највеће такве професионалне разлике јављају се између службеника са високом стручном спремом и руководећих кадрова. Ове разлике су допуњене и разликама између раније утврђених функционално различитих типова професионалних улога у немануелној функционалној области. Ипак, због малобројности немануелних професионалних група оне се нису даље озбиљније диференцирале, тако да реално постоје само наведене. Тако ће се и посматрати, а када буде потребно ис-

тицаће се професионалне специфичности појединих њихових ужих делова.

Професионалне карактеристике напред наведених основних друштвено-професионалних група у предузећу формирале су се знатно не само зависно од улоге у производњи и квалификацији, већ и од других карактеристика, као што су време њиховог формирања, територијално и друштвено порекло, дужина обављања занимања, старост, пол, брачно стање, школска спрема, друштвена активност у предузећу, услови живота и низ других карактеристика њихових чланова. (Повременог или сталног обављања неког другога занимања, поседовања земље, становања у посебном насељу фабрике „Тигар” и сл.).

Величина основних професионалних група је веома различита. Највећа је прва мануелна група. Она обухвата 71,3% (Н 1324) од запослених радника и 63,0% од укупно запослених. Друга мануелна група обухвата 28,7% (Н 532) запослених радника или 25,3% од укупно запослених. Обе мануелне професионалне групе чине 88,3% (Н 1856) од укупно запослених у предузећу. А, у њима је, 80,7% (Н 1497) гумарских радника, што је и разумљиво када се има у виду природа основне делатности предузећа. Гумарски радници чине 71,3% укупно запослених у предузећу.

Три немануелне професионалне групе обухватају 11,7% (Н 245) од свих запослених у предузећу. Највећа је група службеника са средњом стручном спремом 40,8% (Н 100) од запослених службеника, а најмања је група службеника са високом стручном спремом и руководећих кадрова 24,4% (Н 60) од запослених службеника.

Овај покушај рашчлањивања професионалне структуре радне снаге фабрике више је значајан због омогућавања даље анализе него што има описни карактер. Он треба да омогући у основи проверавање основних претпоставки које полазе од тога да је због природе професионалних улога појединих група, садржаја њиховог рада, услова рада и разлика у величини основних друштвених накнада које добијају њихови чланови, као и због других значајних разлика различито и друштвено порекло радника у њиховим оквирима.

III

1. Као што је у уводном делу речено, овде ће се анализирати друштвено порекло појединих професионалних или ужих функционалних група на основу података о занимању родитеља. У табели 1 радници су према друштвеном пореклу разврстани на четири основне групе. Радници чији су родитељи занатлије налазе се у другој, а не

у трећој групи класификације, јер највећи део података показује да су они мање слични радницима чији су родитељи радници и службеници, него радницима чији су родитељи пољопривредници. Ово помало изненађује, али у даљем раду ће се видети да су томе допринели посебни разлози.

Подаци табеле 1 показују да радници „Тигра” чији су родитељи пољопривредници чине више од 1/2 свих запослених (55,7%). Радници из занатлијских породица чине 19,7%, из радничких 10,9% и службеничких 4,0%. У мануелној скупуни се налази 91,3% од укупног броја радника пољопривредног порекла, а у немануелној 8,7%. Од радника чији су родитељи службеници у мануелној скупуни је 54,5%, а у немануелној 45,5%. Расподела радника

Табела 1. Друштвено порекло радника фабрике „Тигар“ у 1967. години

Радници чији су родитељи	Професионална припадност		
	Мануел. група	Неман. група	У к у п н о
Пољопривред.	57,5	41,4	55,7
	993	95	1088
Занатлије	91,3	8,7	100,0
	20,5	13,1	19,7
Радници	354	30	384
	91,9	8,1	100,0
Службеници	9,7	20,6	10,9
	168	47	215
Остали	78,1	21,9	100,0
	2,7	15,8	4,0
Непознато	43	36	79
	54,5	45,5	100,0
У к у п н о	0,8	—	0,7
	14	—	79
У к у п н о	100,0	—	100,0
	8,8	9,1	9,0
У к у п н о	155	21	176
	88,1	11,9	100,0
У к у п н о	100,0	100,0	100,0
	1727	229	1956
	88,3	11,7	100,0

Извор: Експандирани подаци из узрока.

*) По три бројке које се налазе у сваком пољу табеле показују: 1. средња означава број радника у одређеној комбинацији друштвеног порекла и друштвено-професионалне групе; 2. у доњим левим угловима поља су бројке које означавају у постоцима расподелу радника одређеног друштвеног порекла према појединим професионалним групама; 3. бројке у горњим десним угловима поља означавају постотке радника одређене професионалне групе који имају различито друштвено порекло.

ка из радничких породица чини прелаз између ових. Од њих се у мануелну групу прилило 78,1% а у немануелну 21,9%. Радници из занатлијских породица распоређују се слично пољопривредницима. Од свих радника у мануелној групи отпада на раднике из породица пољопривредника 57,5%, занатлија 20,5%, радника 9,7% и службеника 2,7%. У немануелној групи из породица пољопривредника је 41,4%, занатлија 13,1%, радника 20,6% и службеника 15,8%.

Овај почетни, иако веома уопштен прилаз анализи друштвене структуре радне снаге фабрике „Тигар“ указује да се радници различитог друштвеног порекла различито распоређују у мануелну и немануелну групу. Детаљнија анализа могућа је на основу постотка табеле 2 који у основи потврђују претходно уочене правилности, али, поред тога, на основу њих се могу запазити нове појединости. Од радника чији су родитељи пољопривредници са поседом преко 3 ха, у мануелним групама се налази 78,8%, што је мање од дела свих пољопривредника у овим групама (91,3%). У немануелним групама се налази 21,2% ових радника, што је, пак, знатно више од постотка свих пољопривредника у немануелним групама (8,7), а врло је близу постотку радника из радничких породица у немануелним групама (21,9). Ово указује на већу покретљивост према немануелним занимањима радника чији су родитељи пољопривредници са поседом већим од 3 ха у односу на остале раднике пољопривредног порекла. Аналогно томе могла би се очекивати и њихова већа покретљивост према квалификованој мануелној групи, што, управо, није случај. Њихов постотак одлива у ову групу (17,0) мањи је од постотка осталих радника пољопривредног порекла. То се, изгледа, мора повезати не само са већим одливом у немануелним групама, већ и са мањом укупном запосленостију радника чији су родитељи пољопривредници са више од 3 ха. Од свих запослених радника пољопривредног порекла они чине само 12,9%. На такав ниво њихове запослености свакако је поред осталих околности утицала и велика незапосленост у Пироту, а у вези са тим и друштвени критеријуми на основу којих се вршило запошљавање. Односно, запошљавање је било под јаком друштвеном контролом. Поседовање веће количине земље значило је мање услова за запослење. Запошљавање је пак у вези са стицањем квалификација, нарочито оних које су се стицале у оквиру фабрике упоредо са учешћем у производњи. А тако се стичу скоро све квалификације у гумарском занимању. Изгледа да је због таквих околности дошло до каснијег запошљавања рад-

ника чији су родитељи пољопривредници са поседом већим од 3 ха, а то је вероватно допринело да се још увек мали број ових радника налази у квалификованој ману-

Табела 2. Друштвено порекло радника фабрике „Тигар” у 1967. години

Радници чији су родитељи	Професионалне групе					Укупно
	НВВ и ГНВ рад. и п. сл.	КВ и ВВВ рад. и послов.	Служб. са НСС	Служб. са ССС	Служб. ВСС и руков. кадр.	
Пољоприв. без поседа и са поседом до 1 ха	24,6 299 64,9	24,9 127 27,6	25,6 20 4,3	9,3 9 1,9	11,0 6 1,3	23,6 461 100,0
Пољоприв. посед 1—3 ха	22,1 269 65,9	22,0 112 27,4	10,3 8 2,0	14,4 14 3,5	9,3 5 1,2	20,9 408 100,0
Пољоприв. посед више од 3 ха	7,1 87 61,8	4,7 24 17,0	10,3 8 5,6	14,4 14 10,0	14,9 8 5,6	7,2 141 100,0
Пољоприв. печалбари	3,4 42 53,8	6,5 33 42,3	— — —	— — —	5,5 3 3,9	4,0 78 100,0
Занатлије	21,7 264 68,5	17,7 90 23,4	14,1 11 2,9	14,4 14 3,9	9,3 5 1,3	19,7 384 100,0
Радници	10,6 129 60,0	7,7 39 18,1	20,5 16 7,5	23,8 23 10,7	14,9 8 3,7	10,9 215 100,0
Службеници	1,1 13 16,5	5,9 30 38,0	14,1 11 13,8	9,3 9 11,4	29,6 16 20,3	4,0 79 100,0
Остали	1,2 14 100,0	— — —	— — —	— — —	— — —	0,7 14 100,0
Непознато	8,2 101 57,4	10,6 54 30,7	5,1 4 2,3	14,4 14 7,9	5,5 3 1,7	9,0 176 100,0
Укупно	100,0 1218 62,3	100,0 509 26,0	100,0 78 4,0	100,0 97 5,0	100,0 54 2,7	100,0 1956 100,0

х) Укључени су и радници из породица пољопривредника са непознатим поседом.
Извор Експандирани подаци из узрока.

елној групи. Ово не противуречи чињеници што ови радници имају веће постотке одлива у немануелне групе, од осталих радника пољопривредног порекла, јер се зна да за запошљавање у немануелним групама највећу улогу има стручна спрема. Што је, ипак, до запошљавања радника чији су родитељи пољопривредници са поседом већим од 3 ха дошло у неквалификованим групама, разлоге треба тражити у пољопривредној пренасељености, што је сасвим познато, као и субјективном доживљавању запошљавања у индустрији и као успона у друштву, нарочито код млађег дела становништва, иако је тешко рећи да се ту стварно ради о успону у друштвеној структури. Расподела радника чији су родитељи пољопривредници — печалбари (а они су најчешће грађевинари) у највећој мери одступа од расподеле осталих радника пољопривредног порекла када су у питању неквалификована и квалификована мануелна група. У квалификованој се налази 42,3% од укупног броја ових радника. Постојећи подаци, међутим, не дозвољавају да се било што о овом поузданије закључи, једино да су печалбари из најсиромашнијих породица, па је могуће да су своју децу врло рано упућивали на запослење, што је могло да им омогући раније стицање квалификација. Овоме иде у прилог и велики постотак радника чији су родитељи пољопривредници без поседа и са поседом до 1 ха у квалификованој мануелној групи (27,6), који су се такође раније запошљавали.

Испитаници чији су родитељи пољопривредници, осим испитаника чији су родитељи пољопривредници са поседом већим од 3 ха, расподељени су на поједине немануелне групе, тако да су им већи постоци у групама службеника са НСС и ССС а мањи у групи службеника са ВСС. Карактеристично је да су лица чији су родитељи пољопривредници са најнижим поседом у највећој мери прешла у најнижу службеничку групу (4,3%), лица чији су родитељи пољопривредници са поседом од 1,1—3 ха имају највећи постотак одлива у групи службеника са ССС (3,5), а лица чији су родитељи пољопривредници са поседом преко 3 ха имају у односу на остала лица пољопривредног порекла веће постотке одлива у свим немануелним групама, а нарочито у групи службеника са ВСС.

Радници чији су родитељи занатлије расподељују се на поједине групе, као што је и раније речено, сасвим слично радницима чији су родитељи пољопривредници са мањим поседом, а радници чији су родитељи, такође, радници слично радницима чији су родитељи пољопривредници са највећим поседом. Из истих разлога изгледа и они имају низак постотак одлива у квалификованој ма-

руелној групи као и радници пољопривредног порекла са поседом преко 3 ха. Радници из службеничких породица расподељују се тако што се 16,5% налази у неквалификованој, а 38,0% у квалификованој мануелној групи. Када се зна да већина радника службеничког порекла потиче из породица нижих службеника, онда њихово учешће у квалификованој групи не мора да значи и нижи положај у друштвеној структури. Ако се тако схвати положај радника службеничког порекла, онда није достигло жељени друштвени положај само 16,5% од укупног броја ових радника, односно они који се налазе у неквалификованој групи. Лица службеничког порекла прешла су у немануелне групе: у групу службеника са ВСС 20,3%, са ССС 11,4% и са НСС 13,8%. То потврђује познати закључак да се службеници интензивно самообнављају и да су им најдоступније и службеничке групе на самом врху друштвене структуре.

Посматрано из перспективе појединих професионалних група потврђује се ранији закључак да највећи део свих група чине радници пољопривредног порекла. Може следити допуна да међу њима у манелним групама највећи део отпада на раднике чији су родитељи са најнижим поседом: у неквалификованој 24,6% и у квалификованој 24,9%; док мање постотке имају радници чији су родитељи пољопривредници са поседом од 1,1 — 3 ха, у неквалификованој групи 22,1 и у квалификованој 22,0 а најмањи су постоци радника чији родитељи имају највећи посед. Радници из занатлијских породица чине нешто већи део неквалификоване ((21,7%) него квалификоване групе (17,7%). Осим радника из радничких породица, који у неквалификованој групи чине 10,6%, а у квалификованој 7,7%, сви остали радници чине незнатан део у овим групама.

У свим немануелним групама, у целини, равномернији је удео радника различитог друштвеног порекла. У групи са НСС највећи су постоци радника из породица пољопривредника са нижим поседом (25,6) и породица радника (20,5); у групи службеника са ССС радника из радничких породица (23,8); и у групи службеника са ВСС радника из службеничких породица (29,6).

Непосредније разматрање друштвеног порекла појединих делова основних професионалних група показује да је у групи неквалификованих гумарских радника највећи одлив радника чији су родитељи пољопривредници и радника чији су родитељи радници. Радника чији су роди-

тељи службеници уопште нема, а одлив радника занатлијског порекла је најмањи (31,3%). У групи специјализованих гумарских радника највећи је постотак одлива радника занатлијског порекла (37,9), а затим радника пореклом из радничких породица. Према томе, група специјализованих гумарских радника знатно се разликује од групе неквалификованих гумарских радника.

Сви неквалификовани радници службеничког порекла налазе се у групи неквалификованих радника помоћних делатности у којој је већи прилив и из породица пољопривредника са већим поседом од 3 ха. То је тешко објаснити, пошто је ова група, као што је раније речено, веома хетерогена.

Могу се уочити значајне разлике и у расподели радника између ужих квалификованих група. Док радници пољопривредног порекла имају знатно веће постотке одлива у квалификованој групи гумарских радника (17,1; 22,3; 21,6 и 32,0); докле радници непољопривредног порекла имају веће постотке одлива у квалификованој групи радника помоћних делатности (15,2; 16,1 и 41,9). У квалификованој групи гумарских радника, радници пољопривредног порекла чине 68,2%, а у квалификованој групи радника помоћних делатности 43,6%, што је значајна разлика која врло вероватно указује на различит положај ових група у друштвеној структури предузећа.

Ради јаснијег сагледавања односа између друштвеног порекла радника и њихове припадности одређеним професионалним групама, у табели 3 израчунати су индекси асоцијације између ових обележја. Поред осталог, они много јасније истичу раније уочене разлике у расподели радника пољопривредног порекла на мануелне и немануелне групе. Индекси асоцијације радника из породица са мањим поседом већи су у мануелним групама а мањи у немануелним, што је, напротив, обрнуто код радника из породица са већим поседом. Разлика између ових индекса је уколико већа уколико се иде према немануелним групама са вишом стручном спремом. Потврђује се и раније уочено одступање да су радници пољопривредног порекла са већим поседом слабије заступљени у групи квалификованих радника, у којој заједно са радницима из радничких породица, имају најмање индексе. Индекси ове две групе радника слични су и у неквалификованој групи, и мањи од индекса радника пољоприв-

Табела 3. ИНДЕКСИ АСОЦИЈАЦИЈЕ ИЗМЕЂУ ДРУШТВЕНОГ ПОРЕКЛА И ЗАСТУПЉЕНОСТИ РАДНИКА У ОСНОВНИМ ДРУШТВЕНО-ПРОФЕСИОНАЛНИМ ГРУПАМА ФАБРИКЕ „ТИГАР“ 1966. ГОД.

Друшт. - проф. групе	Радници чији су родитељи					
	Пољоп. без пос. да и са поседом до 3 ха	Пољоп. са посед. више од 3 ха	Занат.	Радници	Служб.	Н.
НКВ и ПКВ радн. и пом. службеници	1,032	0,977	1,100	0,962	0,275	1103
КВ и ВКВ рад. и пословеђе	1,110	0,722	0,908	0,696	1,428	455
Службеници са НСС	0,717	1,333	0,687	1,777	3,666	74
Службеници са ССС	0,520	2,000	0,733	2,333	2,222	83
Службеници са ВСС	0,518	2,000	0,454	1,333	8,000	51

вредног порекла са мањим поседом. Радници чији су родитељи занатлије имају мање индексе у немануелним него у мануелним групама. То још више потврђује стварно неочекивану расподелу ових радника на поједине друш-

х) Искључени су радници из група „остали“ и „непознато“.

Извор: Табела 2.

Индекси асоцијације рачунати су према формули

$$J_{ax} = \frac{f_{tx}}{f_x}$$

J_{ax} — индекс асоцијације одређеног поља табеле;

f_{tx} — посматране фреквенције одређеног поља табеле;

f_x — теоријски очекиване фреквенције одређеног поља табеле.

Индекс асоцијације је 1 кад се подударају посматране и теоријски очекиване фреквенције; ако је индекс више и стварна фреквенција је виша од теоријски очекиване и обрнуто.

Теоријски очекиване фреквенције једног поља рачунате су множењем маргиналних фреквенција обележја која се укрштају у датом пољу и дељењем резултата са укупним фреквенцијама табеле. На основу Др Војин Милић: Склапање и развод брака према занимању, Статистичка ревија, год. VII, (1957), бр. 1, стр. 31. и 32. и Социолошки метод, Нолит, Бгд, 1965, стр. 615. и 616. и Шкара Видојевић — Љубица: Основи статистике, Бгд, 1963. год. стр. 219, 220 и 221.

твено-професионалне групе. Лица из радничких породица имају највећи индекс у групи службеника са средњом стручном спремом и нешто нижи у групи службеника са ВСС и у групи службеника са НСС. Дакле, потврђује се да су се ови радници, много лакше кретали према немануелним групама. Најмањи индекс лица службеничког порекла налази се у групи неквалификованих радника. За око пет пута је мањи од индекса радника из породица пољопривредника са мањим поседом и радника чији су родитељи занатлије. То указује на одсуство асоцијације између радника службеничког порекла и неквалификоване мануелне групе; управо, може се рећи, на постојање велике повезаности у негативном смислу, у смислу искључивања. Лица службеничког порекла имају у групи квалификованих радника у односу на остале испитанике највећи индекс, што је сасвим разумљиво. У целини индекси асоцијације поред потврђивања ранијих правилности истичу јасније већу повезаност лица чији су родитељи пољопривредног порекла са већим поседом, односно, радници или службеници са немануелним; и лица чији су родитељи пољопривредници са мањим поседом или занатлије са мануелним групама.

2. За потпунију анализу друштвеног порекла свакако су значајни и подаци о заступљености појединих друштвених слојева становништва у радној снази фабрике „Тигар“.

Пошто радна снага потиче највећим делом са локалног подручја, овде ће заступљеност бити приказана на основу података о друштвеној структури активног становништва општине Пирот и података о друштвено-професионалној припадности и друштвеном пореклу запослених у фабрици „Тигар“ са подручја општине Пирот. Подаци са којима се располаже не омогућавају одређивање најтачније заступљености, али, у одсуству бољих, и они могу корисно послужити.

Попис становништва 1961. год. показао је да је у општини Пирот било 36 995 активних становника.³⁾

Од тога је било активног пољопривредног становништва 72,3% (Н 26 758), радника 20,2% (Н 7 483)⁴⁾ и службеника 7,5% (Н 2 754).

Према табели 4 индекси и стопе заступљености пољопривредника, без изузетака, мањи су у свим групама од стопа и индекса заступљености радника. Као што се,

³⁾ Попис становништва 1961. год.; необјављени подаци, Свеске електронског центра — подаци по насељима, таб. VII.

Искључена су активна лица са личним приходима и неразврстана активна лица.

Табела 4.

СТОПЕ И ИНДЕКСИ ЗАСТУПЉЕНОСТИ ОДРЕЂЕНИХ СЛОЈЕВА АКТИВНОГ СТАНОВНИШТВА ОПШТИНЕ ПИРОТ У ОСНОВНИМ ДРУШТВЕНО-ПРОФЕСИОНАЛНИМ ГРУПАМА РАДНЕ СНАГЕ ФАБРИКЕ „ТИГАР“; 1966. г. (5)

Основне професионалне групе	Радници чији су родитељи				Бр. рад. на 1000 ак.	Н
	Пољ.	Радн.	Служ.	Бр. рад.		
	26758 х) (72,3%)	7483 х) (20,2%)	2754 х) (7,5%)	на 1000 ак.		
НКВ и ПКВ радници и пом. службеници	а)	20,5	47,9	4,3	24,8	
	б)	82,4	192,5	18,8	—	921
КВ и ВКВ радници и посл.	а)	8,9	16,0	7,6	10,2	
	б)	86,8	156,4	74,6	—	379
Службеници са НСС	а)	1,1	3,6	2,9	1,8	
	б)	65,0	201,9	164,0	—	66
Службеници са ССС	а)	0,8	4,2	—	1,4	
	б)	57,8	288,1	—	—	55
Службеници са ВСС и рук. кадрови	а)	0,4	0,8	—	0,4	
	б)	92,1	165,3	—	—	18

а) Стопа заступљености; б) Индекс заступљености.

х) Број и постотак активног становништва одређеног слоја. Нису урачуната активна лица са личним приходом и неразврстана активна лица.

4) Укључене су групе: 1. рудари, индустријски и занатлијски радници; 2. саобраћајно особље; 3. трговинско особље и 4. особље услуга.

5) Стопе заступљености означавају број радника одређеног друштвеног порекла на 1000 активних становника. На пример: стопа 1,1 означава да се толико службеника са НСС пољопривредног порекла налази на 1000 активних пољопривредника.

— Индекси заступљености рачунати су према обрасцу:

$$J_{zx} = \frac{P_{zx}}{P_{sx}} \cdot 100;$$

P_{zx} — постотак радника који потичу из одређеног друштвеног слоја у датој друштвено-професионалној групи;

P_{sx} — постотак активног становништва истог друштвеног слоја у укупном активном становништву општине Пирот.

Ако је индекс заступљености 100, онда је заступљеност активног становништва неког друштвеног слоја у укупном активном становништву општине Пирот пропорционална заступљеност радне снаге пореклом из тог слоја у укупној радној снази одређене професионалне групе. На основу: Др Војин Милић: Социјално порекло ученика средњих школа и студената, Статистичка ревија, година IX, (1959), бр. 1—2, стр. 58.

на основу раније анализе и могло очекивати, пољопривредници су нешто боље заступљени у манелним групама, нарочито у квалификованој, али и ту су њихови коефицијенти нижи од коефицијената активног становништва из групе „Радници”. Индекси и стопе заступљености активног становништва из групе „Радници” у мануелним групама су већи од коефицијената пољопривредника, као и од коефицијената службеника. У неквалификованој групи радници имају преко два пута веће коефицијенте од пољопривредника. Из поређења коефицијената заступљености радника и пољопривредника у мануелним групама може се закључити да је много теже укључивање пољопривредника у индустрију. Поред тога, радници су боље заступљени и у квалификованој групи, што не оповргава ранији закључак о њиховом мањем приливу у ову групу, већ само значи да су они боље заступљени од пољопривредника и тамо где су се слабије приливали. У мануелним групама коефицијенти службеника су најнижи, мада се донекле приближавају коефицијентима пољопривредника када је у питању квалификована група. Скоро је сигурно да су мањи коефицијенти службеника и пољопривредника од радничких у мануелним групама условљени сасвим различитим разлозима. Код пољопривредника на подручју општине рад у индустрији, у мануелним групама најчешће се сматра пожељним, док код службеника то није случај, изузев, што се код нижих службеника често не сматра падом у друштвеној структури и рад у квалификованој мануелној групи. Разлози мање заступљености пољопривредника највећим делом су, вероватно, у гешкоћама које прате друштвену покретљивост, а мање заступљености службеника у слојним настојањима да се не дозволи силазно кретање у друштвеној структури.

Радници су у мануелним групама заступљени у већој мери. То је њима било лакше, јер се хоризонтално, најопштије речено, нису кретали, а најчешће ни вертикално. Познато је наиме да слојне специфичности увек олакшавају кретање унутар друштвеног слоја, а отежавају кретање између друштвених слојева.

У немануелним групама пољопривредници имају мање коефицијенте, што су те групе са вишом стручном спремом а то такође указује на тешкоће напредовања у друштвеној структури. Више од пољопривредника у немануелним групама заступљени су радници који у групи службеника са ССС имају изузетно веће коефицијенте. Њихова заступљеност у немануелним групама већа је од заступљености пољопривредника и службеника.

Радника службеничког порекла који потичу са територије општине Пирот у целини има веома мало. Слу-

жбеници су значајније заступљени једино у групи квалификованих радника и у групи службеника са НСС.

3. Да би се имао бар изванредан увид и у ток формирања радне снаге, треба се осврнути на податке према којима је време запошљавања радника подељено у два периода: период пре 1962. год. и период 1962. и касније. У првом периоду је запослено 51,6% укупне радне снаге, а у другом 48,4%. У првом периоду се запослио највећи део радника занатског порекла. Они имају највећи прилив у групи специјализованих гумарских радника. У другом периоду има их знатно мање, а то изгледа показује да се они сада понашају сличније службеницима и радницима. Раније уочена њихова већа сличност са радницима из породица пољопривредника са најнижим поседом, дугује се, дакле, највише великом запошљавању у ранијем периоду. Радници чији су родитељи пољопривредници, такође су се интензивно запошљавали у ранијем периоду, што иде у прилог претпоставци да је раније запослење било значајно за њихову већу заступљеност у квалификованој групи. Из групе квалификованих гумарских радника узорком је обухваћено 17 радника пољопривредног порекла, од којих је 16 запослено у првом, а само један у другом периоду. Тај однос је сличан и у групи специјализованих гумарских радника и у групи квалификованих радника помоћних делатности. Радници из радничких породица, уколико су запослени раније, налазе се више у мануелним, а уколико су запослени касније, више у немануелним групама, као и радници службеничког порекла, а и једни и други се више запошљавају у другом периоду. Мање запошљавање радника чији су родитељи радници у ранијем периоду чинило је вероватно и целокупну структуру радне снаге према друштвеном пореклу у ранијим годинама више неразвијеном. У њој су вероватно још више преовлађивали радници пољопривредног и занатлијског порекла.

4. У целини, на основу података о друштвеном пореклу радне снаге фабрике „Тигар“, као најопштије може да се закључи:

1. Радна снага је највећим делом пољопривредног порекла (55,7%), и то углавном из породица пољопривредника са најнижим поседом. То је сасвим у складу са изразито пољопривредним карактером овог подручја и суседних општина; великим учешћем пољопривредног у укупном становништву; неразвијеношћу пољопривреде као и пољопривредном пренасељеношћу. „Тигар“ је био прва индустријска организација на овом подручју, те су преко запошљавања у њему решавани основни проблеми незапо-

слености, а пре свега запошљавање најсиромашнијих са села, што није остало без утицаја на друштвено порекло његове радне снаге.

Иза радника пољопривредног порекла налази се по величини део радне снаге који чине радници занатлијског порекла (19,7%), што је условљено, како је напред наведено, пре свега, бројношћу занатског дела становништва у Пироту, а вероватно и изразитим опадањем занатства у периоду формирања фабрике „Тигар”.

Знатно је мање радника из радничких и службеничких породица, јер су ови друштвени слојеви у Пироту доскора били веома малобројни.

2. Веома је различит прилив радника различитог друштвеног порекла у појединим професионалним групама. Најчешће групе са вишом стручном спремом имају већи прилив из друштвених слојева који имају виши положај у друштвеној структури становништва. То је потврда најопштијег става о друштвеној покретљивости према коме је већа друштвена покретљивост не на мањој него на већој друштвеној удаљености. У оквиру тога потврђују се постојећи закључци о интензивном самообнављању службеника и њиховом одливу када су у питању мануелне групе углавном у квалификованој мануелној групи; лакшем преласку лица радничког порекла у немануелне групе него лица пољопривредног порекла; мањем приливу радника радничког порекла у неквалификоване мануелне групе од радника пољопривредног порекла; и већем приливу радника из породица пољопривредника са већим поседом у немануелне групе за разлику од осталих радника пољопривредног порекла. Разлози оваквог односа углавном су у основи чиниоци који утичу на друштвену покретљивост уопште, а о којима је напред било речи. Највише су изгледа утицале разлике у приступачности појединих занимања радницима различитог друштвеног порекла, разлике у могућностима школовања и запошљавања као и разлике у слојним очекивањима који ће друштвени положај заузети њихови чланови из млађе генерације.

Као одступања могу се сматрати: а) мањи прилив радника из породица пољопривредника са већим поседом и породица радника у квалификовану мануелну групу од осталих пољопривредника, што се покушало објаснити, по-

ред већег одлива у немануелне групе, каснијим запошљавањем ових радника и због тога мањим могућностима за стицање квалификација; б) већи прилив радника чији су родитељи занатлије у неквалификовану групу, односно у групу специјализованих гумарских радника. Томе доприносе, вероватно, посебни услови рада ових радника, особени услови за стицање специјализације или неки други разлози о којима се за сада не може ништа поузданије рећи; и в) већи прилив пољопривредника у групу квалификованих гумарских радника и гумарских пословоћа, од осталих радника. што изгледа има основне разлоге у условима стицања квалификација у гумарству.

3. Поједини слојеви активног становништва општине Пирот прилично различито су заступљени у радној снази фабрике „Тигар“. Највише су заступљена лица из групе „Радници“ Заступљеност активног пољопривредног становништва је мања уколико је професионална група са вишом стручном спремом. Службеници су највише заступљени код немануелних група у групи службеника са НСС, а код мануелних група у квалификованој групи. Већи коефицијенти заступљености радника у немануелним групама наводе на закључак да се код великог броја радника њихово занимање сматра пролазним.

4. Најраније су се у „Тигру“ почели запошљавати радници занатског и пољопривредног порекла. То је једино било могуће када се зна да је до скоро ово подручје било без било какве индустрије и са неразвијеним осталим привредним и непривредним делатностима, осим занатства, трговине и пољопривреде. Псотоји значајна веза између времена запошљавања радника из појединих слојева и њиховог садашњег положаја у професионалној структури фабрике. Радници из слојева који су се раније почели запошљавати налазе се у већој мери у квалификованијим групама. Осим код радника занатлијског порекла што се, како је већ речено, дугује вероватно неким посебним разлозима.

5. Да би се јасније сагледала структура појединих друштвено професионалних група у „Тигру“ према друштвеном пореклу, она ће бити поређена са неким подацима аналогне структуре одговарајућих група радне снаге СФРЈ. На основу података табеле 5. види се да је највећи део групе неквалификованих и полуквалификованих радника састављен од радника пољопривредног порекла (74,5% и 59,0%).

Табела 5.

ДРУШТВЕНО ПОРЕКЛО НЕКВАЛИФИКОВАНИХ, ПОЛУКВАЛИФИКОВАНИХ, КВАЛИФИКОВАНИХ И ВИСОКОКВАЛИФИКОВАНИХ РАДНИКА И ПОСЛОВОЂА И СЛУЖБЕНИКА СФРЈ, 1960х) (Лица рођена 1939. год. и раније).

Занимање оца	Друштвено-професионална припадност					
	НКВ радници	ПКВ радници	КВ и ВКВ радници и пословође	Пом. сл. и с ниж. спремом	Служб. са ССС и ви- шом спр.	Служб. са високом спремом
Пољоприв.	74,5 575	59,0 279	48,0 638	55,1 305	31,9 197	27,2 50
Неквалификовани радници	5,3 41	4,9 23	3,5 47	2,7 15	3,4 21	1,6 3
Руд., инд. и зап. рад., саоб. и усл. особље	15,2 117	28,8 136	34,5 459	19,9 110	22,0 136	14,1 26
Занатлије и приватници	2,3 18	4,2 20	6,2 82	6,5 36	7,6 47	6,0 11
Продавачи	0,3 2	0,4 2	0,8 10	1,3 7	2,4 15	3,8 7
Тргов. и власници прив. пред.	0,4 3	1,1 5	1,1 15	3,8 21	5,3 33	7,1 13
Служб., комерц. заштита	1,8 14	0,8 4	4,6 61	7,9 44	16,5 102	16,3 30
Стручњаци и умет- ници	0,1 1	0,6 3	1,1 14	2,3 13	8,9 55	21,2 39
Руковод. кадрова	0,1 1	0,2 1	0,2 3	0,5 3	2,0 12	2,7 5
Укупно	100,0 772	100,0 473	100,0 1329	100,0 554	100,0 618	100,0 184

У „Тигру” међутим, у групи неквалификованих радника, у коју су сврстани и специјализовани полуквалификовани радници, пољопривредног порекла је 57,2%, што мало изненађује, пошто је у Пироту већи постотак активног пољопривредног становништва у односу на СФРЈ. Радници радничког порекла у СФРЈ у групи неквалификованих и у групи ПКВ радника чине 20,5% и 33,7% укупно запослених у овим групама. У „Тигру” у неквалификованој групи на ове раднике отпада мање (10,6%), што се и могло очекивати с обзиром на малобројност непољоприв-

х) Података о друштвеном пореклу индустријске радне снаге нема. Ови су им најближи.

Извор: Др Војин Милић: Осврт на друштвену покретљивост у Југославији, стр. 202.

редне радне снаге у Пироту. Обрнут однос је код делова радника занатског порекла, који у СФРЈ чине 2,3% у неквалификованој и 4,2% у полуквалификованој групи, а у „Тигру“ у неквалификованој групи чине 21,7%. Овакав удео занатлија у овим групама је и допринео вероватно, поред других разлога, смањењу удела пољопривредника. Радници службеничког порекла учествују у овим групама у „Тигру“ слично као и у СФРЈ. У квалификованој групи радника СФРЈ радници пољопривредног порекла учествују са 48,0% а у „Тигру“ са 58,1%. Радници занатлијског порекла у овој групи у СФРЈ чине 6,2% а у „Тигру“ 17,7%. Док радници који потичу из радничких породица у истој групи у СФРЈ чине 38,0%, а у „Тигру“ 7,7%. Део ове групе који отпада на раднике службеничког порекла у СФРЈ и „Тигру“ знатно је сличнији. Већи удео радника пољопривредног порекла у квалификованој групи и у поређењу са овим подацима показује се као одступање, што се покушало објаснити формирањем ове групе у периоду док радна снага из слојева радника и службеника није у већем обиму била почела да се запошљава. Поред чињенице да основу мануелне радне снаге у „Тигру“ чине радници пољопривредног порекла, већ је речено, да су то махом радници из најсиромашнијих породица, а то је случај и у СФРЈ. Тиме се и на примеру „Тигра“ потврђује ‘правилност „да су у периоду индустријализације пољопривредници, и то управо најсиромашнији, главни извор неквалификоване радне снаге у непољопривредним делатности-ма”.

У немануелним групама структура радне снаге према друштвеном пореклу у СФРЈ и у „Тигру“ је сличнија, с тим што је у „Тигру“ већи постотак занатлија. Но, важније је да у „Тигру“ у овим групама нису толико мањи делови које чине службеници радничког порекла, колико су ти делови мањи у мануелним групама, што потврђује чињеницу да су могућности преласка из пољопривредног у немануелни слој доста мање од могућности прелазу из мануелног непољопривредног у немануелни као и чињеницу да се радничка занимања у првој фази индустријализације у великој мери сматрају пролазним. То показују и подаци за СФРЈ. Поред тога, у „Тигру“ постоје разлике у расподели радника пољопривредног порекла са најмањим и највећим поседом на мануелне и немануелне скупине. У мануелној скупини већи су постоци прилива радника чији су родитељи пољопривредници са мањим поседом, а у немануелној радника чији су родитељи пољопривредници са већим поседом. То је у складу са истом правилношћу потврђеном у СФРЈ.

Као и у СФРЈ, група службеника са ВСС у „Тигру” у односу на остале групе службеника највећим делом је састављена од лица чији су родитељи, такође, били службеници. Тај део је у „Тигру” мањи због каснијег развијања терцијалних делатности, али ипак значајан.

6. Ако се на основу прилива радника из појединих друштвених слојева у одређеним професионалним групама покуша одредити друштвена удаљеност између њих, видеће се да је она слична као и у СФРЈ. Оваква мера је, наравно, прихватљива једино ако се сматра да већа удаљеност између одређеног слоја и професионалне групе значи и мањи прилив у ту групу и сбрнуто. Такво поређење је најочигледније на подацима табеле 3 у којој се налазе индекси асоцијације између друштвеног порекла и припадности одређеним професионалним групама. У исто време табела показује да ова, пре свега, статистичка мера, изгледа, не може да се примењује сасвим механички. Тешко је на пример на основу тога што је индекс асоцијације радника чији су родитељи пољопривредници са најмањим поседом у квалификованој групи већи од индекса асоцијације истих радника у неквалификованој групи тврдити да постоји мања друштвена удаљеност између слоја пољопривредника са најмањим поседом и групе квалификованих радника него између истог слоја и групе неквалификованих радника. Већи индекс асоцијације у групи квалификованих радника дугује се вероватно, како је већ речено, неким специфичним околностима. Због тога се та мера, свакако, мора допуњавати и другим показатељима. Ипак, у табели се помоћу ње у основи, може утврдити прилично јасно удаљеност између неквалификоване и квалификоване мануелне групе на основу индекса заступљености у њима радника пољопривредног и службеничког порекла. Индексе асоцијације радника чији су родитељи такође радници и радника чији су родитељи занатлије скоро да нема смисла узимати јер они сами потичу из мануелних непољопривредних слојева. Осим поменутог изузетка, друга група радника пољопривредног порекла има мањи индекс асоцијације у групи КВ радника на основу чега би се могло сматрати да су оне на већој удаљености. Индекс асоцијације службеника мањи је у НК групи, што би се могло тумачити као непожељније кретање, а што значи да постоји значајна удаљеност и између групе неквалификованих и квалификованих радника. На исти начин може се извести и закључак о удаљености између групе службеника са ВСС и групе службеника са ССС. То показују сви индекси без изузетака, осим индекса службеника који се не могу узимати у обзир. Индекси, међу-

**ПОНИШАВАЊЕ У ПРВОМ
СРПСКОМ УСТАНКУ**

Многобројни војни успеси Срба — устаника у Београдском пашалуку у 1804. и 1805. години учинили су да је дошло до националног буђења скоро у свим крајевима где су живели Срби. Покрети на овој основи узели су велики замах и у крајевима око Пирота, Ниша и Лесковца. Овде већ 1805. године долази до првих буна противу Турака. Аустријски обавештајци исте године јављају о првим сукобима до којих је дошло у пиротском крају између хришћана и Турака, у којима су Срби редовно оштро кажњавани:¹⁾

Много важнија је за нас вест која потиче од исте обавештајне службе, послата из Београда: „Хришћани нишке и пиротске нахије, који су се у овим крајевима дигли на оружје против Турака, сигурно су у споразуму са Србима Београдске владе. Афус-ага из Ниша и Шахит-паша из Лесковца напали су тамошње побуњене хришћане, при чему је пало 200 Турака, док је на другој страни преко 800 хришћана убијено. Њихове главе већ су послате у Цариград.²⁾ Ова вест је стигла из Србије у Земун 15/27. априла 1805. године. Поред ове, има и других вести из којих се види револуционарно расположење хришћана у овим крајевима.

Слика ће бити потпунија ако поменемо да хајдучија око Пирота није никада престајала, а да је пред сам устанак била и нарочито жива. У књизи „Око наше Нишаве”, Светислав Петровић констатује да је ту хајдучија била развијена још у 15. веку и помиње Новака Дебелића, који је у народу био познат као Новак Дебељак. Онда, а и касни-

1) Алекса Ивић—Списи бечких архива о Првом српском устанку, књ. II, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, СКА, 1905, страна 90, Београд, 1937.

2) Алекса Ивић—Списи бечких архива о првом српском устанку, књ. II, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, СКА 1905, страна 103, Београд, 1937.

је, главно стециште хајдука био је манастир на реци Темштици, у живописном пределу, око 20 км удаљеном од Пирота. Касније, у 18. веку, за време Кочине крајине, па и доцније, више познатих хајдука и добровољаца из ових крајева око Нишаве и Старе планине учествовало је врло активно у општенародном покрету против Турака. А две најпознатије личности биле су, најпре хајдуци, а затим Карађорђевој војводе, Мита и Маринко Пиротски.

Као што је познато, Карађорђе је одређивао извесне људе — старешине који су имали да одговарају за неслобођене крајеве. Такву су улогу имали Мита и Маринко у крају око Пирота, а Момир Лесковачки у Јужном Поморављу. Они су се редовно бавили око границе; ту су прихватили добровољце и избеглице из неослобођених крајева. Мита и Маринко су се највише бавили у околини Чургусовца (Књажевца).

Због тога морамо, када говоримо о бунама у овим неслобођеним крајевима, увек да имамо на уму рад тих људи на граници. Они су, поред још неких других фактора, били узрок сталних немира на овом подручју.

Не можемо тачно да знамо коликих је размера била ова buna у околини Пирота 1805. године. По свој прилици да је била мала и да је остала локалног карактера, Међутим, освете Турака нису изостајале. Из једне кратке белешке, која се односи на овај период, види се да су Турци набили на колац једног свештеника усред Пирота.³⁾ Није за чуђење што су баш свештеници били први на удару. Сличних случајева имамо и следећих година, када је једном приликом обешено одједном неколико свештеника. У устанку је Црква имала своју специфичну улогу. Она је после почетка устанка била сва на његовој страни, па је све своје снаге и ставила на располагање општој ствари.

Вести да су се Срби узнемирили у крушевачкој жупи, око Ниша и Пирота, налазимо и код Миленка Вукићевића, које он наводи на основу руских архива. „Крајем фебруара и почетком марта већ су се узбунили Срби у околини Пиротској и поубијали неколико Пазван-Оглуових субаша. Пазван Оглу једва их је умирио задовољивши њихове захтеве. Један део побуњених Срба у Пиротском крају није био задовољан оним што им је дао Пазван Огу, оставио је свој крај и пребегао шумадијским устаницима“⁴⁾.

Изгледа да су се Турци, приликом угушивања ове буне, као, уосталом, и многих каснијих, послужили рани-

³⁾ Преглед цркве Епархије нишке, бр. 6—7, 1931, страна 212.

⁴⁾ Миленко Вукићевић—Карађорђе, књига II, страна на 244, Београд 1912.

је опробаним средствима насиља. Јер како би се могло објаснити што је тако велики број људи бежао преко границе. У прилог оваквом мишљењу иде и тврђење француског листа „Монитор“ да је Хафис паша нишки „позвао неке српске старешине и побио а затим нека села спленио“⁵⁾. Овај допис, послат из Земуна 27. априла исте године, аутентичан је и недвосмислено говори каквим су све средствима прибегавали Турци у настојању да у корену угуше револт поробљене раје.

Ова буна хришћана у горњем Понишављу, у крају око Пирота, пада, дакле, временски пре српске победе на Иванковцу 6/18. августа 1805. године. Утолико је значајнија, јер показује да су гласови о првим победама устаника у Београдском пашалуку брзо допрли и у ове, доста удаљене крајеве. Канали, ипак, којима су преносене овакве радосне вести, били су познати и опробани.

Прво, многобројни добровољци и избеглице из ових крајева, који прелазе на хиљадама за све време устанка, од 1804. до 1813. године, служили су као одлична веза устаницима у Србији са неослобођеним крајевима. Њих је више ствари везивало за свој крај, те су се већином задржавали ту, на граници према Турској. Наравно, више хиљада породица насељено је у унутрашњости ослобођене територије, а после ослобођења Београда и у његовој околини. Они, ипак, који су могли да носе оружје, прикључивали су се првим јединицама устаника на фронту према Нишугу, који се после битке на Иванковцу и Делиграду протезао од Тимочке крајине па све до Јастрепца. На том тако широком, јужном фронту, касније су дејствовале и мање јединице, састављене искључиво од добровољаца — бећара из крајева око Пирота, Ниша и Лесковца.

Друго, Карађорђе је непосредно добијао извештаје од војвода Мите и Маринка, што се да видети из његовог деловодног протокола.

Седмог јуна 1812. године, под бројем 682, Карађорђе је послао писмо којим препоручује „војводи Мити Пиротском и кнезу Маринку“ да не дирају Турке све докле док они сами не ударе.⁶⁾

На другом месту, у деловодном протоколу од 14. фебруара 1813. године, под бројем 1070, налази се следећа белешка Карађорђевог писара: „Послато војводи Маринку Пиротском, да скупи бећарштво што више може из Влашке и Турске стране, а из наше државе да не купи

⁵⁾ Миленко Вукићевић—Карађорђе, књига II, страна 245, Београд, 1912.

⁶⁾ Карађорђево Деловодни проткол, страна, 16 Београд, 1848.

бећаре и какове кућевне људе, и што год чује да нам одама јави".⁷⁾

Истог датума је и ова забелешка у Карађорђевог Деловодном протоколу, али под бројем 1114: „Писато Со-вјету и јављено, како ми шаљемо писмо војводе Маринка Пиротскога, из којих ћеду разумети за новине, што нам пише, и препоручено им, да пошљу цебане војводи Живку у Кладово и да му препоруче да задиру свуд од десетка снаге у град, а ланске прилично да држи".⁸⁾

Наведени детаљи из Карађорђевог Деловодног протокола односе се, наравно, на каснији период, када се устанак у читавој Србији налазио на издисају. Али за нас је ово важно, јер јасно илуструје да су вођи устанка добијали извештаје и из ових крајева и да су били упознати са ситуацијом на овом подручју. Иако у Деловодном протоколу не налазимо на белешке ранијег датума, може се претпоставити да су сличне везе постојале још много раније. Маринко и Мита Пиротски били су опробани хајдуци и борци против турских недела од много раније, па су устаничке вође из Србије могли сигурно да се осло-не на њих.

О војводи Маринку врло занимљиве податке даје Ми-лош Милосављевић (1818—1905), каснији чиновник у др-жавној служби и писац низа кратких устаничких биогра-фија. Он каже да се Маринко родио у Пироту, да је тамо провео своје детињство, да је знао читати и писати, а да је књигу научио у вароши и манастиру темачком. После ослобођења Тимочке крајине Маринко је дошао у Гургусо-вац и тамо прихватио избеглице из околине Пирота и са других страна. У јесен 1808. године постављен је за пирст-ског војводу. Маринко је са својом коњицом крстарио по Црној реци све до 1813. године. Учествовао је у бојевима на Гургусовцу 1807. и 1810, Малајници 1807. и Бањи 1810. године. Уочи саме пропасти устанка Маринко је добио за-повест да се јави Милисаву, војводи црноречком, и да на-пусти Зајечар и Црну реку. Милосављевић каже да војво-да Маринко није испунио ово наређење због, како каже, неке своје швалерке, већ да је наставио и даље да крста-ри све док га Турци нису ухватили и везаног одвели паши у Видин, који нареди да се жив зашпије у врећу и баци у Дунав. „Ово сам, каже Милосављевић, слушао од њего-вих савременика и ратних другова, затим од неких сеља-на из с. Звездана, од хајдука Павла из Ласова као и од мога оца Милисава и Алексе Дүнића из с. Боне, који је

7) Карађорђево Деловодни протокол, страна 85, Београд, 1848.

8) Карађорђево Деловодни протокол, страна 92, Београд, 1848.

код нас долазио 1830. год. ради наплате неког дуга...⁹⁾

Буна Срба око Пирота 1805. године показује расположење хришћана у Турској, јер је Пирот са околином административно припадао румељском пашалуку. После српске победе на Иванковцу, августа 1805. године, када су Срби потукли регуларну Хафис пашину војску, и када се о томе брзо пронела вест, Срби су у овим крајевима добили још већу моралну подршку. А то показује и једна нова, велика буна у околини Пирота усред зиме 1806/1807. година.

Веома је занимљиво да за читаво то време у лесковачком крају и у читавом јужном Поморављу није било ни 1804. ни 1805. г. никаквих већих и значајних покрета. Очито је да су устаници у београдском пашалуку имали добре односе са лесковачким Шашит пашом, који је сматрао да је устанак у београдском пашалуку унутрашња ствар тамошњих Турака. Да је то тачно, потврђује и више чињеница, односно извора. У једним од њих се каже да су дахије у марту 1804. године стрепеле да ће Шашит паша доћи у помоћ Србима, о чему се био пронео глас¹⁰⁾.

Да је исте те године Шашит паша водио своју сопствену политику и да је чак забранио својим људима да ступају у Хафис пашину службу, налазимо и код Вукићевића, које је он цитирао на основу руских извора¹¹⁾. На истом месту се каже да су са стране Срба постављене чак и страже, како не би дошло до прекршаја дисциплине.

Други податак који налазимо у причању Петра Јокића, а одатле и код М. Вукићевића, говори о томе да је после победе на Иванковцу Карађорђе одбио да нападне на Параћин, јер је то лесковачки пашалук¹²⁾.

Целокупни ови односи 1804. и 1805. године између устаника у београдском пашалуку и лесковачког Шашит паше нису загонетни баш због тога што знамо да је српски устанак до 1805. године, односно до битке на Иванковцу, која према општој оцени историчара представља прекретницу у односима између устаника и Порте, имао специфичан карактер и да су Срби настојали да се баш тако много не замере султану. Но, ако је могао тај прикривени револт противу свих Турака да се маскира до

⁹⁾ О првом српском устанку (необјављена грађа), у редакцији Р. Перовића, „Народна књига“, Београд 1954, страна 55—56.

¹⁰⁾ Алекса Ивић—Списи бечких архива и првом устанку, књига I, страна 28, 33. и 37, Београд, 1937.

¹¹⁾ Миленко Вукићевић—Карађорђе, књига II, страна 288, Београд, 1912.

¹²⁾ Прота Матеје Ненадовић — Целокупна дела, Српски списи, страна 170. Причање Петра Јокића — Спољна, књига II, страна 292—293.

битке на Иванковцу, после тога то нико није хтео да чини. Освета је имала да се спроведе не само над дахијама, већ и над свим Турцима. У тим новим данима, који су настали после Иванковца, и Шашић паша лесковачки је променио своје држање, своју политику, и сада је представљао, поред свог рођака Ибрахим паше, главног турског команданта на јужном фронту.

Чињеница је да у време добрих односа устаника и Шашић паше ови први нису прихватили избеглице из свих суседних пашалука са којима су били у добрим односима. Дакле, до битке на Иванковцу, оно што се догађало у београдском пашалуку његова је унутрашња ствар. То је, уосталом, и била званична политика Караборђа, мада се то у пракси није чинило у више случајева.

Тек на Смедеревској скупштини, 6. децембра 1805. године, прихваћени су предлози Караборђа, па је између осталог решено и следеће:

„1. Да се међу војнике приме и Срби изван београдског пашалука, уопште сваки који би дошао из српских земаља под Турском и желео да се бори против Турака.

2. Да се кад Турци почну нападати или пре тога на падне на земљиште изван београдског пашалука и похватају згодна места за одбрану и утврде“¹³⁾.

Ово што је почело да се чини после битке на Иванковцу, званично је истакнуто на овој скупштини. То је значило нови курс у односима са Портом, нову политику према Србима који су живели у другим пашалучима. Сада тек, после ове скупштине, објављен је рат Турцима у свим суседним пашалучима. Сада су устаници, након две године одржаних борби, почели да прихватају избеглице из суседних пашалука и да их сврставају у јединице за борбу противу свих Турака.

Због свега овога ова скупштина има велики историјски значај за даљи развјат устанка, па су оправдане примедбе појединих наших историчара да значај ове скупштине није довољно истакнут у нашој историјској науци. Дакле, покушамо ли да дамо извјестан резиме о овим догађајима на подручју читавог Поништавља до 1806. године, извршићемо неколико општих закључака.

Живот Срба у овим крајевима био је тежак, као, уосталом, и свуда где су владали Турци. Разна изненађења, а после почетка устанка и извесни повећани намети, учинили су да је психоза била врло напета.

Турци у горњем Поништављу никада нису успели да униште хајдучију. Огранци Старе планине су били веома згодна скровишта, а важан пут, који је овде пролазио и

¹³⁾ Миленко Вукићевић—Крађорђе, књига II, страна 302—на основу листа „Монитор“ и руских архива.

везивао Ниш са Софијом и Цариградом, увек је обећавао згодан терен за операције. Зато можемо веровати да су хајдуци, чији је рејон оперисања достигао чак до Вишоше у Бугарској, по примању првих вести о томе да се београдски пашалук припремио противу Турска, прене-ли те вести народу, чиме се је повећао број оних који су се одметали, број добровољаца. И поред тога што су Турци настојали да сачувају дотадашњи релативни мир, очи-то им то није полазило за руком. У народу се било наку-пило искувише зле крви.

Тако та прва буна народа широтског краја показује један мали исечак расположења Срба ван београдског па-шалука, њихову солидарност са својом браћом у Шума-лији.

Устаници у Понишављу су очекивали да њихови на-пори неће бити узалудни. И поред тога што нема исто-ријског извора на основу којих би ове прве буне биле јас-није расветљене, може се претпоставити да су устаници у-овом крају очекивали помоћ са стране, из Србије.

То што су Турци оштро реаговали и што су похва-тали и побили најистакнутије учеснике, а међу њима, сва-како, и невинне људе, није помогло ништа. Напротив, кра-јем 1805. и почетком 1806. године ситуација се још више погоршала, јер се само тиме може објаснити чињеница, да је у овом крају услед зиме, јануара месеца 1806. го-дине, дошло до поновне буне, којом приликом је маса-људи прешла границу и била с друге стране прихваћена од стране устаника.

Иако је у Нишу био стациониран врло јак гарни-зон, а нишка тврђава, па и цео град, представљали прави-утврђени турски логор, и овде је, како смо видели из јед-не белешке, дигнута буна 1805. године. Но и она је била и-свише слаба да би могла да угрози турске позиције у-овом делу. За поремећени турски мир раја је имала да-плати у крви. Освете нису ни овде изостале.

Само је Лесковац са околином мировао у 1809. го-дини. Никаквих видних знакова побуне у његовој околини-немамо у то време.

Тако је читаво Понишавље дочекало преломну го-дину у односима устаника и Порте у знаку заваде са Тур-цима и све већег комешања и стварања праве револуцио-нарне психозе, која ће се, свакако знатно повећати сле-дећих неколико година, да би после 1809. године почела-поново да малаксава.

НИШКИ ФРОНТ И ПОНИШАВАЉЕ 1806. И 1907. Г.

Одлуке скупштине у Смедереву имале су да се спро-веду у дело. И зато су одмах после ње запажени живљи

покрети устаничких снага према неослобођеним крајевима, према још неослобођеном Београду.

Већ почетком 1806. године један део српске војске, под командом Младена Миловановића и Станоја Главаца, упутило се према биткама од 7. до 12. јануара удружене снаге лесковачког паше и крушевачког бега Вранчевића. Том приликом је ослобођен и Крушевац, који је био један од највећих градова у овом пашалуку. После овако сјајних победа, ова се група упутила према Нишу. Скро у исто време друга једна група, под командом Петра Добриња, извршила је исто тако веома важан задатак, заузевши Параћин, Ражањ и Алексинац¹⁴).

Овакав снажан продор устаничке војске долином Мораве створио је погодне полазне положаје за даље надирање. Тиме су створени погодни услови за стварање одбрамбеног система у долини Мораве. Тако је у пролеће исте, 1806. године, под руководством инжењеријског капетана Вуче Жикића, који се као пребеглица из Срема прикључио војсци Петра Добриња, за кратко време подигнут и необично добро утврђен шанац између Алексинца и Ражња, на десној обали Мораве а на улазу у Буњински кланац. Овај шанац се временом претворио у читав утврђени систем, па се је протезао преко обеју обала Мораве. Њему је од стране устаника придаван изванредан значај, јер је њима затворен главни пут који је пролазио долином Мораве и везивао Ниш са београдским пашалуком. Када је касније, за време жестоких турских нартаја, овај систем са својим браниоцима храбро издржао, прозван је Делиградом.

Карактеристично је да ту, на скоро истом терену, Срби нису могли да се одупру налету Турака у рату, од 1876. године. Неоспорно да је овоме много допринела и врло јака турска артиљерија, под командом искусног Јаја-паше, али је видну улогу играло и то, са каквим су ентузијазмом вођене борбе у револуционарној 1806. години, а са каквим касније, за време апсолутистичке владавине Милана Обреновића. Наравно да су ту постојали и други битни елементи.

Има података који говоре да су утврђивању овог стратегијског веома важног положаја много допринеле избеглице из неслобођених крајева, а у првом реду из околине Лесковца и Ниша, тзв. бећари. О томе ко су и шта су били ови бећари јасно се види из једне белешке М. Милићевића, која говори изричито о делиградским бећарима.

„Делиград је осим тога још нечим Турцима био мр-

¹⁴) Миленко Вукићевић—Карађорђе, књига II, страна 356—357.

зак и опасан. Из најудаљенијих крајева Старе Србије у њега су се стицали незадовољници и разглашавали су турско зло, и казивали српску моћ и уздање у се. Таки драговољни војници, у оно доба звали су се „бећари”, они су пролазили свуда куда су год хтели и припремали су војсци српској пут, народу устанак, а Турцима неминовну погибију”¹⁵⁾.

У својој краткој студији о Петру Петровићу **Стрељи**, једном од каснијих главних команданата на овом подручју, Сергије Димитријевић каже да је неправилно што ове бећаре многи, на основу једне познате белешке из Вуковог Речника, сматрају најамницима. Они су били људи који су много жртвовали, напустивши своја имања, и логично је што су често морали да се издржавају као професионални војници. Њихова је улога, међутим, била вишеструка, бар што се тиче овог периода и на овом подручју. Радијус кретања ових добровољаца био је велики. За њих често нису постојале границе, па су се кретали сасвим слободно. Њихово, пак, сврставање у редове устаничке војске, њихово одржавање везе са неослобођеном територијом и утицај на хришћане преко границе показује да је улога ових људи била деликатна и да их је обавезивала у много чему према њиховом родном крају.

Многи од ових избеглица заузимали су старешинске положаје у устаничкој војсци. То најбоље показује улога Стреље, која је врло занимљива, па ћемо се и осврнути на њу. Но најпре да видимо општу политичку ситуацију на овом подручју, која се, после Иванковца и Смедеревске скупштине, доста компликовала.

На утврђени Делиград Турци су напали први пут у лето 4/16. јула 1806. године. Турском војском је командовао лесковачки Шашит-паша, иако се читав овај фронт налазио под општом командом румелијског валије Ибрахим паше, иначе Шашит-пашиног рођака. Неколико извора, на основу којих подробније знамо о овом првом sukобу на Делиграду, не слажу се у броју турских војника који су учествовали у нападу. Према подацима аустријске обавештајне службе тај број је износио 24.000 војника, а према подацима фелдмаршала Роткирха 16.000. Такође се тврди да су Турци на том фронту располагали са 20 топова и 3 хаубице¹⁶⁾.

Настојања Турака из лесковаког пашалука и Ниша да се пробију према Београду остала су без успеха. Њи-

¹⁵⁾ М. Милећевић — Зимње вечери, Београд, 1922, страна 120.

¹⁶⁾ Алекса Ивић — Списи бечких архива о првом српском устанку, књига II, страна 288. Извештаји мајора Кљуновића барону Дуки, Ковин 1/13. јула 1806. Београд, 1937.

хов напад је у овом првом великом сукобу био скршен. Зато је напад поновљен 18/30. августа, и то са знатно већим снагама, али су Турци у свом другом налету претрпели много већи пораз. Потучени Турци брзо су се повукли у Ниш. Тако су око овог града већ септембра месеца почеле нове борбе. Но, Срби су убрзо одступили од Ниша када је било склопљено примирје.⁽¹⁷⁾ Па ипак, значај који је имала ова српска победа могао је тек касније да се назре. Јер, подизање Делиграда није имало искључиво одбрамбени карактер. Њиме је створена солидна база за акције на југу.⁽¹⁸⁾ Дакле, чврстина Делиграда, који је препречио пут Турцима ка београдском пашалуку, имала је пресудан значај за даљи развитак догађаја на овом подручју.

Ова победа је омогућила да су Срби са војском од око 3.000 људи кренули почетком септембра баш из Делиграда у Топлицу, те заузели Прокупље и Куршумлију. Прокупље је том приликом било и спаљено⁽¹⁹⁾. Тако је цела 1806. година на овом новоствореном фронту протекла у знаку испробавања снага, у окршајима на Делиграду, упадима устанчике војске на турску територију и давању шире иницијативе неослобођеним хришћанима преко границе да се буне и стварају ратну психозу, бремениту највећим опасностима.

Зато је значај ових победа био огроман за даљи развитак догађаја у крајевима око Пирота, Ниша и Лесковца. Буне су биле све чешће а избеглица све више.

Нова, 1807. година, још на самом свом почетку донела је низ нових буна око Ниша и Пирота. Пре но што их поменемо, најпре да кажемо нешто о Стрељи, главном јунаку из ових крајева, учеснику у скоро свим окршајима на овом фронту. Из онога што се на основу извесних историјских извора зна и онога што је о њему написано, видимо да је Стреља био родом из околине Лесковца, да му је име „Стреља” надимек или борбено име и да је пребегао устаницима онда када су они дошли до Алексинца. Милићевић о томе каже: „Чувши да су устаници Срби већ дошли до Алексинца и да су се утврдили испод села Вука шиновца, Стреља остави своје место и побеже у Делиград”⁽²⁰⁾.

¹⁷⁾ Чланак аустриског фелдмаршала Роткирха, Лецпис Матице српске, част VII, страна 19, 21. и 25-26.

¹⁸⁾ А. Гавриловић — Српски упад у Топлицу и Лаб 1806 — Годишњица XXII, страна 92.

¹⁹⁾ Миленко Вукићевић—Карађорђе, књига II, страна 411, Београд, 1912.

²⁰⁾ М. Милићевић — Поменик знаменитих људи у српском народу новијег доба, Београд, 1888, страна 694.

Стреља се убрзо истакао као врло храбар ратник, па је постављен за старешину. О томе налазимо и код Милићевића једну белешку, у којој се каже: „Пошто се Стреља у бојевима на Делиграду „добро показао“, капетан Љикић га је поставио „за старешину бећара из Лесковачке нахије“⁽²¹⁾.

Потом је Стреља стекао још већи ауторитет међу бећарима и устаничком војском, па као такав игра врло значајну улогу, а његово присуство и његове акције на овом терену органски су везане за већину онога што се овде наредних година збивало. Због тога ће његова даља делатност следити из редоследа излагања догађаја.

После сасвим кратког привидног затишја на овом фронту, у пролеће 1807. године дошло је до борби на свим секторима овог подручја. Овоме је претходила буна хришћана нишког краја против Турака 1807. године. Хришћани су том приликом затражили помоћ од устаника из Србије. У исто време су у Београду уверавали Монолакија, иза слашника руског генерала Михељсона, да ће број побуњених хришћана у том крају ускоро достићи 20.000 лица⁽²²⁾. Ова победа је унеколико ишла на руку устаничкој војсци. Наиме, устаници су у то време имали за циљ да војнички изолују Ниш, систематским затварањем свих прилаза који су водили њему, у првом реду Сићевачку клисуру, одакле је могла нишким Турцима да стигне помоћ из правца Софије. Добро спроведен, овакав план имао би изванредан стратегијски значај. Он би створио погодне услове за освајање саме нишке тврђаве, као и за даље веће ширење устанка у Понишављу. А да и не истичемо од коликог би политичког значаја била освојена нишка тврђава, која је овде, на раскрсници путева за Македонију и Бугарску, представљала веома важно турско упориште. После освојеног Београда, Ниш је у устаничким плановима, као највећи град у овом делу, заузимао видно место. Овај тако важан задатак војне изолације Ниша био је поверен Стрељи, што несумњиво потврђује његову улогу као старешине и доброг познаваоца овог краја.

Да су устаници заиста имали пред собом овакве планове и да је њима руководио Стреља, као основни извор може да нам послужи извештај митрополита Леонтија упућен Ипсилантију, од 4/16. априла 1807. године, у коме се, поред осталог, доставља и „Каталог српске војске“. У том се каталогу, поред осталог, каже: „Петар команду-

21) М. Милећевић — Поменик знаменитих људи у српском народу новијег доба, Београд 1888, страна 699.

22) Миленко Вукићевић—Карађорђе, књига II, страна 460, Београд, 1912.

је војском према Нишу, заједно са ресавским кнезом. Та војска допире до 7.000 људи а састоји се од Срба Нишлија и других. Десно крило те војске под командом је Стреље, који управља крајем до Масурице. А лево под Вељком до Црне Реке и Бање²³⁾.

То што овде видимо Стрељу као команданта читавог десног крила, и према томе равног Хајдук-Вељку, који је командовао левим, говори нам да је Стреља, поред главног команданта овог фронта, имао значајну функцију. Задатак који му је овога пута поверен, акција коју је имао да изведе, најзначајнија је од свих његових ранијих акција које је изводио са својим бећарима у овом крају. Ми видимо овде Стрељу као главног организатора и вођу свих подухвата, учињених на подручју око Нишаве и јужног Поморавља, са изузетком горњег Понишавља, тј. краја око Пирота.

Посматрамо ли шире устаничку стратегију на овом подручју у 1807. години, која је неоспорно била концептирана од стране Карађорђа, долазимо до закључка да су устаничке намере биле следеће. Сада када је јасно да се са Турцима може разговарати само силом и оружјем, треба што више угрозити њихове позиције. У неослобођеним крајевима позивати на побуну; пребеглице прихватити и способне сврставати у јединице, па их ангажовати у пуној мери олмах ту, на граници, јер оне ту највише могу да допринесу општој ствари устанка; подржавати герилске акције и користити их у циљу поткопавања турске снаге; преко бећара и избеглица вршити на становништво преко границе утицај, развијати пропаганду на ширењу устанка. Листамо ли Карађорђево Деловсрни протокол, уверићемо се да је то заиста тако. Дакле, догађаји који су уследили током двеју устаничких година на овом терену створили су овде право ратно поприште. Буне су почеле да се рађају једна за другом, а освете Турака биле су све веће. Однос Турака према хришћанима битно се променио када су се намере устаника виделе. То су осетили хришћани ових крајева на својим леђима понајвише, јер буне, колико год их је било, редовно су у крви угушиване од стране Турака, с обзиром да је директна помоћ устаничке војске била немогућа. А да су Турци позивали на освету види се из једне поверљиве бурјулдије, коју је 25. маја 1805. године упутио Сераскериден (војно министарство) свим турским властима и муслиманима, а у којој се, између осталог, каже: „Да би се с једне стране сачувао и заштитио муслимански свет, застрашиван општим истребљењем од подигнуте раје, и да би се с друге стране муслимани законито осветили што је толико њи-

²³⁾ Споменик XXXVII, страна 137—138.

хове праведне браће покљано, жена и деце заробљено, и мања попаљена и што су се бунтовници усудили напаћну ти на градове, паланке и села и освајати их с намером да отму и Нишку тврђаву, то треба предузети и брзе и неодложне мере. Јер ако би, не дај Боже, пала у руке и Нишка тврђава, створиће се на нашу царевину много несреће и главобоље, а можда ће доцније угушеће тога устанка бити немогуће, и устанак се може ширити свуда, те се може појавити знатна и судбоносна погибија за нашу царевину.

Стога је Султанова влада решила да поступа оштро и немилосрдно с подигнутом и побуњеном рајом. Зато се издаје заповест да се убија, уништи и стреља сваки бунтовник, па се ма где ухватио, само да би се у корену могла уништити класа устаника”⁽²⁴⁾

Противу хришћана је дакле имало да се поступа најстроже. А повода је било напретек. Већ у време заузимања Београда, крајем 1806. године и почетком 1807, избила је побуна у околини Ниша⁽²⁵⁾

О успесима Срба говори најнепосредније и други један извештај који је мајор Кљуновић упутио надвојводи Лудвигу 23. марта 1807. године из Ковина. У њему се каже: „Шашит-паша из Лесковца, који је имао под својом командом око 12.000 Турака, делом пешака делом коњаника и који је ишао ка Нишу, био је нападнут од Срба при том наступању, потучен и како веле потпуно разбијен. Том приликом Срби су запленили 12 мазги натоварених новцем. Срби се приближавају Нишу и Лесковцу и великим одредима да би опсели ова утврђена места. На што су се сви хришћани у овим пределима прикључили Србима и исти дејствују противу Турака”⁽²⁶⁾.

Јасно је, дакле, да су се Срби на овом подручју налазили у акцији. За њих је једна од важнијих операција била, свакако, затварање Сићевачке класуре. О овај за нас врло значајној акцији даје довољно података у свом причању буљубаша Карађорђево гарде Петар Јокић. А такође и француски командант у Видину Меријаж.

Петар Јокић каже: „Над наију Нишевачку постављен буде Петар Стреља и Петар Џида и Момир Прокупачки, одређени буду у наију Нишевачку и Прокупачку

²⁴⁾ Миленко Вукићевић—Карађорђе, књига II, страна 377—378. Беласчељ — Неиздати српски документи, СКГ, 1905, књига XIV, страна 31—34.

²⁵⁾ Миленко Вукићевић—Карађорђе, књига II, страна 460 и 501, Београд, 1912.

²⁶⁾ Алекса Ивић — Списи бечких архива о Првом српском устанку, књига IV, страна 354—355, Београд, 1937.

отиду на Сићево наију Нишевачку и начине шанац на друму.”⁽²⁷⁾

Из овога причања видимо да је ту по среди једна очита грешка, јер Момир није био кнез прокупачки, већ лесковачки. Узмемо ли за сигурно да је ова акција поверена овим људима, онда се морамо сложити и са тим да су главне јединице за овај подухват биле од избеглица из ових крајева, тј. од нишких и лексовачких бећара.

Овај покушај Среље и његових другова да затворе овај за Турке веома важан пролаз, није успео. Једна велика група Турака од око 4.000 кренула је баш тада из правца Софије а под командом чувеног румелијског харамбаше Карафејзе. До сучкоба између овог турског одреда и Срба под Стрељом дошло је 8/20. априла 1807. године. Том приликом Срби нису могли да издрже тако јак турски притисак, потучени су и били приморани на повлачење. Тиме су Турци поново успоставили везу Ниш-Софија.

Занимљив је извештај који 11/23. априла шаље о овом боју француски конзул у Видину, командант Меријаж, свом министру иностраних послова Таљерану у Париз.

„У обласи Ниша Срби су се повукли главнини своје војске. Њих је напао нишки паша пошто је добио подјачање од 3-4.000 Турака, који су дошли под заповешћу Карафејзе, чувеног румелијског харамбаше. Војска Петрова нагната је у бегство с губитцима од 200 људи и 4 топа. Међу погинулима препозната су и 17 Грка нишлија, који су били прешли на страну устаника.”⁽²⁸⁾

Да је за Турке ова победа била драгоцену и да је она донекле повратила морал и самопоуздање Турака показује и чињеница да су они одмах после ове победе два пута нападали на Делиград, али им ни једном није пошло за руком да се пробију даље, долином Мораве.⁽²⁹⁾

Иако војна изолација Ниша није, као што смо видели, успела, занимљиви су подаци које даје у једном писму Тодор Демелић, које је он послао 10. априла 1807. из Оршаве у Влашку. У њему он каже да је чуо од људи који су дошли из Видина и Крајине „да су Срби заузео-

²⁷⁾ М. Милићевић — Краљевина Србија, страна 40. и 46, 1884, Београд.

²⁸⁾ М. Гавриловић — Исписи из париских архива. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књига I, страна 142—143, Београд, 1904.

²⁹⁾ Миленко Вукићевић—Карађорђе, књига II, страна 503, Београд, 1912.

ли Пирот и до Старе Планине дошли, Ниш заузели и до Велеса, Али — пашине границе на Вардару дошли”⁽³⁰⁾.

Овде има сигурно доста претеривања и очевидне нетачности. Али овакви гласови су могли да се шире једино због тога што је Ниш заиста био одсечен и што су устаничке јединице биле знатно продрле долином Нишаве, према Пироту, мада сигурно до њега нису дошле. Али ако имамо у виду герилски карактер ових бећарских одреда, који су се често налазили и у дубокој непријатељској позадини, онда не можемо ни одбацити све што се помиње у овом писму, сем, наравно, вести да је био заузет Ниш. Такође је могуће да имају основа вести да су Срби дубоко продрли и у друге крајеве. Рашид бег у својој историји о томе пише:

„Како Турака не беше више у Србији а немајући чиме да се занимају у унутрашњости. Срби образоваше хајдучке чете и један по један стадоше их слати на Видин, Ниш, Шаркеј (Пирот), Лесковац, Куршумлију, Пеш, Нови Пазар, Сеницу... Осим тога стадоше на све стране мутити”⁽³¹⁾

По свему судећи, устаничке су акције на нишком фронту биле велике; оне су доводиле до нових побуна, па је погранично становништво било изложено турским насиљима. Турци су у Понишављу завели страшан терор, праћен многобројним мучењима и убиствима. Нарочито после примања појачања, Турци су у овим крајевима у свом обрачунавању са хришћанима били много крволочнији.

О многобројним турским зверствима сведоче многи извештаји аустријских обавештајаца. Један такав извештај, који говори о поразу Стреље и Цветка, завршава се констатацијом „Код Ниша и Видина Турци су побили велики број српских породица”⁽³²⁾

Казнене турске експедиције оперисале су на читавом подручју од Пирота до Ниша, Лесковца и Прокупља и кажњавале побуњенике.

Шапит-паша лесковачки, угушивши устанак у околини Лесковца, кренуо је у велику противофанзиву. Знатна помоћ, која је стигла из правца Софије, као и деблокада Ниша, учинила је да су устаничке акције на овом фронту биле сузбијене, а њихово напредовање долином Нишаве

30) Миленко Вукићевић — Карађорђе, књига II, страна 502, Београд, 1912.

31) Рашид бег — Историја чудноватих догађаја у Београду и Србији, Споменик СКА XXIII, страна 17.

32) Алекса Ивић — Списи бечких архива о Првом српском устанку, књига IV, страна 466, Београд, 1937.

заустављено. А устаничке, пак, снаге после овога никада више неће моћи у толикој мери да угрозе овај сектор.

Тако је сада на нишком фронту настало примирје. И цела наредна, 1808. година, карактерише се тиме и није ни мало довела до побољшања положаја Срба на овом фронту. Када су Руси склопили са Турском примирје, у Слобозији, 12/24. августа 1807. године, они су Србе, тј. нишки сектор фронта, препустили на милост и немилост Турцима, не обухвативши га примирјем ³³⁾. Тако су устаничке снаге имале иницијативе до половине 1807. године. После тога дошло је оно о чему је већ било речи. Међутим, и после тога нису престали немири у Понишављу. Више хиљада породица бежи испред турских зулума. А таквих бежанија је увек било после неке угушене буне.

Године 1806. и 1807. бациле су посебан акценат на подручје око Нишаве и Јужне Мораве. Оне су биле крунисане значајним успесима на нишком фронту, победама над Турцима у време када су друге устаничке снаге водиле крваве бојеве за ослобођење других крајева, у време славне битке на Мишару и битке за ослобођење Београда. Те две године су обећавале много, много се чинило током њих за ослобођење свих подјармљених хришћана. Срби Понишавља су кроз више буна изразили свој гнев према Турцима. Али политички догађаји нису нимало ишли на руку бројно слабијој устаничкој војсци и друга половина 1807. године им је донела знатна разочарења и повећани број жртава. Тиме, пак, ни издалека нису били пресечени корени онемо одакле је народ црпео снаге за своју праведну борбу.

УСПЕХ И ЗНАЧАЈ УСТАНИЧКИХ АКЦИЈА НА ОВОМ ПОДРУЧЈУ ДО КРАЈА УСТАНКА

Иако 1806. и 1807. година представљају период највећих успеха српских устаника, када је среће устаничке било на свим странама, јер су били ослобођени многи крајеви, као Пореч и Неготин на истоку, Ражањ и Алексицац на југу, Крушевац на југозападу, затим и сам Београд, као и да су неке устаничке чете продрле до Вишеграда и Нове Вароши, и наредне године, мада су протекле у знаку слабљења и малаксавање устанка, имају своје светле дане, када је устаничка слава поново заблистала. Али је карактеристично да је све оно што се разлило као бујица у првим устаничким годинама, почело да се враћа у старо корито.

³³⁾ Причање савременика о првом српском устанку, Београд, 1944, страна 199—200.

Тако и на овом подручју, у Понишављу, запажамо малаксалост, што потврђује велики број избеглица преко границе, која је почела да постаје све нестаљнија.

Наредна, 1808. година, протекла је на овом фронту без значајних догађаја. Међутим, у 1809. години су ожи-вели поново окршаји на нишком фронту.

Иако је Караборђе био за офанзивни рат против Турака, он није био за тако дубоко продирање, јер је оно могло да буде опасно по устанак. Међутим, многе народне старешине биле су супротног гледишта. У свом причању о догађајима у првом српском устанку, Антоније Протић, ранији српски совјетник, каже о припремама за извођење акције устаничке војске 1809. године следеће: „С пролећа дође писмо из Стана руског из Влашке на генерала Родофиникина који га донесе и сам га прочита Совјету. У којему стоји да ће Руси да прслазе преко Дунава, но да Срби сада, улучивши овакву прилику, ударе на Турке на све стране и не губећи времена. Писмо смота у џеп, поклони се сенаторима и оде. Овде је било разна мненија о поласку војске. Караборђе је представљао да се наша војска окрене само на једну страну, тј. на Ниш и Лесковац. Више Ниша има добар велик дрвен, да се може сватити и тако у Црвеној Реци други Делиград поставити и Турцима прекратити пут за у Ниш, а други, веле дрвен је више Лесковца на Врању Бабуна, који води кроз планину 10 сати. И тамо би се могао поставити шанац да би били од те стране осигурани. Но овде мненија претегну наших старешина сваки вукући на свој завичај. И тако се одреде: на све стране да ударе, као што сам већ казао, на Босну Јаков, Лука и Сима, на Ерцеговину и Сеницу Караборђе а на Ниш Милоје Петровић прозвани Остружанин, а на Крајину, Кладово и Фетислам, Миленко Стојковић Пожаревачки”³⁴⁾

У том циљу је упућена према Нишу једна велика војска од 18 000 људи под командом Милоје Петровића, као главног команданта, а затим и војвода Петра Добрњца, Хајдук-Вељка, Стевана Синђелића, Илије Барјактаревића и др.

Друга војска, под командом Миленка Стојковића, кренула је на исток, у правцу Видина. Кнез Сима Марковић био је на челу војске која је кренула преко Дрине у Босну. Четврта, пак, војска, на челу са Караборђем, кренула би на југозапад, како би се састала са црногорском, војском, како је крајем априла 1809. године било уговорено са изаслаником владике Петра I на састанку у Тополи.

За нас је овде важна војска која је кренула према Нишу. Главни командант на овом фронту био је раније

³⁴⁾ Причање савременика о првом српском устанку, Београд 1944. страна 199, 200.

Петар) Добрњац, заповедник Делиграда. Међутим, сада видимо да се на челу војске налази Милоје Петровић, док је Добрњац стављен у други план. На основу више извора зна се да Добрњац није био у добрим односима ни са Милојем Петровићем, ни са Милојевим кумом Младеном Миловановићем, у то време председником Совјета.

Заузимањем Младена Миловановића Милоје, је био и постављен за главног команданта јужног фронта уместо Петра Добрњаца. Још пре него што је ова војска упућена према Нишу, лукави Младен Миловановић је вереовао да српска војска може да освоји Ниш, и пошто би пао велики плен, онда је боље да таквом једном војском командује његов кум и пријатељ, јер би само на тај начин могао и Младен нешто да добије. Овим су још пре почетка главне битке на нишком фронту створени нездрави односи међу старешинским кадром, па су околности под којима се водила борба на овом фронту према Нишу биле веома лоше.

Војска под командом Милоја Петровића кренула је 15. априла 1809. године из Делиграда у правцу Ниша. Пут којим се ова војска приближавала Нишу био је стари, опробани пут преко Мозгова, Суботинца, па даље преко Крупца и Лесковика на Подину и Каменицу. Тако је ова војска преваљила пут од око 40 километара и стигла на полазне положаје 21. априла.

Ова војска, упућена према Нишу, била је и бројно највећа. По свој прилици, Србија тада није располагала војском већом од 45 хиљада људи. Од овога броја Карађорђе је повео са собом у правцу Новог Пазара 10.000 људи. Према Дрини је било упућено 8.000 људи, док је према Нишу послато, као што смо видели, 18.000. Ако је одређивање снага зависило од важности појединих операционих праваца, онда можемо доћи до закључка да су устаници добро уочили стратегијски значај фронта према Нишу.

Када је српска војска стигла у Каменицу, одржан је кратак савет устаниких старешина. На овом савету искристалисала су се два гледишта. Једни су заступали мишљење да се Ниш одмах нападне, док су други имали супротан став. Неизвесно је које је од ових гледишта заступао Милоје Петровић а које Петар Добрњац и Хајдук-Вељко Петровић. Али је сигурно да је решено да се град нападне, па се почело са копањем шанчева и утврђивањем. Турци су у неколико махова покушавали да омету Србе у утврђивању, али без успеха. Српска војска је са своје стране настојала да блокира град, како би га приморала на предају.

Међу Турцима у Нишу је завладала извесна паника, па су се неки са својим драгоценостима решили да зачине један велики караван, осигуран оружаном пратњом, и покушају да се пробију долином Нишаве према Софији. Међутим, тај караван је сачекао Хајдук Вељко у кланцима између Ниша и Беле Паланке, побио оружану посаду и задобио богат плен.

Према је турска војска у Нишу била мања од српске, до напада на град није дошло, можда због тога што су устаници очекивали упад руске војске преко Дунава, али, пак, због тога што је постојала неслога међу војводама. Тако се сада према Нишу формирао нови фронт, чије се бојиште налазило између Камените Главе према овим долинама. Срби су ту заузели положај са својих 16.000 пешака и око 2.000 коњаника. Имали су и десетак топова. Распоред је био такав да је главни командант, Милоје Петровић, заузео положај на Равништу код Каменице. Десно крило се налазило под командом Илије Барјактаревевића, војводе параћинског, а лево под командом Петра Добрњца. Ту се налазила и Хајдук-Вељкова коњица. Доста истурени положај на Чегру налазио се под командом Стевана Синђелића, који је располагао искључиво пешадијом. Командант турске војске био је Куршид-паша. Турци су једно време главнину својих снага концентрисали према Русима у Бугарској. Руско, пак, одступање, 7. маја 1809. године, код Бариле, као и велики излив Дунава, одложили су прелаз руске војске под командом кнеза Прозоровског преко Дунава, па су Турци сада били у могућности да један део својих снага упуте у Србију према Нишу. Тако се сада турска војска код Ниша повећала на преко 30.000 војника. Турци су сада били у могућности да изврше солидне припреме за напад на утврђене српске положаје. И пошто су то учинили, они су свом снагом ударили на српску војску, 1. јуна (19. маја) 1809. г. Главни правац турског удара био је Чегар. Оно што се збило на овом славном бојишту достојно је дивљења. Вук Караџић је о овом крвавом боју забележио следеће:

„Турци свом силином ударе на ресавски шанац. Војници из других шанчева хтели су да иду Ресавцима у помоћ, али Милоје је наредио да се нико није макао, него сваки да чува свој шанац. Једни су Турци падали а други су преко њих ишли напред, и тако кад се шанчеви напуне мртвима, живи преко њих навале на шанац, и стану се са Србима бити пушкама, и ножевима и чупати се за вратове. Кад Стеван виде да Турци овладаше, он из пиштоља запали џебану и отиде у ветар са многим Србима и Турцима који су око њега били. И тако изгину сви Ресавци, око 3 000 људи, само сеиз Синђелићев остане у жи-

воту и дошавши међу Србе исприча им како је било на Чегру”.³⁵⁾

Чегар је блага коса или боље рећи мали брежуљак, махом покривен виноградима, између села Каменице и Доњег Матејевца, удаљен од Ниша 6 километара. Сама реч Чегар је турска, и на српском значи путања (стопало).

Српски поглед на Чегру код Ниша значи је одлагање ослобађања ових крајева за скоро 70 година. Антоније Протић, у својим причањима, узрок пораза свих војски које су кренуле у различитим правцима, сем Караборбеве, тражи у њиховој раштрканости, па каже: „Овако раштркати ни једна војска не имаде успеха, кроме Караборбева. Он је починио чудеса од његове стране да није у стању перо описати и ја кој ово пишем, сам очевидца, опет знам да ће ми кој примити по неку, но ће потомство дела његова и венце плести и роду свом по себи оставити. Око 1809. године Милоје Петровић, изгине са војском на Нишу 3.200 душа, по мом знању и све топове остави и мунисију, 1809-те године маја месеца (19-тог)”.³⁶⁾

И поред тога што су Срби пружили живав отпор, а Синђелић са својим Ресавцима овековечио ово крваво бојиште, појачана турска војска је успела да пробије фронт према Нишу и да припреми пут за напредовање долином Мораве. Тиме је отпала свака нада у освајање Ниша. Устанак је почео да пада у кризу, па је устаничка војска почела да прелази у дефанзиву.

За ослобођење, пак, хришћана у Понишављу, ова битка на домаку Ниша имала је пресудан значај. Да је заузеле Ниша успело, операције на овом подручју могле би да се прошире и да обухвате и горње Понишавље, које је у овим догађајима остало у позадини. Управо, само бојиште је било далеко од њега, а турске снаге на овом подручју оперисале су од Софије до Ниша, те је постојало мало вероватноће да ће се устаничке снаге моћи да пробију долином Нишаве.

Дубока вера која је постојала код Срба у Понишављу, стојала је у непосредној вези са оним што се збивало на нишком фронту. Јер, у време када су устаници имали највећег успеха на овом фронту, било је и највише побуна на подручју око Нишаве.

Услед недостатка извора, не можемо имати јасне представе како су те буне изгледале, коликог су обима биле и колико су могле да угрозе турске позиције на овом подручју. Оно што је до данас учињено на расветљавању

³⁵⁾ Вук Караџић — Први српски устанак, Народна књига, Београд, 1954.

³⁶⁾ Причања савременика о првом српском устанку, Просвета, 1954, страна 200.

догађаја који су се збили у Понишављу за време првог устанка није ни приближно довољно да би се могао да да коначан суд. Усмена традиција, која је код народа у овом крају доста жива, не може у овом сложеном послу скоро нимало да помогне. Чињеница, рецимо, да се део избеглица из околине Пирота населио у околини Београда једва налази места у традицији.

Оно мало кратких извештаја и бележака што говоре о овим крајевима, а које смо углавном цитирали, нису такође довољни да би се само на основу њих могли дати сигурни закључци. Сасвим је вероватно да за овај крај има знатних турских извора, с обзиром да је горње Понишавље административно припадало румелијском пашалуку, те да су турске интервенције из правца Софије биле честе, па је вероватно да постоје извештаји о времену покрета као и о употреби ових јединица.

Па ипак, на основу свега онога што смо изложили и што се зна о догађајима који су се збили за време устанка у овим крајевима, можемо извести следећи закључак:

Понишавље, тј. крај југоисточне Србије око Пирота, Беде Паланке и Ниша, није био захваћен устанком 1804. године. Устанак се још није био проширио из београдског пашалука на ово подручје, па је ова година протекла у миру.

Наредне године, 1805, 1806. и 1807, чине прави преокрет како у односима између устаника и Порте, тако и хришћана ових крајева према Турцима. Многобројни успеси које је постигла устаничка војска у тим годинама пронели су славу српског оружја далеко и наелектрисали сваки кутак где су живели Срби, браћа њихова по крви и вери. Тако је и ово подручје било захваћено једном таквом ратном психозом. Буне су почеле да се ређају једна за другом. Избеглица је било све више. Једно време је сва нада полагана на брзи продор српске војске долином Нишаве Нишка тврђава, којој устаници нису могли да пресеку артерије из правца Софије, одакле је добијала помоћ у људству и оружју, испречила се ту, на раскрсници путева, као несавладива препрека. Покушај устаника да је заузму, или бар неутралишу, није успео.

Известан период времена обећавао је пробој нишког фронта и ширење устанка, као и ослобођење читавог Понишавља. Многобројне герилске акције добровољаца — бећара широм југоисточне Србије отварале су пут за надирање српске војске. Али је нишка тврђава остала у турским рукама, турски гарнизон у Нишу је повећан, а крајем 1807. године пропале су све устаничке комбинације у вези са изоловањем овог турског упоришта.

Неоспорно да је битну улогу овде одиграо турски одред који је стигао под командом Карафејзе из правца Софије.

Неколико извора забележило је тих година буне у околини Пирота и Ниша, и то усред зиме. Оне нам говоре о правом расположењу потлаченог народа, о његовој нади у скоро ослобођење. По своме карактеру, по ономе колико је њима постигнуто, видимо да су оне имале сасвим локални карактер, иако су неке биле доста велике. После сваке буне следила је освета над незаштићеним становништвом. Граница, која је једно време била тако близу, иза које је била слобода, привукла је многе, који су с друге њене стране потражили спас за себе и своје породице. Револт народни је тињао, буне су ницале, али Турци на овом подручју око Нишаве нису били никад толико угрожени да би их од тога хватала паника. Зато следе казне. Вешање светшеника усред Пирота је само један детаљ који говори о освети од стране Турака. Према усменој традицији, како је прибележио Света Петровић у својој књизи о овом крају, Турци су имали одређено место у Пироту где су набијали на колац главе угледних људи. То се место налазило поред пута који води од Сарлаха за Бүдин Дел. Овим су Турци хтели да заплаше народ, како би осујетили буне.

Караџорђева војска се 1807. године била приближила Понишављу из два правца, од Ниша и Гүргүсовца (Књажевца). Изгледа да су српске снаге у свом надирању биле допрле до Јаловик Извора, који се налази на пола пута од Пирота до Гүргүсовца. Расположење Срба око Пирота и Беле Паланке било је у знаку ових операција. Али је ускоро све затајило. Дошла је 1808. година, проведена у мучном ишчекивању поробљених, у грчевитим напорима да се сачува живот.

Огромно напрезање устаничке војске у 1809. години остало је скоро без успеха. Подела ионако малене српске војске у односу на турску снагу, показала се као кобна на даљи развитак устанка. Побољшање турских позиција на нишком фронту, услед растерећења са стране Рүса, као и неслога и неефикасност устаничких старешина, учинило је да је дошло до трагедије на Чергу, која је запечатилa судбину читавог Понишавља. Десетковане српске јединице су биле приморане да узмичу долином Мораве.

Оно што је прелило кап, плима претходних година ван Београдског пашалүка, сада се враћало натраг у виду осеке. Никада више ови крајеви око Нишаве неће бити тако блиски слободи.

Наредних неколико година, које су протекле у слабењу српских позиција скоро на свим странама, нема

више тако смелих подухвата голоручког народа око Пирота и Ниша. У народу је и даље нешто тињало, што је подсећало на 1806. и 1807. годину, али није било више толико поуздања, којег је раније било напретек. Зато у овом периоду немамо значајнијих подухвата, мада никада није владао савршен мир. Услед повећаних намета и зулума бежања преко границе била су честа.

Тако је Понишавље за време првог српског устанка прошло кроз ковитлац бурних догађаја и буна, које нису крунисане успехом, али су допринеле општој ствари устанка, слабљењу турских позиција и ангажовању њихових снага тамо где оне нису биле намењене. Зато све оно што се збило на овом подручју можемо да припишемо тежњи за ослобођењем, која је покретала не само Србе у београдском пашалуку, већ и оне који су живели ван њега, свуда где су за то постојали ма и најмањи услови.

Др ЈОВАН ПЕТРОВИЋ

ВЕЛИКА ПЕЋИНА У ДОЊОЈ ДРЖИНИ КОД ПИРОТА

Велика пећина налази се непосредно изнад села Доње Држине, око 7 км југоисточно од Пирота, у јужном ободу Пиротске котлине. Она је изграђена у кречњачком венцу Гургуља (646 м), којим је од котлине одвојена увала Врбица. Улаз у Велику пећину лежи при дну амфитеатралног облика, стрмих, готово вертикалних страна, окренутог северу, на 450 м висине. Од облукa, двадесетак метара испод пећине, почиње кратка и плитка долиница, усечена у благо нагнутој кречњачкој заравни, дугачка неколико стотина метара. Широког дна и стрмих страна, долиница се завршава код првих кућа села Доње Држине. Поврмени ток, који се храни из извора што избијају из сипара а понекад и из отвора Велике пећине, тече преко ступњевитих касакада долинице и губи се у алувијалном наносу. Само при изузетно великим водама он доспе до корита Држинског потока који протиче кроз село.

Главне физичко-географске одлике ближе околине пећине*

Геолошку грађу нижег дела јужног обода Пиротске котлине чине кретацејски кречњааци. Од доњег тока Присјанске реке, на западу, они се преко врха Божурато (685 м), Гургуља, Девана (679 м), Дренове главе (987 м) и Драганера (892 м), до долине Јерме, на истоку, пружају једним уским појасом ширине 3—5 км. У вишем ободу котлине и јужном залеђу кретацејског појаса налази се такође уска зона, истог правца, СЗЈИ, пермских пешчара. Према Пиротској котлини, на падине састављене од кречњака, налажу неогенски седименти. Састављени од конглометара пешчара, лапораца, глина, разноврсног шљу

х) Испитивања Велике пећине организовао је Републички завод за заштиту природе СР Србије, а радове су извели спелеолози из Београда и Новог Сада.

нка и песка, неогенски седименти пењу се уз јужни обод котлине до висине и преко 50 м.

Брдо Гургуљ, у чијем масиву се налази Велика пећина, као и његова непосредна околина, изграђено је од кредних кречњака баремског ката. То су најчестији кречњаци у источној Србији, јер редовно садрже преко 90% СаСО₃. Баремски кречњаци Гургуља су претежно банковити и масивни, а само местимично јављају и слојевити, као на јужној падини венца. Они су испресецани раселима различитог правца и бројним пукотинама свих димензија, порекла и облика. Са севера и североистока на кречњаке Гургуља налажу неогенски седименти дна Пиротске котлине и загађују их до 520 м висине. Са југа и југоистока на масив у којем је Велика пећина наслањају се пермски црвени пешчари Црног врха (823 м.).¹⁾

Рељеф ближе околине Велике пећине и венца Гургуља веома је разноврстан. У неогенским седиментима Пиротске котлине и нижим деловима кречњачког обода истичу се две простране речне терасе. Релативна висина ниже терасе износи 40-50 м (440—450 м), а више 80-90 м (480—490 м). Обе терасе усечене су у неогенским, а делимично и у кречњачким стенама. Друга тераса представља у овом делу уједно и највишу речну терасу у Понишављу. Кречњачки врхови, који се дижу са поменутог венца, Божурато, Гургуљ, Дивина и др. означавају више абразионе подове неогенског језера Пиротске котлине. Три утврђена абразиона пода имају висину од 500 м, 620 м и 830 м. Између Гургуља и Дивана усечена је долина Држинског потока. Она полази са Црног врха, из зоне пермских пешчара, пробија се између поменутих брда кроз баремске кречњаке и избија на неогенски терен котлине источно од Велике пећине. Целом дужином ове долине протиче површински ток само у време максималних падавина и топљења снега. Облици флувијалног рељефа у околини пећине развијени су, према томе, на пермским црвеним пешчарама и у неогенским седиментима ⁽²⁾.

На кречњачком појасу јужног обода котлине и Гургуља јавља се типичан крашки рељеф. На оголићеним и обешумљеним теренима од Присјанске реке па до Јерме највећу површину захватају шкрапари, налик на густо исплетену мрежу жљебова и оштрих чебеља. Они се јављају не само на заравнима већ и на благо нагнутима падинама и потпуно су исти са љутим кршем у динарском хо-

¹⁾ Геолошка карта Југославије, лист Пирот, раз-
мер 1:100 000.

²⁾ Подаци Савезне хидрометеоролошке управе за
станицу Пирот.

лекарству. Вртаче су нешто ређе, али по димензијама не заостају за сличним у динарском кршу. На северној падини Гургуља, непосредно изнад Велике пећине, налази се једна од највећих каменитих вртача у овом кречњачком појасу. Кружног изгледа, са пречником од око 80 м и дубином од 10—35 м, и вертикалних, каменитих страна, она представља једну од ретких каменитих вртача у плитком кршу створених на падини. Дно јој је покривено дебелим слојем црвенице коју понируће воде уносе у пећину. Остале вртаче су плиће, претежно тањирасте и карличасте, и знатно су мањих димензија. Посебно је и вишестуко ни тересантна увала Врбица. Она лежи између врхова Божурато, Забела и Гургуља, а дно јој је на 950 м висине. Од Пиротске котлине, и старе скаршћене долине смештене на северној падини кречњачког појаса, одвојена је око 60 м високијем превојем. Увала је изграђена у баремским кречњацима, а на јужном ободу Врбице откривени су, у виду уске зоне, и пермски црвени пешчари. Раван увале је на СИ страни, под ниским одсеком Гургуља, и према њој се сливају три периодска потока. У јесен и пролеће у најнижем делу увале образује се периодско језеро, које се одржи 10—50 дана. Све воде из увале Врбица пониру под СИ ободом и отичу подземно кроз венац Гургуља. Увала има изглед троугла и дуга је, у правцу СЗ-ЈИ, око 4,5 км а широка 3,5 км.

Хидрографске прилике у ближој околини Велике пећине сасвим су једноставне. На водонепропустним стенама, неорганским седиментима и палеозојским, пермским црвеним пешчарима, јављају се само периодски токови. Постоји један сталан и десетак периодских и повремених извора. На кречњачким теренима нема сталних извора и површинских токова. У ували Врбица избијају на контакту црвених пешчара и кречњака периодски извори краткотрајне издашности. Од њих и падавина према дну увале сливају се три периодска тока који образују поменуто језеро. Најснажнији повремени извори и врело избијају из сипара под Великом пећином и из њеног нижег отвора.

Термичке особине у Пиротској котлини карактеришу следеће вредности: средња годишња температура износи 11,5°С, средња јулска је 18,4°С а средња јануарска 0,4°С. У ближој околини пећине, температуре су, израчунате на основу термичког градијента, ниже за 1,1°С. То је значајно, јер већ од 10. децембра па до 10 фебруара владају негативне средње дневне температуре. Средња годишња количина атмосферских талоба у котлини износи 570 мм. На венцу Гургуља излучи се годишње око 650 мм талоба. Максимуми падавина јављају се у мају и октобру, а минималне падају у фебруару и септембру. У облику сне-

жних падавина на ову област излучи се око 120 мм атмосферског талога (3).

Морфографске особине пећине

Велика пећина је по свом општем изгледу изузетно редак подземни крашки објекат. Једноставан и изразито меандарски канал пећине пружа се од североистока према југозападу и на целој дужини од 1.440 м битније се не мења. Посебно је интересанто што овако дугачак објекат, какав представља Велика пећина, нема ни један бочни, споредни ходник или већи слепи канал. Насупрот хоризонталној неразвијености, пећина је несразмерно развијена у вертикали, јер се њена таваница на великим деоницама налази и до 30 м изнад дна канала. Ипак се у Великој пећини, захваљујући тектонским, акумулационим, хидролошким и другим појавама, могу издвојити пет различитих делова канала. У сваком од њих преовлађује или се посебно истиче један од поменутих елемената пећине. То су: а) Улазни део са дворанама, б) Кањонски део пећине, в) Канал са кадама, г) Корално-блатни канал, и д) Брилијантски ходник.

Улазни део са дворанама. — Велика пећина има два улазна отвора. Они се налазе при дну вертикалног одсека, високог преко 20 м, у врху амфитеатралног облика, и постављени су на два вертикална пукотинама. Леви отвор, троугластог изгледа, широк је при дну 1,4 м а висок око 1,3 м. Десни улаз, удаљен 8 м представља процеп настао проширивањем усправне пукотине која пресеца јако поремећене кречњаке. Висок је око 2,5 м а широк свега 0,7 м. Он је за око 2 м виши од главног улаза у пећину. Како се вертикалне пукотине, на којима су уз помоћ попречних и косих пукотина, изграђени улазни отвори, врло брзо укрштају, то се и два кратка улазна канала споје после свега десетак метара. На месту где се улазни канали спајају изграђена је омања, ниска дворана. Даље се представља јединствен улазни канал Велике пећине, широк до 2,5 м а висок просечно 0,8, са изгледом клесаног свода. Канал има правац нижег улаза и све до прве дворане пружа се правцем СИ-ЈЗ. На суженим деловима стране су му јако углачане, док је дно, на целој дужини канала, покривено дебелим слојем пећинске глине.

Прва дворана, дугачка 18 м, широка 14 м и висока до 6 м, само је једна у низу од четири дворане које се у основи пружају правцем СЗ-ЈИ, односно чије су дуже осе

3) П. С. Јанковић: Историја развика Ршавске долине, морфолошка студија. Издање СКА. Београд, 1909. год.

управне на главни правац Велике пећине. Међусобно оне су повезане краћим каналима, тунелског изгледа и димензија, који не одступају од осовине једноставног канала пећине. Дно прве дворане покривено је преко 3,5 м дебелим слојем мрке пећинске глинe. У овом материјалу, под северозападним зидом дворане, налази се понор широк 1,5 м а дубок преко 2 м, изнад којег се јавља мањи ошак и један слепи каналић. Понор, ошак и каналић предиспонирани су пукотином дуж које је и сама дворана изграђена. Параклаза правца СЗ-ЈИ пресеца дворану средином таванице и на СИ страни она је такође проширена и испуњена црвеницом помешаном са бречастим материјалом. Друга дворана има издужен изглед, такође правца СЗ-ЈИ. Према југоистоку на њу се надовезује, дуж главне пукотине, процеп са изгледом уског канала. Укупна дужина дворане, са каналом, износи 36 м, широка је до 10 м а висока 8 м. Дно је покривено дебелим слојем мрке пећинске глинe, док су стране ове дворане углачане и механички обрађене. Као и у првој, и у овој дворани нема пећинског накита ни салива. Трећа дворана је постала на месту где се сучељавају бројне пукотине разних димензија и положаја. Дно ове дворане покривено је дебелим слојем расквашене пећинске глинe. У централном делу, под огромном куполом, лежи маса необрађених блокова. На десној страни ове Блатне дворане, као и у почетном делу следећег канала, налази се око 2,5 м дебела партија слабо везаних шљункова, песка и глинe. Материјал за овај слабо везани конгломерат потиче од палеозојских стена и тамне је боје. У осталим деловима дворане конгломерат се задржава само местимично, у шупљинама зидова. Непосредно код обурваних блокова, у истоном делу Блатне дворане, налази се, изнад одсека висине 1 м, бунарasto удубљење из којег избија сталан ток. Удубљење има кружи изглед са пречником од 0,6 м, а дубоко је око 1 м. Последња дворана у овом систему, до које води широк и висок канал, има полукружни изглед. И она је предиспонирана параклазом правца СЗ-ЈИ. У југоисточном делу она се проширује у виду куполасте хале. Зидови куполе обложени су дебелим и разнобојним саливима који се настављају и у вертикалном камину. Дворана је дугачка 12 м а широка 7 м, док се висина на југоисточној страни повећава на 5 м.

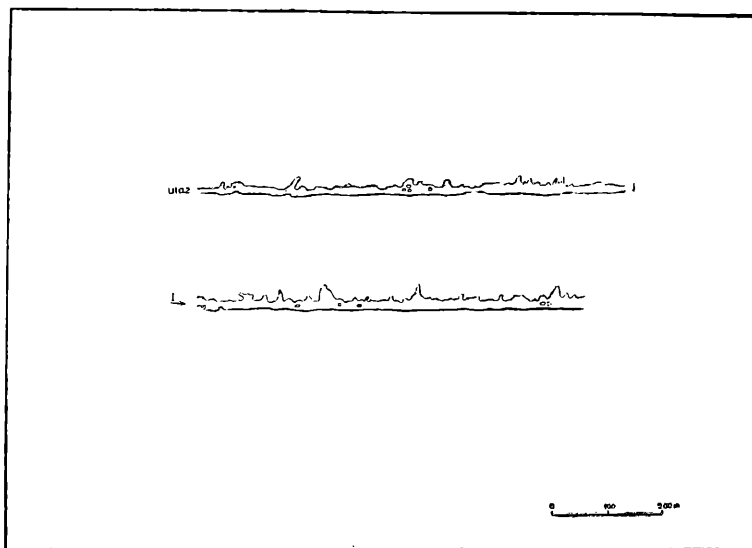
Основна морфографска одлика овог дела Велике пећине је у непрекидном смењивању широких ходника правца СИ-ЈИ и дворана издужених управно на главни смер пећине. Јасно су уочљиве тектонске предиспозиције представљане међусобно управним параклазама, а могуће и раседним пукотинама. Зидови и таваница ходника и дво

рана су механички углачани, изузимајући последњу дворану и без накита, скоро су без икаквих избочина. Дно свих дворана покривено је дебелим слојем мрке пећинске глане која је у трећој, Блатној дворани целе године расквашена. Серије песка и шљунка, управо слабо везаног конглометара, састављене од некрећњачких стена, указују на период акумулације коју је извршио подземни ток алогоног порекла. Гомиле необраћених блокова доказ су свежих обурвавања извршених после таложења конглометара.

Кањонски део пећине. — Други део Велике пећине, на дужини од близу 350 м, има изглед типичног подземног кањона. Канал се одликује великим висинама, углачаним, вертикалним странама, честим ситним каскадама, многобројним кратким, чак и укљештеним меандрима. У основи главни канал пећине у кањонском делу гради два велика лука, северни и јужни, који су начичкани ситним меандрима. У наставку другог лука пећински канал гради двоструко колено, а углови сретања су му 90°. На већем делу кањона запажају се два нивоа, обележена подземним мостовима-прерастима; кањон је створен обурвавањем таванице, односно пода између два ранија спрата.

Од последње дворане канал пећине има најпре правац СЗ а затим у благом луку, изузимајући секундарне меандре, скреће на запад. На половини западног правца пећина се нагло сужава, од 6—8 м, коју је ширину имала раније, на 2—3 м. Висина се само местимично смањује и то у деловима где је обурвани материјал остао укљештен и на деоницама код којих није потпуно извршено спајање спратова. Напуштајући западни правац, канал пећине скреће на југ и на дужини од преко 120 м у основи задржава исти смер. Истина, на овој деоници су секундарни меанри толико чести да се оса пећине ломи скоро на сваких десетак метара. И попречни профил се у Кањонском делу пећине непрекидно мења. Претежно има изглед уског вертикалног процепа са променљивим нагибом вертикалне осовине. На појединим пресецима канал је у доњем делу најужи, а идући према таваници, коју редовно прати изразита пукотина, постепено се проширује. Свуда се, пак, запажа нагли прелом који се јавља између старијег и новијег спрата. У свему, у изглед, са засведеном таваницом и проширеном пуктоном на њој потпуно преовлађује. Кањонски део пећине изграђен је у масивним кречњацима. Ипак су и на овој деоници попречне пукотине врло честе. На њиховом сучељавању, за разлику од претходног дела пећине, не јављају се дворане већ високе куполе, торњеви и кубета. Хоризонтална рашчлањеност претита је у вертикалу. У овим деловима висина канала на више места премаша 30 м. Секундарни, али нешто бла-

жи меандри, последица су такође попречних или косих пукотина. И поред тога у овом делу пећине, осим мањих цепова, нема скоро никаквих проширења. Јужни лук Кањонског дела пећине почиње једним оштрим заокретом. На овом делу канал је нешто смиренији, нема оштрих скретања а меандри су знатно ређи. Кањон се нешто проширује и у доњем делу, али се таваница још чешће спушта. Осим два до три бочна каналића и неколико камина на овом делу су кубета, торњеви и камини изузетно ретки. На профилу дна кањона ниске каскаде, степенице наглашавају знатно већи пад. Кањонски део пећине завршава се изузетно ретким дуплим коленом. На кратком одстојању канал два пута скрене под углом већим од 90° . Између десног и левог колена, на дужини од свега 28 м, канал пећине има правац СЗ-ЈИ, тј. управан на основни правац Велике пећине. Последица оваквих односа је укрштење раседних линија истога значаја. У даљем изгледу канала, који се континуелно пење, са ретким степеницама, нема скоро никаквих промена. Уместо проширења, на кривинама се јављају изразито сужени делови, што на више места кањону даје изглед сифона. Највеће разлике јављају се у односу на висину пећине, која је сада мања и приближнија следећој деоници.

Уздужни профил Велике пећине

Дно Кањонског дела Велике пећине, изузимајући са почетни део, стеновито је и голо. Само се на неколико места, у омањим цеповима, налази збијена црвеница, донета кроз пукотине са дна вртача. Стране су углачане ме

ханичким радом подземне воде а на завојима се јављају оштре ивице. На равним и вертикалним деловима јављају се низови ребрастих шкрапа. Посебно место припада природним мостовима-прерастима. Они указују на процес обурвавања којим је извршено спајање два пећинска спрата. Кањонски део је, према томе, изграђен механичким и хемијским радом подземног тока и процесом обурвавања. Ипак је вертикална ерозија подземног тока имала одлучујућу улогу у стварању подземног кањона. Акумулативни облици у Кањонском делу пећине су механичког и хемијског порекла. На странама канала и у цеповима нижег спрата кањона, јављају се остаци конгломерата у коме преовлађују облици пореклом од палеозојских и других стена, првенствено шкриљаца и пещчара. Појава конгломерата, шљунка и песка упућује на постојање више ерозивних и акумулативних фаза у стварању овог дела пећине. Хемијски талози заступљени су свим пећинским формама, саливима, стубовима, сталактитима и сталагмитима и драперијама, али само у горњем, вишем нивоу Кањонског дела Велике пећине. Најзад, на дну кањонског дела пећине налази се и неколико језераца у плитким ерозионим удубљењима.

Канал са кадама. — Тридесетак метара после другог колена и неколико оштрих завоја настаје трећи део Велике пећине: Канал са кадама. Све до великог Сифонског језера, које се налази на 640 м од улаза у пећину, по дну канала ступњевито су поређане читаве серије бигрених брана које, везујући се за стране пећине, образују затворене базене, каде. Морфографски елементи трећег дела пећине битно се разликују од Улазног дела са дворанама и Кањонског канала. Просечна ширина Канала са кадама остаје скоро непромењена, али су сифонска сужења све чешћа и дужа. Просечна висина пећине у овом делу износи око 3 м. Виших делова, карактеристичних за претходне деонице, скоро да нема. Мањи сводови изнад проширења имају изглед ниских купола, док торњева и оцака уопште нема. Каменито дно Кањонског дела пећине замењују пространи биграни саливи начичкани кадама. Ерозионе форме у целисти су замењене акумулативним облицима.

Овај део пећине, правца ИСИ-ЗЈЗ, карактерише уједначеност са редовном појавом секундарних скретања и краћих меандара. После прве серије биграних када, испуњених водом, канал пећине знатно се прошири. У мањим дворанама широк је и до 5 м. Висина је и даље мала, али је пад на уздужном профилу осетно повећан. Каде се управо и јављају само на оним деловима канала где је пад знатно већи а нагиб континуелнији, до 3 м на 10 м дужи-

не. Прве бигрене бране су ниске, у просеку имају око 30 см. а дужина им је усклађена са ширином канала. У другој серији бране су изграђене између бигрених салива које покривају стране пећине на целој дужини. Висина брана је већа и често прелазе 0,5 м. Највећа висина коју достижу бигрене бране не прелазе 1,4 м. У горњем делу овог низа каде су испуњене водом. Најмању висину пећински канал има изнад трећег низа каде, непосредно пре великог Сифонског језера. Низ од двадесетак каде, испуњених водом, толико је нарастао, заједно са бигреним саливима, да испуњава скоро читав доњи део канала пећине. Растојање између горњих ивица бигрених брана и таванице креће се од 1,5—2,5 м. И највеће Сифонско језеро загађено је са горње и доње стране бигреним бранама. Висина канала Велике пећине је овде најмања и износи свега 0,6 м изнад дна канала. Ширина овог сифона, са сталним језером, износи свега 0,6 м.

Канал са кадама одликује се скоро искључиво акумулативним облицима. Бигрени саливи покривају дно и зидове канала, а на таваници се јављају различите форме пећинског накита. Канал је бигреним бранама још више испуњен па се ерозиони облици скоро и не запажају. Накит покрива и постојеће тектонске предиспозиције и друге пукотине. Судаћи по праволинијском пружању овог дела пећине, Канал са кадама је постао дуж једне основне раседне линије, коју само местимично пресецају пукотине мањег значаја. Овом пукотином предиспониран је и део канала који се наставља на сужење Сифонског језера.

Корално-блатни канал. — Од сужења великог Сифонског језера па до 740 м од улаза, читавих 100 м, ка у морфографском изгледу разлике су незнатне. Бигрене у морфографском изгледу разлике су незнатне. Бигрене бране су ређе, а базени су претежно суви. Међутим, овај део пећине знатно је богатији акумулативним облицима, првенствено разноврсним и разнобојним накитом. Корални накит испуњава део канала све до прве групе обурваних блокова испред којих су наталожене велике количине црвене пећинске глине. Други део Корално-блатног канала има нешто измењен правац и пружа се у основи ка ЗЈЗ. Све до вертикалног одеска, високог око 15 м, на 1.040 м од улаза, канал има изглед вертикалног процела. Пукотина је само делимично проширена вертикалном ерозијом подземног тока и због тога сасвим неприметно меандрира и скреће делимично са правца главне осе. Изјузимајући крајњи део, који је богат накитом, акумулативне форме су ретке, а богате украсе све чешће замењују дебеле наслаге црвенице и обурвани кречњачки блокови.

У првом делу канала, чија ширина као и висина о-сетно варирају, налази се један непрекидан систем бигре-них басена изграђених на ближим нагибима дна пећине. Стране су обложене саливима на којима су образовани разнобојни украси. Тектонске предиспозиције запажају се само на местима где масивни кречњаци нису обложени бигром. На местима где главну тектонску пукотину пре-сецају попречне, извршено је интензивно обурвавање. Де-беле наслаге пећинске црвенице јављају се у деловима канала који су богати и коралним накитом. Два издуже-на језера означавају почетак другог дела Корално-блат-ног канала. Ширина овог дела канала креће се од 1,5—3,5 м, а висина варира од 2,5—8 м. Акумулационе форме су и даље честе, али ерозионе осетно преовлађују. Тектон-ски облици и поред свега доминирају у овом делу пећи-не. Секундарни заокрети и меандри су ретки и са великим углом скретања. Корално-блатни канал завршава се ома-њом, издуженом двораном. У ЈЗ зиду ове дворане нала-зи се улаз у Брилијантски ходник. Око 15 м испред ула-за у завршни ходник Велике пећине налази се једно од највећих језера.

Појава дебелих наслага збијене пећинске црвенице, којом је раније био испуњен највећи део Корално-блат-ног канала, упућује на једну од фаза акумулације у нај-старијим каналима Велике пећине. Стварање коралног на-кита везано је за појаву ових наслага. Обурвани блокови, који леже преко пећинске црвенице, указују да је овај процес захватио поједине делове канала тек после акуму-лационе фазе. Иначе, на уздужном профилу Корално-блат-ног канала јавља се највећи просечан пад.

Брилијантски ходник. — Завршни део једноставног канала Велике пећине представљен је простим ходником дугим око 400 м. То је типичан пукотински канал, ујед-начене ширине и висине, који почиње из мале дворане Ко-рално-блатног канала. Овај ходник је у ствари виши спрат пећине и стваран је, највероватније, у исто време са гор-њим хоризонтом Кањонског дела пећине. Пад му је кон-тинуелан и уједначен, изузимајући завршни део који се скоро вертикално пење према површини. Дно Брилијант-ског канала покривено је дебелим наслагама збијене, мас-не пећинске црвенице. Тиме се потврђује и непосредна веза овог канала са површином, односно са увалом Врби-ца. За разлику од претходних делова Велике пећине, овај ходник најмање меандрира. Врло благи завоји јављају се само местимично, иако су попречне пукотине неупореди-во бројније.

Брилијантски ходник је изузетно богат посебним облицима пећинског накита. У њему се јављају сталакти-

ти и сталагмити, изграђени од чистог, снежно-белог калцита. Заступљене су и арагонитске форме, по којима је и ходник добио име. У нижим деловима, који су раније били покривени пећинском црвеницом, јавља се и корални накит. Биграни базени су спорадична појава; они се јављају појединачно и на хоризонталним деловима дна ходника. Хидролошка активност овог дела пећине сведена је на прихватање и провођење прокапних вода, које су овде, због малог надслоја и многобројних површинских пукотина, знатно чешће. Функције повремених водоколлектора, којим отиче вода из увале Врбица, преузели су нижележећи подземни канали.

Хидролошке и микроклиматске одлике пећине

Хидролошке особине Велике пећине зависе од висине и режима падавина, температуре ваздуха, водопрпусне моћи нижележећих канала и хидрографских прилика у непосредној околини. Појава подземних текућих вода у Улазном делу пећине везана је за акумулацију воде у повремено плављеној ували Врбица. Периодске воде из увале Врбица одводњавају се кроз ниже, још увек слабо разрађене канале Велике пећине. Изузетно високе, повремене воде протичу делимично и кроз старије канале пећине. Због тога она има одлике повремно речне пећине са сталним стајаћим, језерским и прокапним водама. Микроклиматске особине у непосредној су вези са изгледом и конструкцијом канала Велике пећине и њеним хидролошким одликама.

Хидролошке одлике. — Главно хидролошко обележје Великој пећини дају стајаће воде. Преко 50 мањих и већих језера смештено је у бигреним кадама и ерозионим базенима. Сталних језера нема једино у Улазном делу са дворанама и Брилијантском ходнику, али се и у овим деловима пећине јављају периодска језера и мањи зденци. Језера у ерозионим базенима најчешће су у Кањонском делу пећине. Дуга су од 1—10 м, широка до 2,5 м а дубина им није већа од 0,6 м. Језера у бигреним базенима — кадама знатно су бројнија. Она се јављају појединачно и у нивовима, ступњевито поређана у Каналу са кадама и Корално-блатном каналу. Највеће од њих испуњује ерозионо-аккумуляциони базен на дну Корално-блатног канала под отвором Брилијантског ходника. Дугачко је преко 20 м а највећа ширина, под одсеком, износи 8 м. Ту је оно и најдубље, око 1,4 м. Остала језера су мања и плића. Језера у Великој пећини храњена су процедурним водама, које су најобилније у пролеће и јесен. Нижа језера у бигреним кадама хране се још и преливањем воде

из виших. Велики број бигрених када и ерозионих базена испуњен је водом само периодски. На свим језерима запажено су годишња колебања а најнижи ниво стална језера имају у фебруару и јануару. Колебање нивоа воде запажено је и на једином Сифонском језеру. Иначе, у Каналу са кадама и Корално-блтном каналу текуће воде, сем преливних, не јављају се чак ни повремено. Ови делови пећине давно су зашли у фазу типичних сувих пећина. На то упућују моћне наслаге калцита.

У годинама са високим снегом и изузетно богатим пролетњим максимумом падавина, као што се догодило и 1967. године, у ували Врбица образује се повремено језеро. Највећи део ових вода, које пониру дуж североисточног обода увале под ниским одсеком Гургуља, отичу нижим каналима и избијају на извору под отворима Велике пећине. Међутим, један део ових вода избије и у Улазном делу пећине са дворанама, који испуни све до излаза. Само у изузетно ретким приликама вода избија, истина краткотрајно, и из саме пећине. Заправо воде из овог дела пећине пониру у издубама и понорима у самим дворанама. Поново се јаве на повшину у изворима што избијају из сипара двадесетак метара испод Велике пећине. Значајно је да се сваке године у дворанама овог дела пећине јављају периодска језера, која егзистирају и више месеци. Њих храни водом, поред прокапница, и сталан извор-вредло који избија из бунаростог удубљења у трећој дворани. Овај извор највероватније није храњен водом из увале Врбица. Иако у пролеће даје и до 10 л/сек. воде, сигурно је сабирна област ограничена на саму пећину. У минимуму издашност му је сасвим незнатна. Температура воде у свим језерима Велике пећине, током целе године, креће се око 11°C.

Микроклиматске одлике. — Температура ваздуха у Великој пећини, захваљујући општим карактеристикама главног и јединог канала, већ је после друге дворане уједначена и стална са вредностима које се крећу око 14°C. Мерења извршена у разним годишњим добима и при различитим условима показала су да колебања температуре нису већа од 0,3°C. Најниже вредности забележене су у пролеће, када су и процесне воде најчешће. Посебно је интересантна чињеница да је температура ваздуха у Великој пећини за 2—2,7°C више од средње годишње температуре спољашњег ваздуха. Дневна колебања температуре пећинског ваздуха осећају се само у улазном каналу и првој дворани, до 30 м од отвора. Годишња колебања у првој дворани већа су од 5°C, док су у другој дворани мања од 2°C. Сличне промене запажене су и на завршетку Брилијантског ходника.

Ваздушна струјања у Великој пећини осећају се само на њеном улазном делу, односно до треће дворане, и на завршетку Брилијантског ходника. Слабе струје каткад се могу осетити и у Кањонском делу пећине, али само у току зимске, хладније половине године. У осталим деловима пећине влада потпуна тишина. Ваздушних струја нема чак и у најмањем пролазу, у сужењу великог Сифонског извода. То је разлог да се устајали ваздух скоро измењује.

Влажност ваздуха највећа је у Улазном делу пећине са дворанама, где се јавља увек влажно тле, наквашено водом. У току године максимална влажност у овом делу пећине износила је, према малобројним мерењима, 87%, док се минимална није спуштала испод 74%. У средњем делу пећине влажност ваздуха показује константније вредности и креће се од 74—86%, док су у Брилијантском каналу колебања знатно већа, од 74—90%. Влажност ваздуха у пећини расте са повећањем прокапних вода, које су најинтензивније у пролеће и јесен.

Постанак и развој пећине

Постанак Велике пећине уско је везан за еволуцију рељефа на јужном ободу Пиротске котлине. Дезорганизација површинске речне мреже, на кречњачком ободу котлине, започела је у висини друге језерске терасе, односно на нивоу од 600—620 м. Флувијалну ерозију замењује крашка, површинска и подземна. У долини једне од притока неогенског језера Пиротске котлине, између врхова Гургуља, Збела и Божурата, образује се пространа увала Врбица. Превој што ову увалу одваја од Пиротске котлине означава дно старе, скаршћене долине. Постанак Велике пећине генетски је везан за стварање увале Врбица. Воде што се трима долинама сливају у Врбицу пониру на њеном СИ ободу, под врхом Гургуља. Користећи повољне геолошке услове и изразите тектонске предиспозиције, оне се пробијају подземно кроз кречњачку масу Гургуља и избијају на његовој СИ страни. Како излазни отвор Велике пећине лежи у висини друге речне, Нишавине терасе, релативне висине 50 м, односно на 450 м апсолутне висине, то је њено изграђивање отпочело тек ишчезавањем језера из Пиротске котлине, тј. после доњег плиоцена. У морфогенези саме пећине, поштујући претходно истакнуте и остварене услове, могу се издвојити следеће фазе: а. **Прва ерозивна фаза**, б. **Фаза флувијалне акумулације**, в. **Друга ерозивна фаза**, и г. **Акумулација хемијских талога**.

Прва ерозивна фаза почиње истовремено са акумулацијом атмосферских и изворских вода у ували Врбица. Еволуција ове увале почиње са отварањем понора на ЈЗ страни Гургуља. Користећи расадне и друге пукотине понорске воде изграђују не само понорне већ и подземне, дренажне канале, односно Велику пећину. Подземни ток који су образовале воде из Врбице пробијао се кроз кречњачку масу Гургуља, све до пећинских дворана, користећи један од највећих расада. Овај расад може се пратити на таваници канала Велике пећине и на површини Гургуља. Честа скретања пећинског канала последица су попречних пукотина које пресецају претежно масивне и банковите кречњаке. Од прве до последње дворане, које леже под релативно стрмом северном падином Гургуља, главни расад пресецају четири попречна. Подземни ток их ступњевито користи, градећи на њима мале издужене дворане.

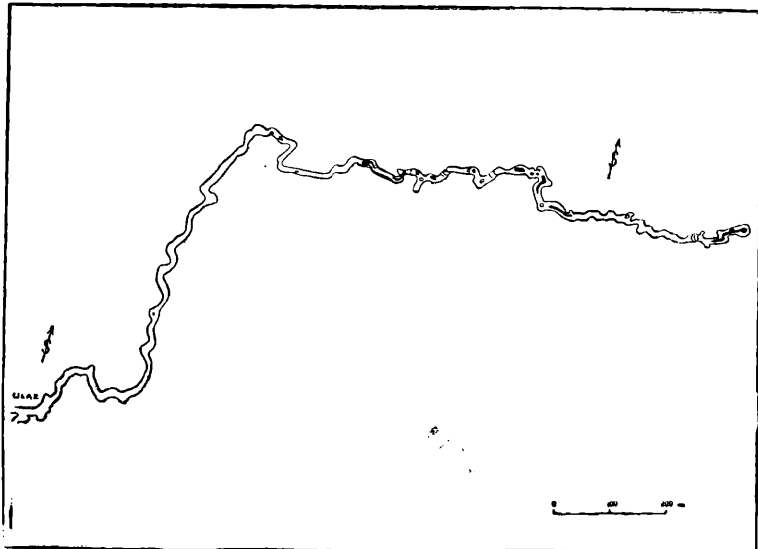
Велика пећина је, захваљујући знатној вертикалној разлици између понора у ували Врбица и врела, која на 1,3 км растојања износи 140 м, изграђивана првенствено механичком ерозијом подземног тока. Највећи пад и снагу подземни ток је имао у горњем делу пећине, у Брилијантном и Корално-блатном каналу. То је разлог да се у овом делу јављају вертикални преломи и високи одсеци. Међутим, највећи износ вертикална ерозија подземног тока имала је у Кањонском делу пећине. Због мањег пада овај део пећине изграђиван је у два нивоа. Огромне висине које пећина достиже у Кањонском делу настале су спајањем вишег и нижег спрата пећине. Вертикалном расту Кањонског дела пећине допринеле су и процедне воде које, сакупљене у вртачама продиру у подземне канале вертикалним расадним пукотинама. Најмањи пад и због тога и најмањи износ вертикалне ерозије, подземни ток је имао у излазном делу пећине, у систему пећинских дворана.

Фаза флувијалне акумулације утврђена је само у Кањонском делу и Дворанама пећине. Она је означена акумулацијом шљункова и песка који су касније цементовани и претворени у конгломерат. Акумулација механичких талоба последица је највероватније климатских промена. Дебљина пећинских конгломерата ни у једном делу пећине није мања од 3,5 м. То указује на релативно дуго трајан период акумулације. Основну масу ових конгломерата чине облаци састављени од палеозојских пешчара. Како се ове стене јављају у ували Врбица, сигурно је да их је донео подземни ток, односно понорница из ове увале.

Друга ерозивна фаза је краткотрајнија и огледа се у разарању и одношењу раније акумулираних конгломерата. У Кањонском делу пећине конгломерати су спрани

и однети до самог стеновитог дна канала. Задржали су се само у појединим проширењима и цеповима, и то на висинама изнад 2 м. У трећој дворани у њима је изграђена кратка и уска сүтјеска, док у првој дворани нису утврђени остаци конгломерата.

Издучивање хемијских талога и обурвавање су процеси који прате еволуцију Велике пећине кроз све њене фазе. Обурвавање је заступљено у Корално-блатном каналу, Кањонском и Улазном делу са дворанама. У Корално-блатном каналу обурвавање је извршено још у време Прве ерозионе фазе. Преко огромних кречњачких блокова, заобљених ивица, излучене су дебеле наслаге бигра са бројним стубовима и другим украсима. Њих делимично покривају и наслаге збијене пећинске црвенице. Кањонски део пећине постао је спајањем вишег и нижег спрата и то процесом обурвавања. Велики број природних мостова-прерасти, без обзира што се по дну канала срећу само усамљени блокови, потврђује овакву претпоставку. Слој кречњака који је раздвајао спратове, односно нивое пећине, није био дебљи од 3,5 м. Његово рушење извршено је највероватније за време друге ерозивне фазе па је тако и материјал здробљен и однет. У дворанама, нарочито другој и трећој, процес обурвавања је новијег датума. Обурвани материјал је свеж а необрађени блокови, оштрих ивица, нагомилани су преко конгломерата и глине. Овим процесима, без обзира на фазе обурвавања, пећина је нарасла у висину, створене су дворане, куполе, камини и друге сличне форме, на једној, и масе без реда набацаних блокова, на другој страни.

План Велике пећине

Излучивање калцијум карбоната у Великој пећини није подједнако у свим њеним деловима. У деловима пећине који су најраније изгубили улогу сталног или повремених хидрогеолошког колектора, као у Брилијантском, Корално-блатном и Каналу са кадама, процес излучивања калцијум карбоната из хладног раствора је стар колико и сама пећина. Калцијум карбоната творевине, саливи, стубови, каде и пећински украси, испуњују поједине делове пећине од таванице до дна. Низови када, изграђени на старијим саливима, снижавају висину пећине на свега 2,5 м. Корално-блатни канал, непосредно после Сифонског језера, једва је проходан од многобројних украса, стубова, салива, када и драперија. У Кањонском делу пећине накит и друге акумулационе форме јављају се само у старијем, вишем нивоу, односно изнад серије природних мостова. И ова појава указује на постојање различитих спратова, старијег вишег и новијег са наслагама конгломерата. Дворане и излазни део пећине скоро су без накита, што и одговара њиховој старости и хидролошким функцијама.

Накит у Великој пећини је разноврстан и јавља се у врло различитим формама и многобројним нијансама. У Брилијантском каналу преовлађују бели калцитни стубови, без икаквих других примеса, и арагонитске руже, сталактити и сталагмити. Накитом је најбогатији Корално-блатни канал. Стубови, завесе и друге форме, у различитим бојама, заједно са сребрнастим кадама, скоро да потпуно затварају овај део пећине. У Каналу са кадама накит је тамније боје, са преовлађујућим црним и црвенкастим нијансама. Саливи имају још тамнију боју и у њима се запажају прослојци и примесе механичких талога. Сличне су боје и бигрене баријере, али се на дну када јављају и зрна белог кристала. Корални накит јавља се једино на делу изнад Сифонског језера. Богато излучен калцијум карбонат, у дебелим саливима и масовном накиту, указује на старост горњих делова Велике пећине. Значајно је да је процес излучивања калцита из хладног раствора још увек активна појава у Великој пећини. Богате процедурне и прокатне воде јављају се од улаза до краја пећине током целе године.

Закључак. — Велика пећина код Пирота припада типу једноставних подземних крашких облика. Њени виши делови изгубили су улогу активних хидрогеолошких колектора и у њима се јављају само стајаће и процедурне воде из којих се активно излучује калцијум карбонат. Најнижи део пећине представља повремени водоколектор са сталним извором — врелом. Пећински канал је отворен радом претежно механичке ерозије подземног тока понорнице која долази из увале Врбица. То је типично меандар-

ски подземни крашки објекат, стваран дуж јако наглашених тектонских пукотина. На основу општих морфографских одлика у пећини се издвајају ерозивни и акумулативни делови. Вертикална ерозија није подједнако заступљена у свим деловима пећине. Старији део Велике пећине богат је разноврсним накитом. По богатству акумулативним облицима ова пећина спада у ред најлепших пећина у кршу источне Србије. Због тога заслужује пуну пажњу и заштиту. Удаљена свега 3,5 км од модерног пута Ниш-Софија и проходна на целој дужини, Велика пећина представља и привлачан туристички објекат. Ово тим пре што њено уређење не захтева изузетно велике трошкове око оспособљавања за пријем туриста.

Мр СТЕВАН М. СТАНКОВИЋ

ЗАВОЈСКО ЈЕЗЕРО

До двадесет петог фебруара 1963. године река Височица, притока Нишаве, била је позната само малом броју људи. Читаоци географске литературе познавали су је као брзу планинску реку, што је на више места у свом кориту издубила циновске лонце, који се као репрезентативни примери наводе у многим уџбеницима геологије и географије. После клижења стеновитог материјала којим је преграђена долина Височице и за неколико дана створено језеро, чије су воде потопиле село Завој, Височица и Завојско језеро (названо тако по потопљеном селу Завој) постале су често изговаране речи. Са стварањем језера, одвијала се надчовечаска борба људи за спас села, а затим земљане бране, која је под притиском огромне количине воде и снажне регресивне ерозије преливне отоке (вештачког канала) претила да се поруши и омогући води да у катастрофалном таласу поруши све пред собом. Еписочица и Завојско језеро данас нису непознати. Велике географске промене — клижење терена, стварање загата, акумулација воде, потапање села, расељавање становништва, изградња Новог Завоја на периферији Пирота, прокопавање одводног канала, а затим тунела, испуштање воде и нестанак језера, обрада потопљених површина, планови о ојачању природне бране и стварању већег језера, заслужују пажњу географа, геолога, хидролога, социолога, економиста и других стручњака. У овом кратком прилогу указаћемо на основне елементе бившег природног и будућег вештачког Завојског језера.¹⁾

Постанак бране

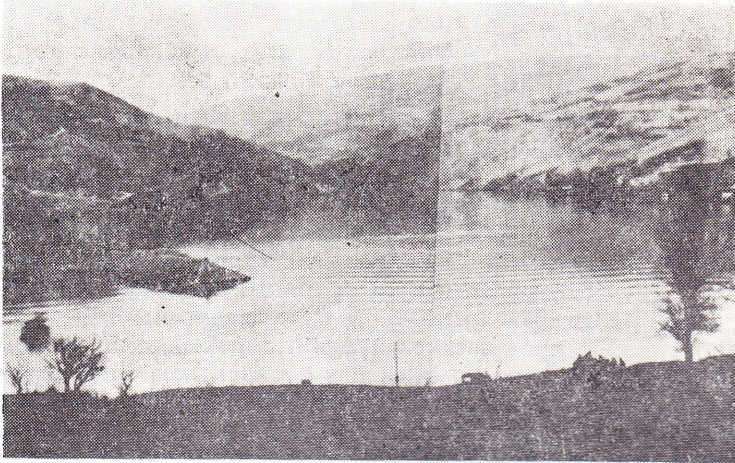
После хладних јануарских дана и доста ниских температура ваздуха у првој половини фебруара 1963. године, средином месеца дошло је до наглог отапања снега

¹⁾ Писац овог прилога боравио је на Завојском језеру маја 1963, августа 1963. и, по испуштању воде, септембра 1965. и августа 1968.

на јужним падинама Старе планине. Снежни покривач отапао се и у атару села Завој, а нарочито на десној (при-сојној) долињској страни Височице, 600 до 900 м низводно од села у крају званом Изворски дол, где су Завојци имали неколико појата. Због отапања снега, падине су биле засићене водом, а дошло је и до пукотина и морфолошке промене рељефа у Изворском долу, али мештани томе нису придавали већи значај, јер је сличних појава, малих размера, било и раније у ширем атару села Завој. Десетак дана касније (у ноћи између 23. и 24. II 63. г.), Изворски дол постаје права бујица раздробљене и расквашене земљане масе, иза чега долази до клижења терена огромних размера. У рано јутро 25. фебруара дошло је до највећих покрета. Клижењем је захваћена цела плитка долиница Изворског дола, те у 8 часова истог дана Месна канцеларија села Завој обавештава Општину Пирот о катастрофи која је на помолу. Клижењем је покренута маса земљишта између кота 960 м и 790 м. Дужина клизишта износила је 1,3 км, а просечна ширина 160 до 220 м. што значи да је клижењем била захваћена површина око 240.000 м². Висинска разлика од почетка клизишта до дна корита Височице износила је 426 м, а хоризонтално растојање свега 1550 м. Ово јасно указује на знатан нагиб долињске стране на месту клизишта, који по групи аутора (1,154) износи 17°. Покренута маса спуштала се ка дну долине Височице брзином од 7 м/час (1,159). Клижење је било све интензивније а количина материјала која се сручила у корито Височице све већа. Прве количине урвинског материјала доспелог у корито покушали су да отклоне људи из села Завој, али у томе нису успели. Њима су притекли у помоћ и припадници Армије, који су покушали да минама разбију непрестано надолажење земљане масе и спрече образовање бране, али ни они нису успели. Двадесет шестог фебруара урвински процес савладао је минере. Височица је стала. Њено корито, иза настале бране, брзо се испунило водом, која је почела да се излива. плавећи најниже делове долињског дна, обрадиве површине, оближње воденице, а затим и куће села Завој.

По преграђивању реке процес клижења се није омах стабилизовао. Комадање маса, откидање и цепање трајало је у слабијим и јачим импулсима до 16. марта 1963. године. На клизишту и телу бране појављивали су се и нестајали извори и локве. Површински токови су каналисани и изведени ван тела бране, како би се избегло њено непотребно расквашавање (1,159). Подручје на којем је дошло до образовања бране изграђено је од доњетријаских верфенских седимената, међу којима доминирају пешчари и глинци. Анализом узорака утврђено је

да је природна влажност материјала од којег је изграђена брана износила 15,2 до 23,3%, што је више од нормалне влажности за ову врсту материјала и јасно указује на

Фот. 1 Поглед на Завојско језеро.

презасићеност водом. Порозност, прслинска и међузрнска, у зони клизишта, захваљујући растреситом површинском слоју, била је изразита. То је омогућило продирање воде у веће дубине, те је површински слој постао лабилан и подложен клижењу. Клижење су подстакле и разбијена издан, образоване у кавернозним кречњацима, међуслојне пукотине, велики нагиб долиנסке стране, набубреле глине, уништен шумски покривач и јак ерозивни процес. Дебљина покренуте масе износила је неколико десиметара до 30 м, а најчешће се кретала од 17 до 23 м (1,150—156).

Земљана брана којом је преграђена Височица има облик огромне плавине са преко 1.950.000 м³ материјала. Ширина бране у основи је 530 м, у круни 120 до 140 м. У односу на дно корита Височице издизала се 36 м. Узводни део бране, издужен у виду језика, потопила је акумулирана вода, а низводни се завршавао 5 до 10 м високим одсеком, који је доста преиначен регресивном ерозијом вештачке отоке.

ХИДРОГРАФСКЕ ОСОБИНЕ ЈЕЗЕРА

Завојско језеро припада групи урниских језера и то подгрупи језера чији басени настају радом спољашњих сила, а не тектонским поремећајима (сеизмогено урниска језера). Језера слична Завојском нису непозната географској науци. Било их је, а и сада постоје, у разним деловима света, па и у нашој земљи.²⁾

За почетак стварања Завојског језера узима се 26. II 1963. године, јер је тада урвински процес савладао напоре људи да спрече стварање бране. Језеро се брзо повећавало, јер је Височица, услед отапања снега у већем делу слива, носила доста воде. Већ крајем дана дно долине непосредно иза бране било је потопљено. Преко ноћи и сутрадан на ред су дошле воденице низводно од Завоја. Опасност је запретила и Завоју и Малој Лукањи. Одмах је предузета евакуација угроженог становништва. Четвртог дана по стварању бране вода је потопила читаво село Завој и најниже куће Мале Лукање. Крајем марта изнад површине језерске воде дизали су се само кровови кућа на вишим деловима долињских страна, кров цркве и школе и врхови највиших топола, које су расле поред Височице. Успон воде осећао се до Велике Лукање, која је од Завоја удаљена у ваздушној линији 4 км. При стварању језера потопљено је 170 хектара земљишта. Укупна штета процењена је на 264 милиона динара по вредности из 1963. године.³⁾

Језеро се повећавало до 13 часова 14. марта 1963. године, када је отворен канал за отицање језерске воде. Због интензивне регресивне ерозије језерске отоке и бојазни да она не уништи брану, 22. марта у 17 часова затворен је улаз у канал и њиме није отицала вода до сут-

²⁾ Највеће урниско језеро на Земљи је Сареско, налази се на планини Памир у Таџикистану (СССР), на надморској висини од 3239 м. Настало је 1911. год. преграђивањем долине реке Муртаб. Површина Сареског језера је 88 км², дубина 505 м (3,419). У нашој земљи урниска језера постојала су на Сави код Прусника 1737. год. Од некадашње бране данас су очувани само већи стеновити блокови (4,130), затим, на З. Морави, узводно од Овчар Бање, на Великом Рзаву, на реци Луца Мара испод брда Градот у Македонији и на Папреничком потоку, притоци Дунава код Доњег Милановца. Ово језеро (локални назив Балта Алушонту) постоји и данас, а настало је око 1883. године (5).

³⁾ По попису становништва од 31. III 1961. године село Завој је имало 1.335 становника и било једно од највећих у овом делу Висока. Мала Лукања је имала свега 146 становника и спада у ред најмањих села општине Пирот.

рашњег дана. За то време ниво језерске воде нарастао је за 165 см, те је језеро достигло дубину од 33,15 м (2,152). Непосредно пре првог отварања канала (14. 3. 63.) и у периоду између његовог затварања и поновног отварања (23. 3. 63.), ниво Завојског језера достигао је највише стање. При високом водостају ниво језера лежао је на 568 м надморске висине, а језеро достигло дужину од 7,2 км. Потопивши дно и нижи део долине Височице, вода је потопила и ушћа и делове долина притока Височице на овом сектору, те су на тим местима формирани плиће и дубље у копно увучени заливи. Највећи заливи настали су на ушћима Покривштице и Белске реке, леве, односно, десне притоке Височице. Насупрот заливима, са северне и јужне стране, у језеро су се увлачили истурени ртови — планинске косе, које су се пре стварања језера спуштале ка долинском дну. Због свега тога обалска линија Завојског језера је била ситно разуђена и достигла дужину преко 20 км. Због релативно мале ширине, одређене клисурастим склопом овог дела долине Височице, Завојско језеро је имало изразито издужен облик. Просечна ширина износила је око 200 м, а највећа преко 500 м (узводно од села Завој).

У зависности од времена отварања и затварања одводног канала, његове пропусне моћи и количине воде која је Височицом и са непосредног слива притицала језеру, брзо су се мењали његови морфометријски показатељи, а пре свега површина, дубина и запремина.

У данима високог водостаја језерске воде, површина језера износила је 2,8 до 3,1 км². По својој површини, Завојско језеро се може убројити у ред већих језера у нашој земљи. Површина непосредног слива језера је мала, јер је конфигурација терена условила постојање већег броја потока ка којима отиче вода падавина. При формирању језера у њега су се уливале Завојска река, Скрвена, Покривштица, Бела и Гостушка река, до чијег се ушћа досећао успор воде. Настало у доњем делу средњег тока Височице, Завојско језеро је имало површину слива од 584 км², са које се хранило знатном количином воде.

Највећа дубина воде Завојског језера износила је 33,15 м. Најдубљи део језерског басена није непосредно из брану, јер се она косо завлачила под површину воде око 200 м. Тачка највеће дубине налазила се 220 м узводно од круне бране, изнад дна потопаљеног корита Височице, које је на овом сектору имало надморску висину 534 до 535 м. Дубине језерске воде смењивале су се ка Малој Лукањи и од средине језера према долинским странама Височице. Смањивање дубина према поменутиим селима ишло је поступно, а ка долинским странама веома брзо.

што је условљено њиховим великим нагибима, који местимично прелазе 20 до 25°. За кратко време језеро је достигло велику запремину. О количини воде постоје различити подаци (процене), који варирају од 17 до 30 милиона м³. Количина воде која је Височицом притицала језеру била је првих дана по његовом стварању велика и неуједначена. У другој половини фебруара средњи доток воде износио је око 6 м³/сек, а максимални 10 до 11 м³/сек. Ниво језерске воде повишавао се тада просечно 70 см на дан (1,162). Девог марта Височица је сваке секунде уносила у језеро 7 до 9 м³ воде. Међутим, већ сутрадан, због обилне кише, протицај се повећао на 20 до 25 м³/сек, и тако одржао 3 до 4 дана (2,148—149). Количина воде која је из језера испуштана такође је била неуједначена. Максимални отицај достигнут је 25. марта и износио је 40 м³/сек. (2,154).

У првим данима, па и месецима, постојања Завојско језеро је имало мутну и прљаву воду, што се објашњава отапањем снега, пролећним кишама, појачаном ерозијом гла, појавом бујичних токова, потапањем обрадивих површина, покретањем прљавштине сеоских стаја и бубришта, рушењем зграда и дивљањем воде уопште. У летњим месецима, када се притицање воде у језеро смањило и Височица и њене притоке постале бистре, када је знатан део прљаве и загађене воде отекао одводним каналом и велики део материјала био акумулиран на језерском дну, језерска вода постала је чистија. Међутим, и тада (август 1963. год.) је имала беличasto млечну боју и лако се мутила при уласку у језеро и при пристајању малог брода — тегљача уз обалу. Провидност језерске воде износила је 0,8 до 1,5 м.

Кретање и температуре језерске воде нису детаљније осматране. Кретање воде у виду струје запажало се на ушћу Височице и других притока у језеро и то само у узаном приобалном појасу. Кретање језерске воде у виду површинске струје изазвало је и отварање одводног канала ка коме је одлазила огромна количина воде. На тај начин Завојско језеро је добило особине проточног језера. Најинтензивније кретање језерске воде настало је при отварању тунела приликом исушивања језера. Најбрже се кретао део језерске воде око улаза у тунел, где је долазило и до бурног турбулентног кретања. Приликом испуштања воде обалска линија се померала ка брани, а језеро брзо смањивало.

У време стварања језера температура његове воде била је 4 до 5°C. У току лета површински слој воде достигао је температуру око 20°C и био погодан за купање. У другој години постојања лед се појавио само на неким

местима плитког приобалног појаса и није захватио веће површине. Језерска вода се споро хладила, испуштајући у току лета акумулирану топлоту. Уопште узев, Завојско језеро се одликовало релативно ниским температурама воде, јер му притичу притоке са високих падина Старе планине, где су температуре ваздуха доста ниске, а снег се отапа до средине пролећа.

Фот. 2. Део Завојског језера са танким покривачем од леда и снега.

Настало изненадним клижењем терена, језеро је пореметило нормални ток живота људи овога краја. Двадесет два месеца трајала је борба људи са стихијом, у којој је коначну победу ипак однео човек. По првобитном плану требало је прокопати одводни канал кроз растресити материјал и контролисано ерозијом ликвидирати брану. Међутим, после пет дана прекинути су радови на прокопавању овог канала и приступило се прокопавању новог, у здравици на левој долинској страни Височице. Њиме се ишло на очување бране, али је и поред свих настојања људи вода скренула ка брани и уништила један њен део (2,146). За коначно испуштање језерске воде, кроз рт на левој долинској страни, прокопан је 604 м дугачак тунел и 11. децембра 1964. године извршено мини-

рање његовог улаза који се језерском дну, недалеко од бране, приближавао на свега неколико метара. Као што је изненада настало, језеро је и веома брзо нестало. Његове воде, текући кроз тунел, поново су дошле у корито Височице. Муљем засуто језерско дно појавило се на површини. У пролеће 1965. године знатне површине „језерског дна” су обрађене и дале одличне приносе кукуруза и сунцокрета. Села Завој више нема, а трагови језера се све мање запажају. Височица данас тече као некада. Недалеко од бране улази у тунел и после тока од 604 м поново се враћа у своје корито. Међутим, ова горда и водом богата планинска река биће још једном заустављена, овог пута по жељи човека. Њене воде ће се поново ујезерити у веће и лепше језеро.

БУДУЋА АКМУЛАЦИЈА ЗАВОЈ

На Височици постоји више топографски и геолошки погодних сектора за изградњу вештачких језера. Хидроенергетски потенцијал ове реке и могућности коришћења њених вода за наводњавање уочене су још пре стварања Завојског језера. Све то се уважавало као веома значајно

Фот. 3. Прокопани канал — привремена језерска отока.

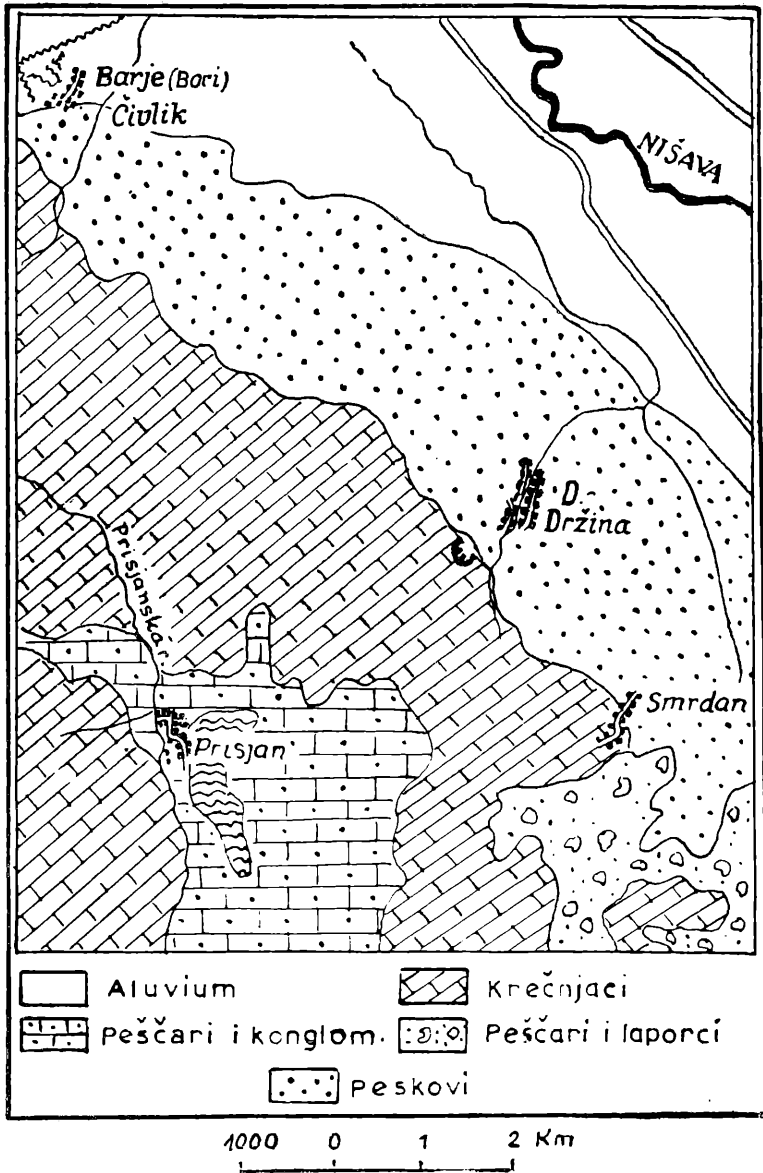
у оквирима водопривредног решења слива Јужне Мораве. Закључено је да је економски оправдана изградња око 100 милиона м³ акумулационог простора на Височици и њеним притокама. Од две могуће варијанте изабрана је прва, са хидроцентралом „Пирот“, за коју је израђен и идејни пројекат. Њиме је предвиђено подизање бране код Велике Лукање и акумулација од 90 милиона м³ воде. До хидроцентрале, која би се налазила код Пирота, вода би се доводила тунелом и тиме добио велики пад.⁴⁾ Међутим, стварањем природне бране променила се ситуација у сливу, те је дошло до измене раније усвојених решења. У први план је избила природна брана и језеро Завој. Већ 1964. године групе стручњака „Енергопројекта“ и Института за водопривреду „Јарослав Черни“ из Београда разрадиле су планове искоришћавања водних снага Височице са браном код села Завој.

Пошто природна брана не дозвољава акумулацију веће (економски оправдане) количине воде, предвиђено је њено надвишавање до висине од 75 м, тј. до коте 615 м. Оваква брана омогућиће акумулацију 147 милиона м³ корисне воде, односно, 160 милиона м³ укупне запремине. Ниво језера лежаће на 612 м надморске висине и захватаће површину од 5,53 км². Дужина вештачког језера биће 2,5 пута већа у односу на исушено природно језеро, тј. достигаће 16,35 км. Успор воде осећаће се 1 км низводно од села Паклештице. Максимална дубина језера достићи ће 60 м, а дужина ситно разубене обалске линије преко 40 км (6).

При стварању новог језера биће потопљено 7,7 км слабих путева на десној и 13,1 км путева на левој долиној страни. Поред тога, биће потопљено 520 хектара земљишта, од чега 20% долази на неплодне површине, а 80% на оранице, ливаде, пашњаке, воћњаке и шуме. Поред села Завој, потопљеног природним језером, биће потопљена и села Мала и Велика Лукања.

Будуће Завојско језеро нападаће се не само водом Височице, већ и водом Топлодолске реке. Наиме, предвиђено је, да се уз незнатне инвестиције, Топлодолска река

⁴⁾ У основном водопривредном решењу Височице 1960. год. презентирале су две варијанте. Прва предвиђа пребацивање воде у Пиротску котлину и деривационе хидроцентрале „Рсовци“, са акумулацијом на Јеловичкој реци, „Пирот“, са акумулацијом на Височици код Паклештице и „Темска“, са акумулацијом на Височици код Орловог камена или Завоја. Друга варијанта предвиђа коришћење воде дуж самог тока и хидроцентрале „Рсовци“, са акумулацијом на Јеловичкој реци, „Завој“, са акумулацијом на Височици код Паклештице и „Темска“, са акумулацијом код Орловог камена или Завоја (6).

Ск. 1. Карта Завојског језера;

- 1 — бивше природно језеро;
- 2 — будуће вештачко језеро;
- 3 — лијаски пешчари, лапорци, крећњаци и конгломерати;
- 4 — тријски шкриљци, пешчари и крећњаци.

прегради ниском браном на коти 644 м и њене воде 9 км дугачким каналом спроведу до будуће акумулације узводно од бране. Увођењем Теплодолске реке у Завојско језеро побољшава се његов водни биланс за 36 милиона м³ воде годишње, а производња електричне енергије повећава за 14 GWh. Површина слива будуће акумулације са 584 км² повећаће се на 681 км² (6). Височица и Теплодолска река уносиће у језеро у просеку сваке секунде 10,4 м³ воде. Количина воде која ће притицати језеру највећа је у пролећним, а најмања у летњим месецима. У пространом језерском басену велике пролећне воде акумулираће се и рационално користити у току лета. Средњи месечни доток воде у будућу акумулацију види се из наредне таблице.

Таблица 1. Средњи месечни доток воде у Завојско језеро Височицом и Теплодолском реком према прорачунима за период 1929—65. (7).

Месеци и	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Сред. г.
Q м ³ /сек.	9,7	11,9	17,9	20,3	16,6	12,3	6,5	3,9	4,6	5,5	7,2	9,4	10,4

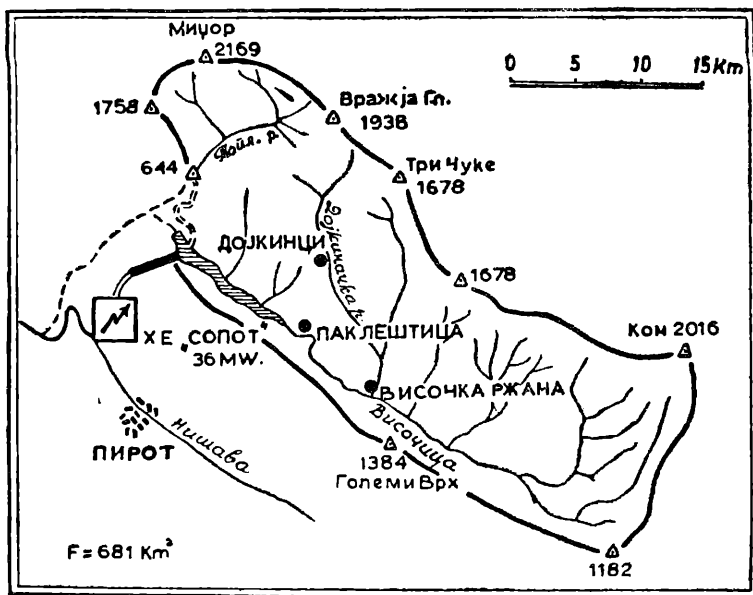
Захват воде из језера за потребе хидроенергетике вршиће се 3 км узводно од бране. Од тога места вода ће тећи 7.510 м дугачким тунелом, пречника 2,6 м, а затим 1.450 м дугачким цевима до турбина хидроцентрале, која ће бити изграђена на десној долинској страни Нишаве, недалеко од железничке постаје Сопот на прузи Пирот — Ниш. Знатна количина воде и велики пад (228 м) омогућиће инсталирање два агрегата укупне јачине 36 MW, који ће производити 149 GWh електричне енергије годишње.⁵⁾ По излазу из машинске хале, која ће својим већим делом бити укопана у земљу, вода се каналом одводи у Нишаву, тј. моћи ће да се користи за наводњавање 43.000 хектара обрадивих површина (6).

Будућа акумулација Завој и хидроцентрала код Сопота биће од великог значаја за решавање водопривредних проблема у овом делу наше земље, који је сада доста удаљен од већих енергетских извода. Од укупне производње електричне енергије 54% отпада на високовредну енергију произведену у енергетски дефицитарним летњим месецима. Ниски трошкови воде, коју ће језеро обезбеђивати за наводњавање обрадивих површина, интензивираће

⁵⁾ По инсталираној снази хидроцентрала чије ће турбине покретати вода Завојског језера биће јача од многих наших већ познатих хидроцентрала, као што су: „Међувршје“ и „Овчар“ (укупно 13 mw), „Плаве“ (15 mw), „Кокин Брод“ (20mw), „Дравсград“ 22,5 mw), „Глобочица“ (32 mw) и др.

ратарску производњу, по економском значају прву привредну грану у овом делу општине Пирот.

Свему овоме треба додати и велике непосредне користи и промене географске средине средњег Висока које ће изазвати постојање језера. Велика количина језерске воде својим термичким режимом утицаће на микро климу овога краја. Смањиће се амплитуде температуре ваздуха, повећаће се његова релативна влажност и тиме побољшати услови за развој биљног света. Језеро ће потопити неке путеве, али ће поред изградње нових и само по-

Ск. 2 Карта слива будуће акумулације Завој

стати нова саобраћајница, на коју ће се људи брзо навикнути. Изградња бране и пратећих објеката и касније одржавање истих омогућиће запослење многих људи. У току радова на брани изградиће се пут са савременом подлогом од Пирота до језера. Нова водена површина постаће привлачан туристички мотив каквих нема у овом делу СР Србије. Терена за уређење туристичких рецептивних објеката има на левој долињској страни Височице, односно будућег језера. Од Пирота до језера, по добром путу, моторизовани туристи моћи ће да стигну за тридесет минута. Здрава планинска клима, могућност риболова, купања, вожње по језеру и разгледање бране свакако су основни елементи туристичке валоризације будуће акумулације, од које наш крај с правом очекује много.

Дан почетка радова на овом великом грађевинском подухвату за сада није познат. Међутим, интензивна изградња хидроцентрале „Бердап“ намеће хитно решавање водопривредних проблема у сливу Велике Мораве. Можемо очекивати да ће Завој у редоследу изградње имати при мат над многим другим објектима, тим пре што природна брана, изграђен одводни тунел и исплаћена штета за потопљено село Завој, представљају знатну материјалну базу која захтева даље решавање да би се што потпуније искористила. Други избор значи губитак уложених инвестиција које још једном треба поновити на другом месту (6).

Претпостављамо да није далеко дан када ћемо угледати бистре воде Завојског језера и још једном славити велику победу човека над природом.

Л И Т Е Р А Т У Р А

- 1) Д. Гојић — М. Јанић — С. Луковић: Инженерско-геолошки услови стварања клизишта природне бране језера Завој. Весник Завода за геолошка и географска истраживања, серија Б, књ. IV/V, Београд, 1964/65.
2. М. Зеремски: Улога антропогеног фактора у заштити клизног земљишта у долини Височице. Зборник радова Географског института „Ј. Цвијић“, књ. 19, Београд, 1964.
3. Краткая географическая энциклопедия. Москва, 1960.
- 4) Д. Дукић: Општа хидрологија. „Научна књига“, Београд, 1962.
- 5) Т. Ракићевић — С. М. Станковић: Језеро Алушонту, Гласник Српског географског друштва, св. XLVII /2, Београд, 1967.
- 6) Група аутора: Техничко-економска студија акумулације Завој. Књ. 1 и 2, „Енергопројект“, Београд, 1964.
- 7) Група аутора: Река Височица — акумулација Завој — хидролошка студија. Институт за водопривреду „Јарослав Черни“, Београд, 1967.

ДРАГОСЛАВ ВОЈЧИЋ

**ПРОЦЕЊИВАЊЕ РЕЗУЛТАТА
РАДА ШКОЛА
ПИРОТСКЕ ОПШТИНЕ**

У условима самоуправљања и расподеле према резултатима рада, процењивање делатности школе и рада наставника добија посебно значајно место и отвара низ нових питања.

Класично праћење и процењивање резултата наставе, које се састоји у стицању субјективног утиска наставника, све више уступа место и другим начинима за објективније сагледавање исхода наставе и систематско праћење успеха ученика.

На иницијативу и захтев Савета за образовање и културу Скупштине општине Пирот, Учитељска школа у Пироту извршила је тестирање ученика крајем школске 1967/68. године у V, VI, VII и VIII разреду свих основних школа на територији општине.

Тестирање је обављено истовремено у свим школама, углавном под непосредним руковођењем наставника Учитељске школе. У испитивању ученика, поред 28 наставника Школе, учествовало је и 47 сарадника, у првом реду наставника основних школа из Пирота.

Тестирање је обављено по упутству, тестовима и кључу Завода за основно образовање и образовање наставника СР Србије из Београда. Мерни инструменти по којима је вршено тестирање заснивају се на наставном плану и програму и обухватају образовно-васпитне задатке предвиђене наставним програмом предмета за одговарајући разред. Ниво захтева у мерним инструментима одређен је тако да се до 30% тачних одговора сматра као недовољан успех, од 30 до 45% довољан, од 46 — 60% добар, од 61 — 75% врло добар и од 76 — 100% одличан.

Мерним инструментима обухваћени су тестови знања за познавање друштва и математику у V разреду, познавање природе и математику у VI разреду, српскохрватски језик у VII разреду и све предмете у VIII разреду

сем физичког васпитања. Питања у тестовима вреднована су по кључу чији укупан могући број бодова износи 100.

Тако је први пут организовано и масовно примењено на територији целе општине објективније проверавање знања ученика од стране друге установе.

Резултати општег успеха по школама

Назив школе	Општи успех		V раз.		VI раз.		VII раз.		VIII раз.	
	%	R	%	R	%	R	%	R	%	R
„В. Караџић”	35,54	1	28,70	1	41,78	1	32,66	1	36,15	1
„29. новембар”	32,77	2	26,24	2	32,13	3	32,17	2	35,00	2
„8. септемб.”	32,67	3	24,12	4	34,58	2	31,83	4	34,50	3
В. Ржана	28,58	5	15,87	8	25,80	6	30,59	5	32,14	5
Крупац	28,52	6	14,63	10	30,50	4	23,50	8	30,92	7
Темска	26,66	7	14,61	11	22,69	7	19,94	10	31,74	6
Суково	26,44	8	16,16	7	20,51	9	17,78	13	29,37	8
Вел. Суводол	25,58	9	15,55	9	17,95	12	32,04	3	28,00	10
Вел. Лукања	25,07	10	11,75	16	19,55	11	19,75	11	28,23	9
Црноклиште	23,72	11	14,43	12	14,70	16	16,62	14	26,79	11
Срећковац	23,38	12	21,28	5	16,02	14	26,79	7	24,28	13
Церова	22,66	13	14,02	13	14,70	8	20,13	9	25,38	12
Расница	22,57	14	17,81	6	20,49	10	18,62	12	23,89	14
Покровеник	13,93	15	11,99	14	16,08	13	14,96	15		
Присјан	13,31	16	11,81	15	14,91	15				

Подаци из табеле 1. показују да је најбољи општи успех у свим разредима, у којима је тестирање извршено, постигнут у Основној школи „Вук Караџић” у Пироту са 35,54% бодова. Најслабији успех на тесту остварен је у Основној школи у Расници (не рачунајући непотпуне основне школе у Покровенику и Присјану). Диференција успеха на тестирању између ове две школе износи 12,98% бодова. Диференција успеха по разредима је следећа:

- у V раз. између школе „Вук Караџић” и школе у Великој Лукањи је 16,95%
- у VI раз. између школе „Вук Караџић” и школе у Црноклишту 27,08%
- у VII раз. између школе „Вук Караџић” и школе у Покровенику 17,70%
- у VIII раз. између школе „Вук Караџића” и школе у Расници 12,26%

Општи успех на тестирању у општини остварен је са 29,24% бодова.

Изнад општинског просека постигнут је успех у четири школе: „Вук Караџић”, „29. новембар”, „8. септембар” и „Павле Крстић” (све из Пирота). Успех на тесту у школи у Височкој Ржани и Крупцу приближно је на нивоу општег општинског просека. У 8 потпуних основних школа, општи процентуални успех остварен на тесту је испод нивоа општинског просека и креће се од 26,66% бодова (Темска, седма у рангу) до 22,57% (Расница, четрнаеста у рангу), односно 13,31% (Присјан).

Табела 2.

ШКОЛЕ	Бр. уч.	Општ. успех на тесту и ранг		Општ. год. успех шк. јуна	
		%	Р	% са поз. ус.	Р
„Вук Караџић”	698	35,54	1	63,70	6
„29. новембар”	466	32,77	2	65,60	5
„8. септембар”	610	32,67	3	59,80	10
„Павле Крстић”	529	32,07	4	67,60	3
Височка Ржана	289	28,58	5	63,60	7
Крупцац	263	28,52	6	58,50	11
Темска	316	26,66	7	53,10	15
Суково	209	26,44	8	55,50	14
Велики Суводол	137	25,58	9	63,50	8
Велика Лукања	214	25,07	10	58,40	12
Црноклиште	220	23,73	11	66,30	4
Срећковац	109	23,38	12	74,30	1
Церова	148	22,66	13	68,20	2
Расница	201	22,57	14	61,60	9
Покровеник	85	13,93	15	56,14	13
Присјан	68	13,31	16	35,70	16

Из табеле 2. може се видети ранг успеха појединих школа према успеху на тестирању и успеху јуна месеца исте школске године изражен у проценту са позитивним успехом. Разлика у рангу, на основу свих показатеља, прилично је велика међу појединим школама.

Ово рангирање школа може дати увид у критеријум оцењивања у појединим школама. Велика разлика у рангу испољила се у школама у Срећковцу, Церови и Црноклишту, на основу чега се може претпоставити да је у њима критеријум оцењивања био блажи, а у школама у Сукову, „8. септембар” у Пироту и Темској нешто строжи. Ранг на тестирању и годишњем успеху приближно је исти код школе „Павле Крстић” из Пирота, школе из Великог

ПРЕДМЕТИ	Школа са максималним успехом		Школе са минималним успехом		Варијаб.
	Место и назив школе	% освоје- них бодова	Место и назив школе	% освоје- них бодова	
Познав. друштва	Пирот — „29. новембар“	38,00	Присјан	15,55	24,55
Математика V	Пирот — „Вук Караџић“	19,12	Вел. Лукања	6,31	12,81
Познавање природе	„ „ „Вук Караџић“	60,66	Црноклиште	23,16	37,50
Математика VI	„ „ „Вук Караџић“	23,53	Покровеник	5,08	20,50
Српскохрватски језик VII	„ „ „Вука Караџић“	22,66	Покровеник	14,96	17,70
Српскохрватски језик VIII	„ „ „Павле Крстић“	33,23	Црноклиште	11,63	21,60
Француски језик	„ „ „8. септембар“	25,42	Пирот „В. Кар.“	14,00	11,42
Руски језик	„ „ „Павле Крстић“	29,65	В. Лукања	9,20	20,45
Историја	„ „ „Вук Караџић“	55,90	Срећковац	25,60	30,30
Географија	Темска	28,13	Срећковац	14	14,13
Математика	Пирот — „Вука Караџић“	14,81	Церова	5,70	9,11
Физика	Височка Ржана	40,20	Расница	26,54	13,66
Хемија	Пирот — „29. новембар“	36,62	Црноклиште	13,24	23,38
Биологија	„ „ „Вук Караџић“	65,90	Расница	37,90	28,00
Музичко васпитање	„ „ „Павле Крстић“	67,62	Срећковац	41,62	26,00
Ликовно васпитање	„ „ „29. новембар“	47,50	В. Лукања	18,38	25,12
Општетехничко	Височка Ржана	33,40	Расница	15,60	17,80
Домаћинство	Височка Ржана	62,20	Вел. Лукања	46,50	15,70

Суводола, Велике Лукање, Височке Ржане и школе „29. новембар” из Пирота, за које се може рећи да им је критеријум оцењивања прилично реалан. Једино школа у Присјану заузима на ранг листи исто место, последње по успеху на тесту и успеху јуна месеца израженом у позитивним школским оценама.

РЕЗУЛТАТИ УСПЕХА ПО ПРЕДМЕТИМА

Резултати теста по предметима показују велику разлику у опсегу бодова између највишег и најнижег код појединих предмета, што указује на појаву неуједначености знања ученика по школама. Разлика је нарочито наглашена у настави познавања природе, историје, биологије, музичког васпитања, ликовног васпитања, познавања друштва, хемије, српскохрватског језика, математике и руског језика.

На изразито ниском нивоу су постигнути резултати из математике у свим разредима у којима је обављено тестирање. Незадовољавајући резултати су из руског и француског језика.

Најбољи резултати у општини постигнути су у настави музичког васпитања (57%), биологије (54,9%) и домаћинства (53,08%),

Изнад 30% остварен је успех још и у настави познавања друштва, познавања природе, историје и физике.

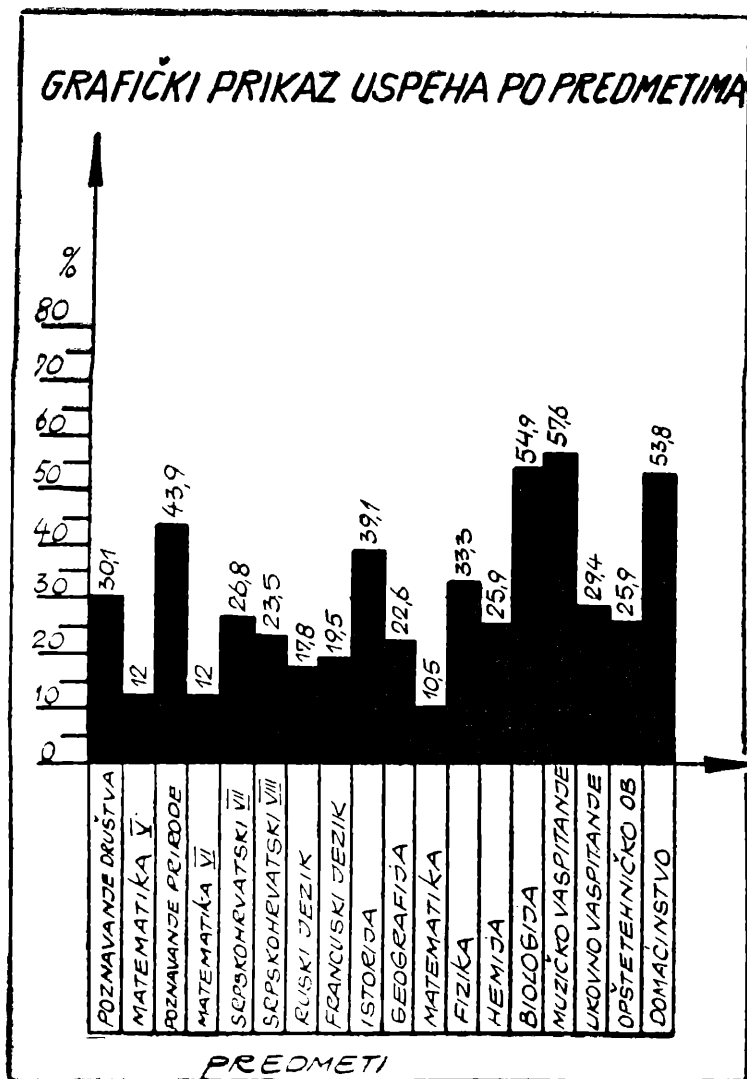
Интересантно је упоредити неке резултате школа општине Пирот са резултатима других општина које су користиле исте тестове Завода за основно образовање и образовање наставника из Београда.

Математика VIII разред: У општини Смедеревска Паланка постигнут је резултат од 15,8% (Просветни преглед, бр. 27 од 25. септембра 1968); у општинама Сомбор и Апатин — 16,4%; у Прибоју 15,9%; Панчеву — 23%; Титовом Ужицу — 23%; у Пироту 10,52%.

Српскохрватски језик VIII разред: Смедеревска Паланка — 24,08%, Панчево — 26,1%, Бор — 26,4%, Крушевац — 30,08%, Зајечар — 33%, Титово Ужице 37,7%, Пирот — 23,5%.

Физика: Бор — 36%, Смедеревска Паланка 37,4%, Крушевац — 37%, Смедерево — 37,7%, Неготин — 38%, Титово Ужице — 38%, Пирот — 33,3%.

У настави историје резултати школа у наведеним општинама крећу се најчешће у распону од 52 до 58%, у општини Пирот од 26 до 55,9%, а у настави страних језика између 34,6 и 48%, односно између 9,2 и 29,6% у општини Пирот.

И поред тога што се ови подаци не могу користити за неке оцене о општем стању наставе у нашим школама, они ипак указују на неке проблеме у школама општине Пирот.

ОСТАЛИ ЕЛЕМЕНТИ КАО ОСНОВ ЗА ПРОЦЕЊИВАЊЕ РАДА ШКОЛА

Резултати исказани у табелама 1, 2, 3 и графикону могу да се односе на ученике, наставнике, школу и средину. Због тога се овим резултатима мора прићи са пуном

опрезношћу, да се не би пребрзо доносили недовољно проверени судови.

За објективнију процену рада школе нису довољни само напред наведени показатељи. Познато је, и то треба стално имати у виду, да је у образовању објекат мерења човек, који се не може мерити једном мером. Наше школе и наставници не раде ни приближно под истим условима, па је и због тога потребно да се при процењивању и вредновању њиховог рада узимају у обзир и следећи фактори:

1. На основу постигнутих резултата на тестирању могу се формирати две хомогене групе школа и то: градске и сеоске школе. Градске школе су и материјално боље опремљене. И ученици и наставници у граду имају боље услове за рад и живот. Деца из града се развијају и под различитим утицајима изван школе, а ти утицаји зависе од материјалне и културне развијености средине. Образовни ниво родитеља је такође од утицаја на развој ученика.

У сеоским школама услови за рад су неповољни и поред тога што школски простор није тако озбиљан проблем као у граду. Сеоске школе су, углавном, врло слабо опремљене намештајем, а још слабије училицама. Већина наставника у сеоским школама живи под неповољним стамбеним и другим условима, који негативно утичу на њихов рад, радно расположење, па према томе и на резултате у раду. На састанку директора школа од 21. децембра 1968. године саветници Просветно-педагошког завода из Ниша, који су извршили информативни преглед рада школа почетком школске 1968/69. године, приметили су да је код просветних радника на селу завладала нека бесперспективност и да не виде своју перспективу и могућност напредовања, посебно добијања бољих места за службовање.

Узроци успеха, односно неуспеха, могу бити у учењу или самом наставнику, али је неоспорно да локација школе (средина, образовни ниво родитеља и опремљеност школе) у приличној мери утичу на успех и то треба имати у виду при оцењивању и вредновању рада школе.

2. Захтев да просветни радници у настави одређују и воде само онај део наставног програма за који имају потпуну квалификацију поставља се оштрије него до сада. Крајње је време да се овај захтев и реализује. Нестручно заступљена настава постала је један од кључних проблема у вишим разредима основне школе. Сматрам да су већ створени услови да у нашим основним школама у предметној настави има више наставника са високом стручном спремом. Међутим, за њих се још увек врло тешко обезбеђују места у нашим школама и они још немају довољну предност на конкурсима над наставницима са ви-

шом спремом. За последње три школске године у вишим разредима основних школа примљен је само један наставник са високом стручном спремом. Од 198 наставника у општини, који изводе наставу у вишим разредима, само 10 наставника је са високом стручном спремом.

Неквалификовани наставници у предметној настави су са средњом стручном спремом, учитељи и стручни учитељи који већ годинама предају у вишим разредима, и већина њих са много залагања и труда.

Стање по школама у предметној настави је следеће:

ШКОЛА	Свега настав.	Са сред. школом	% неструч.
„Вук Караџић“	33	4	12,22
„29. новембар“	19	—	—
„8. септембар“	28	3	10,71
„Павле Крстић“	21	2	9,53
Височка Ржана	11	4	36,36
Крупац	12	3	25,00
Темска	15	3	20,00
Суково	16	4	25,00
Велика Лукања	14	3	21,42
Црноклиште	12	4	33,33
Церова	9	1	11,11
Расница	8	2	25,00

Као што се из горње табеле види, највећи број учитеља и стручних учитеља је у Височкој Ржани (у којој има и професора) и Црноклишту, а нема их у школи „29. новембар“ у Пироту. У градским школама је проценат нестручних наставника мањи.

Нестручност по предметима даје још гору слику. Од укупно 4139 часова недељно у предметној настави, 844 часа, односно 20%, отпада на нестручне наставнике. Највећи проценат нестручних наставника је у настави општетехничког образовања, ликовног васпитања, музичког васпитања и математике. Стање још више погоршава и чењеница да нестручни наставници изводе наставу из више предмета. Тако, на пример, 14 учитеља изводи наставу из два предмета; 3 учитеља из три и три из четири предмета.

Мора се признати да је овакво стање у школама, нарочито сеоским, условљено разним околностима, али и да није било довољно иницијативе за сарадњу суседних школа. Постоји и мишљење да је економски оправдано да неки предмет, који је у школи заступљен са мањим бро-

јем часова, предају наставници школе којима недостаје по неки час до норме, него да се ангажује стручњак. Оваква пракса не само да не може да издржи критику са педагошке и стручне тачке гледишта, него је баш и економски неоправдана, јер је већа штета финансирање нестручне наставе од штете која настаје због непотпуне норме часова стручњака.

Мада то није нимало једноставно и лако, општа тежња и друштвена обавеза да се свој деци обезбеди стручна настава у свим школама захтевају да се овакво неповољно стање што пре превазиђе. Резултати тестова и остали показатељи указују на чињеницу да успех школе у приличној мери зависи од стручно заступљене наставе.

3. При процењивању резултата рада школа један од услова треба да буде и организација рад у школи и вођење педагошке документације, која на одређен начин одражава степен организованости рада и пружа могућност да се процени учешће колектива у планском и систематском раду.

Почетком школске 1967/68. године, када је и вршено тестовско испитивање ученика, комисија Савета за образовање и културу Општине обишла је све основне школе са циљем да на лицу места прикупи податак о организацији рада у школама и вођењу педагошке документације. Обилазак школа извршен је октобра месеца, месец дана после почетка школске године и достављен писмени извештај Савету, који је разматран и усвојен на проширеној седници Савета 8. децембра 1967. године. У информацији комисије, о сеским школама које су заузеле у својој групи прва три места (Височка Ржана, Крупац, Темска), односно последња три у рангу (Срећковац, Церова, Расница), записано је следеће:

Основна школа у Височној Ржани — „До 3. новембра, када смо посетили ову школу, укупно се одсуствовало 66 радних дана. Од тога броја 10 дана због боловања, 3 дана због полагања испита, 3 дана због семинара, 12 дана службена путовања, 15 дана полагања испита и 23 дана одсуствовања због приватних послова.

Постоје сви планови који су Статутом предвиђени. У вођењу матечне књиге има ситних пропуста.

Школске просторије су светле, чисте, намештај прилично очуван, двориште сређено.

Посматрајући у целини, организација рада у школи је на потребној висини, чему у првом реду доприноси дугогодишње искуство и радни квалитети директора школе.“

Основна школа у Темској: — „Постоје планови рада школе, директори и планови рада разредних већа. План

рада школе захвата целокупну активност школе у школској 1967/68. години. У вођењу матичне књиге има пропус-та.

Просторије школе су чисте, уредне и погодне за рад. До 17. октобра одсуствовало је 20 наставника укупно 30 дана. Одсуствовања су, углавном, због полагања испита и болести. Неоправданог одсуствовања нема. Сматрамо да треба посебно истаћи директора школе који је врло значајки организовао рад у школи, његова брига о школи и раду осећа се на сваком кораку.“

Основна школа у Крупцу: — „До 3. октобра 6 наставника је одсуствовало са наставе укупно 7 дана. Директор уредно води евиденцију о одсуствовању и закашњавању наставника. Кућним редом школе предвиђен је долазак наставника на 10 минута пре почетка наставе. Забележена су 14 случајева таквог закашњавања.

Школа није донела никакве планове рада сем наставничких. Матична књига се не води уредно.“

Основна школа у Срећковцу: — „До 3. октобра 4 наставника је одсуствовало 12 дана због полагања испита, болести и седница Скупштине општине Пирот.

Постоји нацрт плана Наставничког већа. Разредна већа немају планове рада као ни радна заједница. Матична књига се не води уредно.“

Основна школа у Церови: — „Школа још није донела никакве програме за школску 1967/68. годину. Матична књига је несређена. Записници се не воде уредно. Последњи записник који је сређен је од јуна 1967. године.

Школске просторије су врло лепо сређене. Треба посебно истаћи напоре овог колектива, у првом реду директора школе, да се са мало средстава у школи дограде још 4 учеонице и 2 канцеларије.“

Основна школа у Расници: — „Чланом 50. Статута Основне школе у Расници предвиђено је да се најкасније до 1. октобра сваке године треба да донесу планови рада школе, наставничког већа и разредних већа. До 2. октобра ни један план није био ни донет ни разматран. Само 2 наставника млађих разреда предали су своје планове рада. Матична књига се не води уредно.“

Из ових података намеће се закључак да, по правилима, добра организација рада у школи и вођење педагошке документације дају могућност да се и на основу тога процењује и вреднује рад школа, јер је успех на тесту код наведених школа то и потврдио.

4. Праћење напреловања ученика у даљем школовању у школама другог ступња може да послужи као једна од поузданих основа за процењивање рада школа, јер

се рад школа, њихов успех или неуспех испољава посерано у резултатима које даље постижу ученици.

На пријемним испитима у школама другог ступња у Пироту ученици градских школа постјужу бољи успех од ученика из сеоских школа. У даљем школовању може да се деси код ученика да при прелазу из једне врсте школе у другу наиђу тешкоће, посебно ученици из сеоских основних школа који се први пут одвајају од родитеља, али то су тешкоће са којим се сусрећу подједнако ученици свих школа.

Упоређивањем успеха неких ученика првих разреда средњих школа у Пироту (Учитељска, Гимназија, Економска, ШКР и Техничка гумарска) и успеха који су ученици донели из основних школа долазимо до следећих резултата:

Одлични ученици

ШКОЛА	Број одлич. ученика	Постигли успех на крају I полугођа школско 1968/69. год.								
		Одл. успех	Врло добар	Добар	Довољ.	Са. са успех.	Са 1 сл.	Са 2 сл.	Са 3 и више сл.	Свега са нег.
„В. Караџић”	17	1	6	9	—	16	—	—	1	1
„29. новембар”	6	—	2	4	—	6	—	—	—	—
„8. септембар”	17	3	4	4	2	13	1	1	2	4
„П. Крстић”	18	—	2	13	1	16	1	1	—	2
Вис. Ржанга	7	—	—	4	2	6	1	—	—	1
Крупац	5	—	—	5	—	5	—	—	—	—
Темска	5	—	1	4	—	5	—	—	—	—
Суково	2	—	—	—	—	—	1	1	—	2
Вел. Суводол	1	—	—	1	—	1	1	—	—	—
Вел. Лукања	2	—	2	—	—	2	—	—	—	—
Црноклиште	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Церова	3	—	1	1	1	3	—	—	—	—
Расница	7	—	—	3	1	4	1	1	1	3
С В Е Г А :	91	4	18	48	7	77	5	4	5	14

Од 91 ученика I разреда средњих школа, који су донели одличан успех из основних школа, исти успех (одличан) на крају првог полугођа задржало је само 4 ученика (4,04%), сви из градских школа. Општи позитиван успех постигло је 77 ученика или 84,62%.

Ученици који су донели одличан успех из градских школа постигли су бољи успех у средњим школама на крају првог полугодишта (87,92%) од ученика из сеоских шко-

ла (78,78%. Највећа дисперзија јавља се код одличних ученика школе „8. септембар” из Пирота. Успех одличних ученика у школама другог ступња се у приличној мери подудара са успехом који су школе, из које су они дошли, постигле на тесту.

* * *

Резултати тестовског испитивања, које је први пут масовно примењено у основним школама општине Пирот, омогућују да се закључи следеће:

а) Тестовским испитивањем, углавном, потврђено је мишљење о раду појединих школа и наставника. Дobre школе и добри наставници показали су и позитивне резултате на тесту. Школе о којима постоји мишљење, на основу разних показатеља, да нису добро организоване, да немају стручан кадар, да су слабо материјално опремљене и друго и да се поставља питање њиховог даљег опстанка, углавном су резултатима на тесту то и потврдиле.

б) Тестовско испитивање треба и даље примењивати у нашим школама, јер је то засада један од најобјективнијих начина за мерење резултата рада у настави, мада не и свеобухватни. Тест треба схватити као средство за унапређивање наставе у првом реду, а тек на крају као средства за оцену о раду и плаћање према резултатима рада. Да би тест постао и у нашим школама средство за унапређење наставе, потребно је да се неформални тестови више употребљавају и то на почетку школске године у циљу утврђивања нивоа знања ученика као полазне основе за даљи рад, затим, после обраде једне наставне целине, на крају полугођа и крају школске године.

ц) Процењивање резултата рада школе од друге установе, односно оснивача, и упознавање јавности са позитивним резултатима побудило је велико интересовање, у првом реду међу просветним радницима, и утицало је на побољшање односа наставника према раду.

д) Резултате тестовског испитивања у школама уз примену коректива (локација школе, материјална опремљеност, организација рада, вођење педагошке документације, напредовање ученика у даљем школовању и др.) треба користити и као доста објективан показатељ о успеху школе и на основу тога награђивати школе које постигну најбољи успех. Ако нема стимулације за квалитетнији рад и боље резултате, и мерење квалитета рада губи од своје вредности. Правилна спољна расподела и вредновање резултата рада школа утицаће и на усавршавање унутрашње расподеле у школама и побољшање организације наставе и рада уопште. Кад се у школама зна унапред да ће се

за квалитетнији рад и резултате добити и већа средства, онда ће и бити више интересовања и настојања да организација рада у школи буде боља, да се издавају већа средства за опремање кабинета, да настава буде стручно заснувана и да се у школу примају најстручнији и најспособнији наставници, а биће свакако више интересовања и за помоћ педагога, психолога и других стручњака.

Народна библиотека у Пироту, настала пре више од 20 година, израсла је у такву културну институцију чија је богата делатност запажена и ван локалних оквира. Данас Библиотека располаже са преко 50.000 књига. У протеклом периоду издато је око милион књига на читање. Библиотека је проширила своју делатност у радним организацијама и на селу, отварајући своје филијале у појединим центрима, приближавајући тако књигу најширим масама наших људи. Материјална и кадровска основа, која је обезбеђена, посебно широк круг читалаца, нарочито међу људима у општини, гаранција су да ће ова значајна културна институција моћи са успехом да настави своју племениту мисију.

Овај прилог за историју библиотекарства у Пироту рађен је искључиво на бази грађе до које смо дошли у Архиву Србије, а која се односи на оснивање Јавне библиотеке у Пироту 1909. године. Он стога нема претензије да читав проблем детаљно прикаже, већ више да укаже на могућности и потребу истраживања културне прошлости нашега краја. Детаљнија истраживања како архивске грађе, тако и других извора, као и сакупљање сећања живих сведока ових догађаја, несумњиво би пружио цело­витију и потпунију слику овог проблема. На овакав приступ одлучили смо се и због тога што се ове године навршава 60 година од оснивања Јавне библиотеке у Пироту. Овај догађај заслужује да се макар на овакав начин обележи. Приказ обухвата фрагментарно период од 1909. године, када је донет Указ о оснивању Јавне библиотеке у Пироту, и напоре који су чињени до 1911. године да би библиотека почела са радом.

И у ранијој прошлости било је више покушаја да се у Пироту оснују читаонице и библиотеке.

Непосредно после ослобођења од Турака, у Пироту је, на иницијативу грађана, дошло до оснивања читаонице. Тако се у телеграму који је 2. децембра 1882. године упу-

ћен министру просвете и црквених послова каже: „Данас је установљена друштвена читаоница у вароши Пироту према читаоничким штатутима које је овдашња окружна власт одобрила. Управа ове читаонице најучтивије доставља поменуто просветно установљење господину министру ради знања.”¹⁾ Телеграм је као председник читаонице потписао Тодор Х. Кокаловић.

Управа ове Читаонице се очигледно суочавала са озбиљним материјалним проблемима и покушавала да тражи решења. Тако се током фебруара 1883. године обраћа начелнику Округа пиротског да се дозволи продаја срећака — лутрије у корист Читаонице. У вези са тим, ондашњи начелник Округа, Дробњаковић, обраћа се 24. фебруара 1883. године Стојадину Новаковићу, министру просвете, молећи за упуство: „Може ли начелство само дозволити управи распродавање срећака у корист Читаонице или ћу се обратити Вама законским путем да ово захтевање одобрите”²⁾. У одговору на ово тражење Министарство просвете истиче да нема никаквих законских сметњи за организовање лутрије у овакве добротворне сврхе и да се тако нешто веома често чини у Београду.³⁾

Фебруара исте године дошло је до промене управе Читаонице. Између старе и нове управе дошло је до спора око новчаних средстава којима је ранија управа располагала. Посредством Окружног начелства, нова управа је тражила интервенцију власти. У вези са тим, Министарство просвете упутило је нову управу Читаонице да посредством суда, ако је то неопходно, обезбеди имовину Читаонице од претходне управе.⁴⁾

У једном писму директора Гимназије у Пироту Министру просвете из 1909. године стоји: „У овом граду, иницијативом самих грађана, у неколико махова подизане су читаонице — Грађанска читаоница, Клуб трговачке омладине с читаоницом, Грађанска касина с читаоницом, Француски клуб с читаоницом итд. — ну које су морале пропасти за кратко време — највећим делом стога што су се исте морале одржавати месечним улогом”.⁵⁾

Тако су читаонице настајале и нестајале пре но што су могле својим радом да оставе озбиљније трагове у нашој културној прошлости.

Први озбиљнији напор за оснивање библиотеке у Пироту у оквиру културне политике ондашње Србије учињен је 1908—1909. године.

1) Архив Србије; Мин. просвете и црквених дела; Ф XXX; Р 3816/1882.

2) AS, MPS, Ф VI, Р 2/1883.

3) Исто

4) AS, MPS, Ф XVI, Р 54/1883.

5) AS, MPS, Р. бр. 20012

Министарство просвете и црквених послова својим актом од 9. 12. 1908.⁶⁾ године обавештава директора Гимназије у Пироту да је Државним буџетом за 1908. годину одређена једна сума као помоћ за оснивање јавних библиотека по градовима, али да та сума није толика да би се могле основати библиотеке у већем броју места. Због тога ће се настојати да се такве библиотеке подигну у оним местима где је највећа потреба и где су најповољнији услови. Даље се у истом акту истиче: „Међу местима у којима би понајпре ваљало подићи јавне библиотеке, јесте свакојачко Пирот, само ако место имаде и других потребних погодба”.⁷⁾ Истичући даље да ће оснивање Јавне библиотеке у Пироту, поред буџетских средстава, бити потпомогнуто и у књигама, које би уступила бесплатно Народна библиотека у Београду и Државна штампарија, Министарство тражи од директора Гимназије да испита спремност Општине и Округа у Пироту да помогну оснивање библиотеке, обезбеђујући потребне просторије, огрев, послугу и друге услове за њен несметан рад.

У одговору на ово тражење директор Гимназије својим писмом од 18. 12. 1908. године⁸⁾ обавештава Министарство просвете да у Пироту постоји велики интерес за оснивање Јавне библиотеке као и да је Окружни одбор спреман да да локал у својој згради где се не би нарочито плаћало ни за огрев ни за послугу.” И Округ и Општина радо прихватају ову установу и по могућству ће је и новчано помагати”.⁹⁾

После оваквог одговора из Пирота на предлог Министарства просвете, а на основу члана 3. Закона о Народној библиотеци, Краљевим указом од 14. 1. 1909. године основана је Јавна библиотека у Пироту.¹⁰⁾

Након овога отпочеле су припреме за отварање и почетак рада Јавне библиотеке у Пироту.

Детаљан програм за отварање Јавне библиотеке у Пироту урадио је ондашњи начелник Министарства просвете Милић Поповић заједно са Јованом Томићем, библистекаром Народне библиотеке у Београду и Миливојем Симићем, директором Друге београдске гимназије, који су чинили комисију Главног просветног савета за питања отварања јавних библиотека.¹¹⁾

Програм је, пошто је одобрен од стране министра просвете, предвиђао да се о Указу о отварању Јавне библи-

6) AS, MPS, 9. 12. 1908.

7) Исто

8) AS, MPS, P. бр. 20012

9) Исто

10) AS, MPS, P. бр. 605

11) AS, MPS, P. бр. 1160

лиотеке обавесте локалне политичке и просветне власти: окружни начелник, председник Општинског суда, директор Гимназије и управитељ народних школа и да се позову на сарадњу ради спровођења Указа у дело. Поред моралне помоћи од свих, отварања Библиотеке би материјално требало да помогну Округ и Општина, те да обезбеде, поред осталог, просторије, огрев, послугу и намештај, а један просветни радник да се одреди за библиотекара. Намештај и књиге Читаонице која је дотада постојала у Пироту требало је да се преда Јавној библиотеци. У Програму је дат предлог да се сва средства предвиђана буџетом за 1909. годину у износу од 3.000 динара употребе за почетак рада јавних библиотека у Пироту и Неготину, које су исте године основане. „Овим библиотекама, каже се у програму, треба ударити добар основ, треба их у самом почетку тако снабдети и уредити, да могу одмах доносити праве и довољне користи.... Ове библиотеке треба да послуже и као оглед за оснивање других јавних библиотека по унутрашњости...”¹²⁾

Програмом је даље предвиђено да се књиге за Библиотеку обезбеде предузимањем књига и часописа од раније Читаонице у Пироту, предузимањем вишкова књига од Народне библиотеке у Београду, као и издвајањем непотребних књига и часописа из гимназијске књижнице. Исто тако предвиђено је да се потражи да своја издања поклоне Библиотеци у Пироту: Академија наука, Чупићева задужбина, Коларчев фонд, Савез земљорадничких задруга, Српско пољопривредно друштво. Куповину књига средствима предвиђеним буџетом извршила би Народна библиотека у Београду, пошто она најбоље зна какве су књиге потребне, имајући у виду задатак јавних библиотека и захтев читалачке публике.

Својим писмом од 24. 1. 1909. године Министарство просвете обавештава окружног начелника, председника Општинског суда, директора Гимназије и управитеља народних школа у Пироту о Указу којим је основана Јавна библиотека у Пироту и тражи од њих да се предузму мере како би дошло до отварања Библиотеке.

У вези са тим, у писму од 5. 4. 1909. године окружни начелник из Пирота обавештава министра просвете да су у згради Начелства одређене две просторије за потребе Библиотеке, као и да је Окружни одбор одобрио 100 динара као помоћ Библиотеци. Истовремено истиче да је... ”Општински одбор који се после дугог времена данас састао у седницу, бавио и питањем о Јавној библиотеци па је нашао да Окружна зграда није подесна за Јавну библиотеку

¹²⁾ Исто

зато што није у средини варши, те је одлучио да Општина узме стан у средини вароши како би и за варош било угледније а у исто време како би сваком Јавна библиотека била при руци".¹³⁾

24. априла 1909. године Министарство просвете је одлучило да се да 500 динара за уређење Јавне библиотеке у Пироту (хонорар библиотекару, набавка намештаја, формулара и другог). Кредит је отворен директору Гимназије. Све ово требало је урадити у споразуму са Народном бибтеотеком у Београду. Такође су одобрена посебна средства у износу од 1.400 динара за набавку и повез књига што је требало да учини библиотекар Народне библиотеке у Београду коме је и отворен кредит.¹⁴⁾ Истовремено је Министарство просвете тражило од директора Гимназије да се одреди лице које ће вршити дужност библиотекара и извршити све потребне припреме за почетак рада Библиотеке.

Управа Гимназије у Пироту обавестила је септембра 1909. године Министарство просвете да је за библиотекара Јавне библиотеке у Пироту изабран Живко Јоксимовић, суплент.¹⁵⁾

Током 1909. и 1910. године предузете су опсежне мере за набавку и куповину потребних књига, часописа и других ствари неопходних за рад Библиотеке. На том послу поред Министарства просвете које је обавило значајну активност, у прикупљању књига нарочито се ангажовао библиотекар Народне библиотеке у Београду Јован Томић.

Јануара 1910. године, директор Гимназије у Пироту обавештава Министарство просвете да су наручене ствари за Библиотеку -- сто, столице, полице за књиге и др. -- и да су већ готове, као и да је писао Управи Народне библиотеке у Београду да изврши набавку осталих ствари.

На захтев Министарства просвете, Јавна библиотека у Пироту добила је у току ове две године поклоне у књигама од Академије наука, Српске књижевне задруге, Државне штампарије, која је убудуће, одлуком министра просвете, имала да шаље бесплатно сва своја издања.¹⁶⁾

Као што смо истакли, куповину књига из буџетом предвиђених средстава за потребе јавних библиотека вршио је библиотекар Народне библиотеке у Београду Јован Томић. Ево шта он о томе каже у извештају Академији наука за 1909. годину „ Утоку 1909. године потипасни, поред старања о Народној библиотеци, имао је да изврши и један колико користан толико и тежак посао: да Ука-

¹³⁾ AS, MPS, P. бр. 4520

¹⁴⁾ AS, MPS, 24. 4. 1909.

¹⁵⁾ AS, MPS, 26. 9. 1909.

¹⁶⁾ AS, MPS, P. бр. 4729

зом њ. в. краља отворене јавне библиотеке у Неготину, Пироту, Алексинцу, Јагодини и Лозници снабде свим материјалом потребним за рад и књигама. Колико је тај посао користан није потребно говорити али зато не могу а да не истакнем велике тешкоће што сам их имао у том раду, у раду који ми је однео врло много времена и труда само зато што је свота на отварање свих тих шест библиотека смешно мала, међутим за њу је требало набавити и најпотребнији намештај и материјал библиотечки (разне жигове, инвентаре, картоне за катологе, кутије итд.) и толико књига да њихова количина личи бар на једну скромну библиотеку, али и таквих књига, од чијега ће читања бити користи. Ове јавне библиотеке, према свотама одређеним за њихово стварање, подељене су у три категорије: у првој су неготинска и пиротска, у другој зајечарска, а у трећој алексиначка, јагодинска и лозничка. Библиотеке прве категорије за набавку свега библиотечког материјала и књига добиле су по 1.400. — дин.; зајечарска 1.340. —, а оне из треће категорије по 1.000. — дин. Библиотечки материјал стао је сваку од њих по 154. — дин., а остатак од целокупне своте имао се утрошити на набавку књига... Па и поред тако смешно мале своте за отварање јавних библиотека у варошима, постигао сам више него што сам могао очекивати. Јер нешто куповањем омањих породичних библиотека за мало пара, нешто обраћањем по јединим установама, а највише јевтиним куповањем, успео сам ипак да имовина сваке од тих библиотека представља не само једну овећу количину књига него и да књиге буду такве да од њихова читања буде користи и за децу и за младића, као и за зрела човека. Јер поред издања Државне штампарије, С. К. Академије, СК Задруге, Друштва св. Саве, свака библиотека добила је по читаву збирку дела за забаву и поуку. Издања СК Академије на молбу потписаног поколника је Академија, то исто учинило је Друштво св. Саве са својим издањима; затим свака од јавних библиотека уписана је за добротвора СК Задруге и за једну малу своту добила је досадашња издања Задруге. При куповини пак књига постављено је за начелно: да се у првом реду набаве дела с поукама о здрављу и његову чувању, затим пробрана лектира за забаву и дела за упознавање прошлости и садашњости свога народа. Према томе свака од библиотека добила је комплете двају часописа о здрављу „Народно здравље” и „Здравље” и посебних дела која говоре о томе, за лектуру свака добија по комплет библиотеке Браће Јовановића и Мале библиотеке Мостарске и читав низ одабраних приповедака, романа и других књижевних производа на српском језику; а за упознавање прошлости и садашњости свога народа на:

боља дела која читаоце о томе могу поучити. Сем тога пиротска и неготинска библиоека добијају по читаву једну малу библиотеку, откупљене од приватних лица за врло малу своту, у којима има добрих и корисних књига.”¹⁷⁾

Крајем 1910. године Министарство просвете тражи да буде обавештено шта је са отварањем библиотеке у Пироту.¹⁸⁾ У одговору Живка Јоксимовића, библиотекара, између осталог стоји: „Да је Библиотека до сада добила 4 пошиљке књига и часописа од Државне штампарије, једну од Министарства просвете, једну од Академије наука и једну опет од Министарства (4 сандука још неотворена јер су ормани за књиге необезбеђени). Рад још није отпочет, нити ће то ускоро бити, јер: 1) инвентар још није готов; 2) библиотекар још није исписао картоне; 3) Библиотека је без огрева; 4) нема момка да помогне библиотекар; 5) нема никаквих правила о давању књига; 6) нема новчаних средстава за подмиривање текућих потреба; 7) треба изабрати библиотекара који ће имати довољно времена за рад у Библиотеци; 8) треба одредити сталну годишњу помоћ; 9) уз Библиотеку треба отворити и Читалоницу”¹⁹⁾.

Августа 1911. године дужност библиотекара Јавне библиотеке у Пироту преузео је Стеван Николајевић, виши учитељ Гимназије у Пироту, пошто је дотадањи библиотекар Живко Јоксимовић, премештен са службом за Лесковац.²⁰⁾

На основу извештаја од 11. 10. 1911. године види се да је Јавна библиотека у Пироту имала 529 инвентарисаних књига, 708 неинвентарисаних, да је током 1911. године Окружни одбор дао 200 динара и да је све утрошено, тако да нема пара ни за огрев. Регистровано је 20 читалаца и 30 прочитаних књига. Напомиње се да библиотекар није вршио своју дужност.²¹⁾

Као што се види, Јавна библиотека у Пироту, и поред свих напора, учињених да би отпочела са стварним радом (обезбеђеног простора, инвентара, великог броја књига и другог), наилазила је на велике и често непремостиве тешкоће. Буџетска средства нису била довољна за покриће њених основних потреба а изостајала је и обећана помоћ од стране Округа и Општине.

¹⁷⁾ Српска краљевска академија, Годишњак XXIII — 1909. г. Бгд. стр. 294—297

¹⁸⁾ AS, MPS, P. бр. 22658

¹⁹⁾ AS, MPS, 18. 12. 1910.

²⁰⁾ AS, MPS, 30. 8. 1911.

²¹⁾ AS, MPS, 11. 10. 1911.

**РАСПРОСТРАЊЕНОСТ КАРИЈЕСА
ЗУБА КОД УЧЕНИКА
ПИРОТА И ОКОЛИНЕ**

Једно од најраспрострањенијих обољења које доминира патологијом усне дупље, свакако је каријес зуба. Иако је познат од најстаријих времена, каријес се данас сматра болешћу која мори човечји род као туберкулоза и рак. Последице обољења зуба за опште здравствено стање и велика материјална средства која су потребна за санирање ових последица учиниле су да је људски род кроз векове неуморно настојао да открије узрочнике, али се, на жалост, мора признати да се решењу тога питања приближило тек у новије време.

Каријес зуба представља распадање и труљење зубне супстанце које, пак, доводи до дефекта најчешће на видљивом делу зуба, тј. на његовој круници. То је обољење које иде упоредо са развојем цивилизације, тако да се данас сматра да цивилизовани људи имају 93% кариозних зуба. Оваква раширеност учвршћује ово обољење у најраширенија обољења савременог човека и даје му обележје социјалне болести и друштвеног зла. Док је човек живео под примитивним условима зубног каријеса скоро није ни било, а ако га је и било, постојао је у ретким случајевима. Међутим, прошавши период од пећинског човека, преко номада и ратара до велеграђанина, човека прате разна обољења, у која се све чешће убраја и зубни каријес. Веома је важна и чињеница да је зуб веома осетљив орган, на коме се трајно огледају последице настале од оштећења за време ембрионалног развоја и каснијег живота, те у неку руку показује како се човек хранио, које је болести прележао (рахитис, лус инфективне болести итд.). С обзиром да је зуб састављен претежно од анорганских соли, отпоран је према трулежу и растварању, па тако може дуго остати у води и земљи а да се битно не промени. То баш и омогућује да се утврди учесталост каријеса у прошлости. Још из другог мебуледеног доба (пре 600.000 година) сачувани су поједини зуби заједно са деловима вилице, али није никада нађен ниједан са

каријесом. Човек постепено учи обрађивање камена за оруђје и примитивне оруђе и тако улази у почетак културе раног каменог доба, а може се рећи и прве примитивне цивилизације. Први недовољно развијени зубни каријес сматра се да је имао Синантропус пекиненсис. Од тог времена зубни каријес је стални човеков пратилац. У млађе камено доба већ 35% људи болује од каријеса, али је само 5% зуба болесно. Код најстаријих налаза код Словена из 7. века Капујес већ износи 75% по особама, али само 3% по зубима. То значи да су само поједини зуби били нападнути и то само први кутњаци. Тај однос остаје мање-више до краја средњег века. По извесним ауторима, индекс каријеса код нас достиже 93—100% по особама, а по зубима 5—15%. Ови бројеви вреде само за цивилизоване земље. Примитивни народи имају и данас знатно ниже вредности. Домороци Аустралије имају и данас само 3% каријеса, а слични налази су и у Африци, Америци (Гренланд) и на забаченим острвима.

Да би каријес настао, потребни су различити услови. У ствари, ради се о врло комплексном збивању. Поједини фактори нису објашњени, а и данас је још спорно којим редом долази до дезинтеграције зубне супстанце.

Постоје многобројне теорије које покушавају да објасне настанак зубног каријеса. Али, сама чињеница да постоји више теорија, указује да ни једна не задовољава потпуно и да многе од њих имају само историјски значај. Упркос многобројним истраживањима и све савршенијој теорији немамо теорију која може у целости да објасни патогенезу каријеса.

Још на глиненим плочицама старог Вавилона налазимо тумачења да су први узрочници бола и каријеса зуба, па се дају упутства како их убити и стишати болове — уз одређени верски ритуал.

Хипократ доводи каријес (зуба) у везу са поквареним телесним соковима. Као узроци каријеса наводе се даље: поремећај исхране, паразити, упални процеси. Хемијско-паразитарна теорија тумачи постанак каријеса искључиво на бази спољашњих фактора. Наиме, киселине које настају ферментацијом угљених хидрата одузимају минералне састојке зуба, а затим у декалцирани зуб упадају бактерије које разарају органски део зуба. У сваком случају каријес није само локално условљени процес, већ напротив, то је последица комплекса фактора условљених у организму, а који долазе до изражаја услед локалних паразитарних и хемијских агенаса.

Јединственог мишљења, дакле, о настанку каријеса нема, али се сви аутори слажу да је каријес болест цивили-

лизације и да је из године у годину све већи број зуба који су захваћени каријесом, тако да развитак здравствене службе и мере које она предузима у циљу лечења оболелих зуба нису у стању да прате увећање његове фреквенције.

Изучавање каријеса код деце је од посебне важности, јер он зависи и од узраста детета и његовог општег здравственог стања. Разна општа обољења дечјег организма утичу на минерализацију зуба и правилан развој његовог апарата за жвакање.

У циљу сагледавања фреквенције каријеса зуба овога краја, у току 1965. године извршено је 8665 прегледа уста и зуба деце Пирота и околине. Овим прегледима обухваћена су деца основних школа и омладине Гимназије, Економске и Учитељске школе. Прегледи су обављени у школама и сигурно је да ови подаци не одговарају сасвим чињеничном стању, јер су приликом прегледа многе кариозне лезије остале неоткривене. Но и ови подаци убедљиво говоре о великој распрострањености каријеса.

Од прегледана 3183 ученика скоро да нема детета код којег није откривена кариозна лезија, изваћен зуб или пломба. Тако је код 3014 ученика (94,69%) откривен каријес (табл. 1). Из табеле 1. може се видети да су стални зуби захваћени одмах после ницања и да се са старошћу каријес повећава. У седмој години свако дете има у просеку по 1,52 изваћених, кариозних или пломбираних зуба, у осмој 1,94, а у деветнаестој, тај се број пење на 8,5.

Табела 1. Распрострањеност каријеса сталних зуба школске деце и омладине Пирота

Стар. Г.	Бр. преглед ђака			Бр. ђака са кариоз. зуб.			Бр. преглед. зуба			Бр. зуба са кел-ом		
	м	ж	ук	м	ж	ук	м	ж	ук	м	ж	ук
7	79	90	169	55	63	118	618	695	1313	120	138	258
8	71	85	156	57	68	125	771	930	1701	136	165	301
9	60	89	149	55	82	137	785	1157	1942	186	281	467
10	58	72	130	54	68	122	970	1204	2174	240	305	545
11	105	145	250	102	141	243	1732	2410	4142	498	714	1212
12	120	165	285	117	161	278	2460	3399	5859	690	978	1668
13	141	192	333	136	186	322	3708	5184	8892	902	1296	2198
14	104	131	235	100	127	227	2860	3668	6528	694	924	1618
15	172	270	442	170	265	435	4616	7780	12396	1159	2122	3281
16	88	240	328	86	232	318	2112	6960	9072	569	1958	2527
17	150	224	374	145	220	365	4200	6272	10472	11701	1827	13528
18	120	144	264	199	140	339	3360	4032	7392	955	1206	2161
19	18	50	68	16	49	65	504	1400	1904	144	434	578
	1286	1897	3183	1292	1802	3094	28696	45091	73787	17994	12348	30342

Посебно треба истаћи да су скоро сви први стални кутњаци захваћени каријесом. Тако, код деце између 11 и 14 године живота у горњој вилици имамо сваки четврти а у доњој сваки шести први кутњак без каријеса. Овако великој распрострањености каријеса првих сталних молара, поред осталих фактора, доприноси и чињеница што они ничу у време када је каријес млечних зуба највише раширен. Овоме свакако треба додати да код наше деце не постоји навика да се јављају зубном лекару, али исто тако и мали број зубоздравствених установа које би опскрбиле тако велики број пацијената.

Приликом систематских прегледа школске деце у граду, запажено је да деца чији су родитељи одскора досељени у град из села горњег Висока (Височка Ржана, Рсавци, Брлог) имају знатно мање кариозних зуба него деца која су рођена у граду и ту стално живе. Због тога и каријес фреквенце школске омладине између 15. и 19. године нема велике разлике, јер је добар део ових ученика са села и посећује овде средње школе. Овај податак је подстакао да се направе упоредне табеле распрострањености каријеса школске деце у граду, у селима непосредно поред града (Крупач, Велики Јовановац, Пољска Ржана) и у селима горњег Висока за децу између 11 и 14 година када је у устима довољан број сталних зуба и када је кариозни процес ових зуба у пуном замаху. Узета су она села која имају осмогодишње школе и упоређена са резултатима који су нађени у осмогодишњој школи „Вук Караџић“ у Пироту. (Табела 2.)

Табела 2. Стање сталних зуба деце основне школе „Вук Караџић“

Г. Стар.	Бр. прег- мед. љака	Бр. љака са здр. зуб.	Бр. прег. зуба	Бр. зуба са кеп-ом	Klo	Klz	Klp
11	101	3	1,703	452	97,02	26,54	4,47
12	103	2	2,265	608	98,05	26,6	5,48
13	104	2	2,717	738	98,07	27,25	7,09
14	103	1	2,847	790	99,02	21,74	7,67
	411	8	9,532	2588	98,04	27,28	6,18

Скоро сва деца ове школе рођена су у граду. Села Крупац, Велики Јовановац и Пољск Ржана налазе се у равници и у непосредној близини града и спадају у ред богатијих села овога краја.

Села Горњег Висока удаљена су од града 20—25 км. Због брдовитог терена, становништво се углавном бави сточарством а од житарица гаје махом јечам и овас. Како је овај крај прилично удаљен од града и доста пасиван, исхрана је једнолична и становништво употребљава претежно млеко и млечне производе. Хлеб је претежно јечмени и од црног брашна а пече се за више дана.

Табела 3. Стање сталних зуба деце основне школе с. Крупац, Велики Јовановац и Трњана

Г. Стар.	Бр. преглед ђака	Бр. ђака са здр. зуб.	Бр. прег. зуба	Бр. зуба са кеп-ом	klo	kiz	kip
11	148	5	2866	754	96,62	26,40	8,09
12	141	3	2856	658	97,36	23,03	5,77
13	120	2	3,024	842	98,33	27,84	7,01
14	124	2	3,342	990	98,38	29,62	7,98
	533	12	12,078	3244	97,67	26,72	6,28

Упоређењем података који су изнети у табелама 2, и 3. пада у очи да школска деца приградских села имају распрострањен каријес приближно као код деце из града, док је фреквенција каријеса код деце горњег Висока знатно нижа.

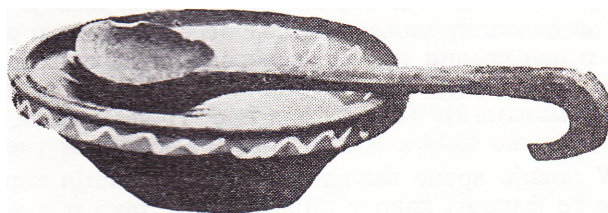
Каријесиндекс особа (КИо) код градске школске деце износи 98,05%, код деце приградских села 97,62%, док је КИо планинских села 87,63%. Много реалнију слику даје КИп који је код градске деце 6,19 по једном ученику, код околних села чак је нешто већи него код градске деце (6,41), док је код деце горњег Висока 3,93, што је приближно за половину мање него код деце из града и околине. Но и ови подаци су далеко поразнији од оних које је наша у овом крају група са Клинике за дечију и превентивну стоматологију из Београда пре 11—12 година, када је КИо износио 45,74 а КИп 0,98 КЕП-а по једном ученику.

У новије време важна улога у превенцији каријеса придаје се флуору, како у пијаћој води, тако и у животним намирницама. Међутим, иста улога придаје се и дру-

гим хемијским елементима који се у малим количинама налазе у води и храни. Због тога је дата на анализу вода за пиће пиротског водовода и вода неколико већих чесама поменутих села коју користи највећи број људи и деце. Према резултатима Завода за здравствену заштиту у Нишу, количина флуора у градском водоводу износи 0,125, у селу Пољска Ржана 0,200, а у Височкој Ржани 0,125 мгр. у литру воде.

На основу податак можемо закључити да се флуор у пијаћој водми свих оних места налази у количини испод оптималне, али да не постоји ни знатна разлика између њих. Ово нам свакако говори да се узрок овсликој разлици фреквенције каријеса не може приписати само флуори, већ и другим факторима, а нарочито исхрани. Док деца планинских села употребљавају доста млека и млечних производа, а хлеб им је од јечма и црног брашна, дотле деца из града највсћим делом употребљавају бели хлеб и разне прерађевине од белог брашна. Бели хтеб садржи много мање витамина и минералних материја а много је лепљивији од црног, па представља одличну подлогу за развој бактерија и њихових ензима. Друго, познато је да млеко представља раствор минералних материја и комоидни раствор беланчевина које су и те како потребна младом организму за његов развој и минерализацију зуба. За разлику од друге хране где такође има доста калцијума и беланчевина, ове материје из млека се скоро сасвим ресорбују, тако да млеко представља одличан извор минералних материја као и добро средство за превенцију каријеса. Затим, деца из града употребљавају мекани, свеж хлеб, док деца горњег Висока једу тврди хлеб од неколико дана који захтева већи напор жвакатног апарата и изазива бољу саливацију пљувачних жлезда, што доводи до бољег самочишћења зуба.

Повећање каријеса и у селима у односу на период од пре 12 година говори да се начин исхране мења, односно да се све већа количина шећера и његових прерађевина конзумира. Овоме је свакако допринела и изградња пута Пирот — Висок, чиме је становницима овог краја олакшано снабдевање животним намирницама.

Сви су се преварили — све је прошло да не може бити боље: „као зајужена вода кад се одјуши” — као кад јаз пукне и вода подивља. Једном покренут, све се завртео у лежишту, па и захуктао се: излетевши из зглобова, појурио је кроз простор попут брзонеге звезде. Дотле изгубљена у песку, тиха и невидљива стихија подигла је главу журећи ка неком мрачном кориту — ускоро се ово корито од њене набујалости распрсло... „Спаси нас, Господе и помилуј, ти све видиш, ти ведриш и облачиш: негде нека жена донела на свет двоглаво дете! Једна му глава окренута према Истоку, друга према Западу”... „Море, маши тој: Криси бајаги Божилова између ногу стисла барјак и не испушта га!” „Лела Димтрашкова добила смејалице по образима, чусте ли, рупице! Сисе јој као орашчићи сасвим набубреле...” „Али Олга Стеванађијина, тој да видите, ц’вти. Да би оцу наврнула муштерије у бакалницу, погне се уз мердевине, па полако, натенане, скида робу са најгорњег рафа! Муштерије, наслоњене на тезгу, одоздо гледају њено чупаво чудо, у њено неочупано пиле. Још јој нико не купује гаћице, али — биће време: бакалница се пуни”... „Ура, црвени Грца Тарабица пронашао траву расковњак! Жандари у Пироту одвалили му бубреге, пребили му и ноге и руке, и таман да му као Старину Новаку и очи чарне поваде, а он запева: „Ви пребијете једнога а из буцака и невиделице никну друга тројица, још силнија”... Бељузан добавио куче и везао га пред вратима, чуо: „Није кућа која куче нема”...

Супротно свим очекивањима и такозваном здравом разуму, црква за некрштене и чудно људско прибежиште и ослободиште, без Бељузана ускоро неће моћи ни да се замисли! Ако је меана била пуна, требало је да и он буде ту да би је собом закитио, а ако би била празна, он ју је испуњавао. „Прст окренут горе, нит живота да се не прекине, строго наређење скривеног газде”... На своје злехудне њиве и ливаде, и у лозје, шуму и градину, почео је да одлази ако се дибидус мора: „Да би му ноге виделе пут и имање газду! Шта ће тамо. Зарија му опростио што га

је натерао да му заврне шију, Вучко Џамбас откупио своје милијарде, решио да постане бунџи Рокфелер — из петних жила запео да поврати углед и славу Муси Кесеџији, Санда Солунац опет здрав као дрен захваљујући оном волшебном соку у који није мешала прсте цркварска Коса, Босоигра се заувек прогласио за Краљевића Марка! Пало му на ум, и он сам себи стрпао круну на главу и прогласио се: „Побеђујем од реда све, и без перна буздвана... А ову Шишку уз Бубањ, Бошеју, могу и кад спим”... Дакле, одредио место заувек и Бошеји”...

Шала на страну, радио је Бељузан и даље, пошто је куче везао пред вратима, не може се рећи да није: једва је чекао да заврши посао. Као да га је нешто копкало, гребало, гризло, нека немирна и нечиста савест, што је са мотиком, српом и косом или секиром у руци, са прсклицом и бременом траве или грања на лебима, а не тамо где му је суђено да век проведе и сконча. Идући према меани све се ређе заустављао поред Соврончетова плота да би га слепац штапом обухватио око шије — да би чуо некадашњи зов судбине у себи, мрмљање бивших и будућих проклетстава и демона. Ова иста судбина имала је, очигледно, и друге зовове: као да је дотле на њему лежало неки мрачан и неприродан оклоп којим су га, у неком давном и непрозирном тренутку успаваности и небудње, оклоpile неке престаре и помрле врачаре. Што пре то са себе ваља здерати, и данас, одмах, онога часа, у часу који се не враћа, бацити у пламен, „шуга стара и голема, гуламферска”...

Да, престао је зимогрожљиво да увлачи главу у рамена када би мимоилазио свати дуд и просекао праг наопаке цркве. Као да је у неповрат одлазио онај дуги и тупи удар, из цигерице право у теме, питање: где су се деле златасте дудиње, благе као мед. При повратку са рада, или из меане, и сада је говорио „добро вече” дому и живима и мртвима у њему. Али је ово поздрављање катдакада било сасвим голо, без душе и смисла, без суштине, празно и пусто. Тада га је преваљивао преко језика више реда ради и из навике, не што га је као доскора нејасно осећао као амајлију између светова, чврсту алку опште повезаности. Све су чешће ишчезавале некуд оне умирујуће вечерње сенке и њихова чудна игра по зидовима, поду и у души. Сментао је с ума њихова зрачења, њихова бдења, да су много чему тупиле оштрице, и страховима, мржњама, увредама, злу и свакодневним и вечним бригаама и невољама давале ако не неземаљски а оно какотакав сјај и спокојство. „Чујеш ли га, попац опет гуди, поје”... А? — Чујем га, чујем... Нема друга посла па гуди... Патком не може да меша по пепелу”... Тупог и глувог за онај бестелес-

ни хор сенки, за ово незамисливо оро са невидљивим попцем као једним свирачем у средини, ускоро га уопште неће више занимати ни тајна њиховог постојања, у чије име и зарад чега битишу, дозивајући из огромних пространстава и скупо плаћених искустава неку дрвну и проверену мудрост. „Копажући нашао човек шипку — није знао да је златна... Одио је Циганину — ковачу, да му направи мотику... Циганин — ковач дао му нову мотику, и од златне шипке направио златну кућу, која му није ни требала: вода му сутрадан однела Циганчиће... Кажи: је ли неко полудео?”... Далеки и намучени преци, робови и шаливције, рмпаије и слугерање, ратници и путници, кроз неко време повући ће се сасвим у свој безимени очај и тамно и безнадно царство непамћења и неспомињања. „Другоме деда, башта, чукундеда, оставили понешто, да има ради чега да ји спомене и опсује! А, Бељузане, теб? Кво теб остаји Таша?”... „Мен башта остави грех! Грешну душу”...

И не помишљајући да ће му затребати опет, и то баш њему а не неком далеком поколењу, козју торбицу и алат при повратку са рада не ретко бациће где стигне, са пуно мрзовоље и презира. „Де, сјашите једнуш са мен’, тамо вас и тамо”, псовао их је као да су тенци и талас’ни. Онако како са алатом, поступао је и са свежњевима траве и зелених гранчица, ако би ове ране благослове поља уопште донео дома у време кад се класају жита, и кад свици својим сићушним лампицама шарају свет у буктању, кад цветају пшеница и виноград. „Млади бог сишао на земљу, и хода хода куда? Камо га?... Седао је на праг, опружао руке и готово са гађењем посматрао дланове и прсте: тврди, израњавањени, пуни, жуљева, модри и црни, пуни крви, набрекли, отекали, испуцали, његови а тући... „Чија је ово крв, чији су’ то прсти?...”

Једноставно, почео је да се мења, и да из дана у дан људима приређује изненађења једно лепше од другог можда и да оваплоћује ону своју тајну мисао и намеру. „Бар да имамо шта да једсмо и балавимо, чиме да се хранимо”... Његова ранија равнотежа, на којој су му људи завидели, и због које су га каткад и мрзели, она устајала и усмрдела бара, све се више клатила са изгледом да оде дођавола — у име неке нове равнотеже, новог постојања и смисла, у име неке још горе и смрдљивије बारे. „Стварно, људи и жене, да се човек уплаши и у гору побегне”, ишчуђавали су се људи посматрајући га како све више заборавља која је по реду вашка, да су звезде једнима одредиле једно место а другима друго. „У буцаку и невиделу, тамо где се нико и ништа не види, нити разазнаје и разликује”... Таман су меански свештеници били ого-

лели оног несрећног пса — пардон баш кад су у своје лам-
пење урезали његове знамените речи, да му је познато да
Криса никада није била курва већ широка женска која
је све до сада мудро и без зноја зарађивала свој хлеб мр-
дајући како ваља, и на своје и на Божилово и на опште
задовољство, а он је — прозвиждао! „Вашка прозвижда-
ла”, пренео је брег брегу, комшилук комшилuku, Пирот
Нишу и Миџор Дунаву.

Тако се свет извољевао изражавати: како су лепо
људи видели и чули, и сопственим и туђим очима и уши-
ма: препрела сточица божја прсте позади, „испод леђију”,
а изнад оног чувеног, и за зло и за добро неопходно пот-
ребног и врло често благосиљаног места, полако иде и
шета се сокаком и друмом што води и даље од Калне и
Књажевца и — звижди! Звиждуће, звиждука... Као да
је звиждукање научио још у колевци, још раније — пре
по што се родио као испрадак... Као да му толике године
нису протекле узалуд, без звиждукања... „Још ће и да
пропоје”, обрадовао се Босонгра — Краљевић Марко, као
да је сам прозвиждао: очекивао је да ће Бељузан од своје
нове свирке начинити јерихонску трубу којом ће оглаша-
вати смак света, гачније: поразе његових, Босонгриних
противника на мегдану... „Велим ја Криси: „три године
те пасем, нећеш ти мени више да врдаш!” И она кротко
леже на грбину, без иједне паре — какве гаћице! Добро
се провозасмо, од једног до другог краја, па Јово наново:
слама, мазна, штала голема... После је она мене хтела
да части: „Видиш”, вели, „нисам још за цркварке, за у
старо гвожђе!”... Туј ти песму, Бељузане, да одзвиждиш!
Како да дођем до оно Стеванађијино Олгиче: само ц’вти...
Смркне ми се, изгубим памет кад погледам уз оне пусте
мердевине”... .

Овај необично значајни тренутак у животу вашке
над вашкама, то јест Бељузановом, свет није ни био обе-
лежио како ваља као што је то урадио са претходним, а
већ је наново морао да удара у звона и таламбасе и пуца
из прангија, боље рећи: да кукуриче по буњиштима, и тамо
где има петлова, и тамо где их нема. „Ма није могуће?...
„Како није могуће: иди па види ако мислиш да није мо-
гуће... Као да ја множим, као да ја лажем”... Заиста су
била страшна и неподношљива изненађења што их је Бе-
љузан у то доба приређивао људима. Голема мутна вода
донела неког Завојца — ваљајући га одозго, из вртлога у
вртлог, и из брзак у брзак, скинућа га голог и, изубија-
ног, изобличеног и надутог, избацила на плочу у Тавном
Виру. Само на Завојцу остали кајиш, и у кајишу четири
златна наполеона: на сваком од њих тавним знацима пише
да се Завојац бесио сам (огулио се кајиш), али да сам ни-

је скочио у мутницу... И уместо да мртвог човека ожале и оплачу, и бар мало попричају о његовој судбини, меански свештеници дигли су руке и од мртваца и од ћемера блага у његовом кајишу, пустили га да се суши, вампир и васкрсава на сунцу, и као муве без главе појурили према Заријиној меани: „Значи, то ти је човек: права крас-тава жаба, бог да нам сасече језике, дабогда нам поодпа-дали што су недакави, што немамо свилене рукавице да их у њи 'замоатмо', само су рекли и одјурили! Зато што је тога часа стигао до њих глас да се у цркви за некрш-тене појавила избријана, утегнута и очешљана вашка! И још у новим гуменим опанцима, и оделу спрењеном за сахрану, у чистој и здравој кошуљи, заскопчаној под гр-лом! Што је најважније: са новим новцијатим шеширом на глави... „Стварно се спремио као за свадбу, да буде кум или старојко — као да ће сутра да га закопају! Једи-но му минђуше фале"... „Ни на прчевину више не зау-дара — на чист сапун мирише"... „Као да је пошао у Стеванађијин дућан: да одоздол зева горе у чулаво пиље достојне Крисине наследнице на мердевинама"... „У смрт и сунце не може да се гледа, а у њено чудо може: одмах заћоравиш"...

И ова вест је, према томе, на лицу места проверена: било је баш онако како је весели и шарени глас, несташ-ни дечко са пиштаљком од зове у зубима, брбљао са стене код Тавног Вира. Страшило, то јест сврзонтије, то јест Бељузан, заиста је од пете до главе био оденут у чисто, закрпљено и ново, а као круна свега, на његовој чутури блистао се као црно сунце нов новцијат шешир. Био је црн отприлике исто онолико колико и онај ћелпош у сво-је давно прохујало мааденачко доба... Но нико то Бељу-зану није замерио, напротив! Главом Шипка уз Бубањ, Гошеја закључио је да увек иста, црна боја Бељузанових шешира, мора да је нека тајанствена и, можда, једина ве-за између садашњег, будућег и ранијег, покојног Бељуза-на. „Између телета и вола увек постоји неко сродство ли", допунио га је Тембурија. „Ан, и кад им нису исти та-ко — бик и мамица — крава"... Једном речи, видећи га тако одевеног, људи га умало нису изљубили — присетили су се да је настало ново време откако је вашка почела да долази у меану: Босоигра постао Краљевић Марко, Вучко Џамбас — Муса Кесеџија, бувљи Рокфелер, Гошеја — Шипка уз Бубањ, Санда Солунац васкрсао из мртвих...

Но, пре но што ће га изљубити, решили су да раш-чисте једно врло значајно питање: где се део стари Бељу-занов шешир? Да ли га је ала појела, или га је бацила на неко ћубриште, или га је једноставно урамила и, утравив-ши испуцану пушку у шаке Талићи, запретила и њој у

својим сивим соколовима и наследницима престола на челу са имењаком америчког председника, Висом, да га ни по цену живота никоме не поклањају. „Макар вам мртав Завојца све своје благо са оним тавним знацима на златним наполеонима поклонио, има да га чувате! Ради севала! Да се памти . . . Ако пак навале порезници, жандари и финанси, ви зовите наше куче: да не гладује цабе . . .

Нека добри, умни и строги бог још једном опрости меанским грешницима за ову њихову радост, овако показану! Нека им опрости као што им је толико пута доселе опраштао и како ће им и одселе опраштати кажњавајући их на лицу места: њихову разумљиву радозналост Бељузан им није задовољио! У поводу њиховог јако занимљивог питања дао је само један сасвим незадовољавајући и незанимљив одговор: „Идите па га тражите сами! . . . И никада више није споменуо свој трагично или славно покопани ћелепош; као да толике године није њима покривао своју главу, и као да њих двојица веће невоље нису заједнички препатили . . . Тако је и ова тајна, попут многих других великих тајни света, остала неодагонетнута: упркос многим истраживањима, ћелепош није дао од себе аваза. Онај лепо хитроноги глас, са љупким анђеоским криоцима, што лако и брзо одлети, шчепао је за гушу, стрпао га у своју намучену утробу и заробио га . . . Узалуд је идућих дана Лаза Тарејин прекопао неколико ћубришта и завирио у десетак кокошарника: „Да од ћелепоша није начињен полог, како му је било и писано? . . . Можда га је и вода однела? Донела мртвог Завојца са ћупом злата на грбуху, а однела ћелепош” . . . Управо ова претпоставка добила је ускоро највише гласова, као највероватнија: Бељузанови нису имали нужник, па су стога остатке великих блага што им је судбина оберучке поклањала, да их пождеру и потом кроз себе прераде и преточе, расипали нештедимице, где стигну — у зависности од тренутка и тачке у простору на којој би се нашли на свом путу ка бесмртију. Кад би им пригустило . . . „Из мржње ли, из освете ли, газда је, значи, пустињу појео”, питање је скинуто с дневног реда Краљевић Марко лично, то јест Босоигра. „Чучнуо је над реку, и ту је ћелепошу дошао крај — рачуо се по морима и отпутовао у вечност” . . .

Али је истога часа свет сазнао где је и у којој радњи Бељузан свој нови шешир добавио. Чим су меански свештеници показали зубе набијене оном љубављу, да га угризу за куповину: „На ком га, бре, вашару пронађе, на чијем парастосу, црн је као да је из гроба ископан, да црњи не може бити”, Бељузан им је одговорио не скањерајући се. Као из топа, као запета пушка, што је такође био доказ више колика је огромна промена у међувремену на-

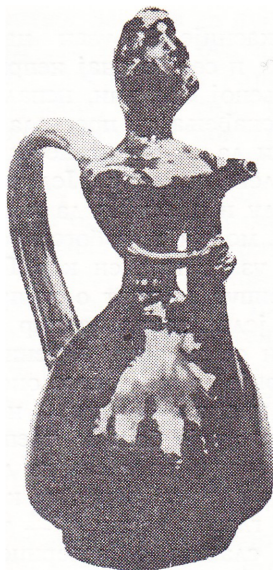
ступила код њега. Није им, дакле, рекао да му ни на ум није пало да се раставља са Стевком, већ: пустињу није ишчепркао из нечијег гроба или буњишта, како којекакви пси лају, но је за своје рођене паре купио у Пироту. „Код Панајота: тамо се и такве ствари купују”... Чак је и мес-то одредио: „Замине се „Кантар”, па идеш идеш и стиг-неш до меане „Балта Бериловац”. Па опет идеш идеш, па тегај скренеш лево од Јоце Пидика, и онда право кам „Бе-лу Мачку”, там!... Толико је тога напричао да му је и на пољу беседништва предсказана велика будућност: „Има и оног овна, Драгу Златоустог, да претекнеш”, казао му је Санда Солунац, „толико врекаш!” И у име његовог буду-ћег, још слаћег живота, и у част знамења, новог шешира, црњег но гроб, они су се изљубили са њим, тачније: За-рија му је пустињу скинуо са главе и свом снагом је трес-нуо о тле, тако да је ветар прашине заиграо по меани. „Аирли нека је! Дабогда газда да што пре поцепа шешир и надживи га, а не да шешир надживи газду! Нема више да се срдим на тебе што те туј њекња, пре неки дан, стис-ка’ за гушу”, није ни помислио на некадашње време, Хи-лер, јабука’ и Стевку... „Сад части! Ја признајем твоју грешку”... „Прво мене да частиш, Белузане”, у овај ве-тар обема ногама скочио је Санда Солунац, све здравији од дрена после свог недавног васкрсења... „Бавола би га ти на такву тикву стрпао овакво чудо да ја не зауже Јед-рене, да не преплива Јадранско и Средоземно море, и да ослободи Кајмакчалан, Скопље, Ниш и Београд, па све до Фрање Јосифа”... .

Кад је, дан касније, Белузан напустио своје старо место, у углу меане, и сео за онај неприкосновени, велики и округли сто у њеној средини, испало је то најприрод-није на свету: изненађења су престала да сустижу и пре-тичу једно друго, и да се, попут несташних јараца, једна другима пењу на леђа и главу. Једноставно су изгубила своју праву природу и престала да постоје као изненађе-ња... „Како може, молим те и богом те кумим, један оно-лико црн шешир, уз то купљен код Панајота, иза „Беле Мачке”, и само трипут треснут о нашу мајчицу земљицу чарну, како може један такав шешир да трули у невиде-лици”... Нашавши се за овим чувеним столом, Белузан је затражио од Зарије да му донесе оно што најбоље има; с тим да изостави млеко од птице — из ината према Кра-љевићу Марку који му је баш то препоручио: да захтева од Зарије пун котао птичјег млека па да види неће ли би-ти услужен! „Прву млечну кучку на коју натрапа Зарија има да истресе до гладне коске, и — тап пред теб: оћеш млека од сојке, од славуја, од веверице, све је туј... А и право је: доста си се проводио као миш у гвожђарској

радњи! Доста си гонио зрно пасуља по чинији, и никако да га нађеш: све у њој гол водурљак, водурина" . . . Додуше, Зарија је Бељузана и тада погледао некако подозриво као да се пита да ли у вашки не постоји и нека друга, тајна мисао и намера — ипак, од свег срца је поздравио ову Бељузанову поручбину. „Тако, брате, нека се осети да ти је секира пала у мед! Сад ће једни који те не знају да помисле да си добио главни згодитак на Лутрији, а други, који те знају, да чорбацијску крв носиш у жилама" . . . „Агинску, ли, пашинску" . . .

Почев отада, често је слагао пред њега кајгане од десетак јаја, љуту ракију, препеченицу („као огањ, жеже, пали"), саламурски сир, пљескавице, беле бубреге, црне цигерице, кобасице козје и свињске, качкаваљ, чиније пуне ћевапчића, црног лука и прлене љуте паприке, вино, како кад и како шта. Зна се само да је, с обзиром на своју јаку, „прококолсану фирму", Цветану отада често слао да из села, у балону, испод мишке или престилке да не види свет, донесе оно што је још јача муштерија тражила. „Нема? За теб мора да има", окретао је ћурак наопако говорећи гласно, и није говорио гласно него шалутао, да га чују сви, сем Бељузана: „Видела жаба кују се коњи па и она дигла ногу! Вашка оће да полети . . . Бељузане", говорио је врло гласно: „твоје наређење — моје извршење!" . . .

(Одломак прозе: Седам Влашића).

Село је у сунон личило на згариште. Кроз црне ограде пружале су се црне руке. Црне прилике промицале су дуж снуждених кућерака и нестајале у црним воћњацима. Преко црних пропланака пролазиле су црне колоне и заувек нестајале у црним јаругама. Крај вратница се мењао шапат — гараж гласа. Ноге без сопственика шљапкале су црним априлским блатом. Руке су пружале немим силуетама црни хлеб и црну воду. Из црних авлија разлегао се звекот црних бакрача. У црној штали црни војници клали су црног официра. Кроз црна врата допирао је црни шапат. „Господине поручниче, забаците мало главу назад. Учинићете услугу и себи и нама. И немојте дречати, господине поручниче, то не доликује човеку као што сте ви. Јер ви сте били оличење наше славе, тако су нас учили, сад платите за нашу срамоту. „За ваш страх, за вашу беду” — враћао је други шапат. „Хоћете ли да вам ставимо еполете, поручниче, или да остану тамо где сте их бацили” „Ху-љее! Изда-ји...! „Црно крклање измеша се са црном риком стоке. Црни ножеви звецнуше о црни камен. Као траурне заставе небом јурнуше црни облаци. „Ни тебе не дам, ни себе!”, разлеже се на црном раскршћу. Врисак коња и коњаника слише се у једно. Са црног чела црног војника текла је црна крв на црну губицу. У дубини поља огласи се непознати црни гутањ. Силуете колона убрзаше корак. Негде у даљини усамљено и болно одјекну митраљески рафал. Он је подсећао на оно што је могло бити, а није било...

* * *

Све се то догађало касније, пошто су се љаци по други пут покопали своје мртве. Долазили су до раскршћа као болесни и преморени, глупо се смешкајући: једни на друге. Кренуше преко јаруга и утрина са лопатама и ашовима. Гробље је било изривено гранатама, неколико крстача смаљено, сандуци су се ваљали испревртани по иловачи. Једап је остао усправљен уз жичану ограду — тако га је

згуснут ваздух далеко одбашно. Сад кад није било жена да ремете тишину гуте гласним јауцима, да раздражују бол када осете да ће престати, могло је да се ради без речи, али се ипак за тренутак, па онда дуже, зауставише пред изровашеним, иструмелим сандуцима, јер неки више и нису били сандуци, већ разбацане црне даске. Из једне гомиле вирило је нешто налик на људску ногу, спечену и поцрнелу. Онај исти богомолац Златан, са изгриженим доњим капком на оку, који је своје једино унуче замишљао као живо, сада, када није било никога да га по други пут сахрани, морао је да се увери и разбије обману: да га још увек види како босоного јури преко ливаде за белим лептиром (и лептира је измислио и ливаду). Он је оставио такву малу прошлост у себи и са њом живео као да је унук остао несахрањен и он могао да говори: „Седим и чини ми се однекуд ће искрснути мој Дане, загрлиће ме ручицама, све ми тако представља”. И могао још да каже: „Чини ми се да је жив наш Дане, тако га негде видим, само не знам где, и да ме ноћу зове: „Дедице, отвори, дедице! Зашто нико неће да ми отвори, мили дедице? „И тако је увек био ту: на небу или у души; и он је гонио истину као најцрњи авет и мелемом лажи стишпавао самртну бол. Сад, када је морао да додирне руком ту ножицу, када је хтео да је повуче, када се то што је било ножица његовог унучића ушчупало у његовој руци и он заурлао у себи, бацио се на земљу, зарио лице у иловачу као да је живом унку ишчупао ногу, морао је да схвати. Затим је даље чепркао по земљи, тражио његову главу и нашао изгрижено лице; испод танке спечене покожице вириле су овде-онде беле кости и праменови косе измешани са иловачом, и уста су му била испуњена земљом, и цео мали грудни кош му је био испуњен земљом — и не успе више. Набаца све то брзо у раку и поче да затрпава, а ишчупану ногу која је остала по страни заборави и тек пред крај и њу баци, поравна гроб и исправи дашчану крстачу са исушеним венчићем; али одједном као суманут скочи на хумку, захвати шакама блато и трљајући њиме лице заурла: „Нећу истину! Пустите ме да сам измишлам своју истину и своју лаж! Нема црнег мрака од истине... Људи...!” Нико га није слушао. Свако је био заузет собом и својим болом...

* * *

Посебно је било с инвалидом Давидом. Онај сандук што је стајао усправљен уз жичану ограду био је потпуно нов, без и трунке земље на себи. Испод поклопца вирило је бело платно. Давид догега на својим кривим нога-

ма, обгрли сандук обема рукама, не вадећи пожутели пи-кавац из уста, и поче да га вуче преко блатњаве земље. Ишао је натрашке, стидаљиво кријући главу иза поклопца. Бар је тако изгледало. Лице му је било укочено, тврло. Тек после неколико корака примети да је ужи део сандука окренут навише, хтеде да се извини жени Јевдокији за глупу несмотреност, али се истог тренутка спотаче о ивицу раке и сруши у гомили влажне земље. Сандук се преврну преко њега и с муклом јekom скотрља се у раку. Давид погледа како бело платно вири из дубине између ретких дасака, па љут и очајан што човек ни у земљу није сигуран, поче широким замасима да захвата земљу, грдећи жену како је то често чинио за живота: „Куда си пошла? Мислиш да је овамо боље? Мртвима је један мрак а живима безброј. „Затим, уморан и измирен, седе на влажну хумку и поче да свија цигарету. Када је полазио овамо, сунце је било на смирају. Остатак жуте грудве топио се на црној ивици планине али је чак и то пружало некакву радост охладнедом оку. Сада се сутон гнездио по увалама и разливао пољем. Још неколико кресива као свици засветлуцаше у разним деловима гробља.

* *
•

Враћали су се брзке истим путем којим су дошли. Мрак је већ био покрио кућерке на удаљеном брежуљку. Навикнутим ногама напипавали су знану стазу преко њива и утрина. Сви су знали и осећали да се догодило нешто необично. Јер ма шта се збивало у прошлости, мртавце овде нико није дирао. Свежа хумка би се слегла од кише и времена, постепено би је прекрила трава, овце и чобани који пробу гробљем полако би је током година поравнали са земљом и, ако нема неког трајнијег споменика, дрвена крстача би од сунца побелела и један део отпао и изгубио се, затим би нестао и други и хумка би се претворила у ледину и урасла у коров и траву. За покојником би остало сећање али не и бол. Сада су и ти мртви на неки начин оживели и то је било знамење злокобног чуда у које нису хтели да верују баш зато што је било тако огољено и тако очигледно.

Село је било угашено када су застали на пропланку. топло умотани у таму. Већ дуже време светиљке се нису палиле, па нису ни очекивали уобичајени вечерњи жагор. Зачуло их је што ни пси не лају, ни овце не блеје. После дневне пуцњаве горе на граници, владала је нема тишина. Та пуцњава, заједно са вестима које су стизале, раштала је веру и наду. Збунило их је непознато тандркање

на путу који иде поред села. Неко је пожуривао колону коњских запрега и псовао. Клопарање и топот разлегали су се са свих страна. — „Наши!“ — са страхом проговори неко: — „Одступају! Беже!“ — дрекну кривоноги Давид. „Удрите их!“ Он јурну низ пропланак. Два сељака ухватише га за руке. — „Пустите ме! — отимао се стари инвалид: „Назад! Ко ме нас остављате?“ Морали су да га оборе у каменар. Узалад се копрцао. — Србији! . . . Сероње! — разлеже се у грозничавој тами. Стврднута храпава шака запуши му уста . . .

* * *

На крају села, утонула у храстову шумицу, налазила се кућица пчелара Настаса. Из крошња је вирио само црвени кров. Кућица се држала по страни од главног насеља као што се пчелар држао по страни од људи. Он је био чудан човек, мада мештани то нису примећивали. Волели су његове загонетне недоречене мисли. Нико није поуздано знао да ли се иза њих скрива мудрост или незнање: „Голубе, соколићу, овце пасу траву, чувај своју главу! Или: „Раде мрави за цврчка — цврц!“ — одалами тако нешто у пролазу, без и једног зуба у вилицама, са малом земљаном главицом на дугачком врату и напрегне ухо: „Шта ћеш сад?“ Људи су се смејали, мада ни сами нису знали чему, али зар је то једино што људи чине а не могу да кажу зашто. Мислили су да их зове а он их је у ствари гонио од себе. Не ступајући ни у какву борбу, он је једини остао непобеђен. А он је побеђивао лукавством, јер је ружну главу коју су толико пута тражили успео да одржи на свом сопственом дугачком врату, храпавом као храстова кора. Сада је размишљао како да је сахрани заједно с телом онда када он то буде хтео, а не када други то буду хтели. Давао је све да не би дао оно што је сматрао да је најглавније. И када је отфикарио себи прст, био је лукав и преварио државу, коју су сви сматрали својом и због ње одлазили рањави и сакати у туже земље или се никако нису враћали. Он је уз онај исти лукави осмех ставио десни палац на пањ, отфикарио га секиром као кокошију главу и бацио рундову који због нечега није хтео да га поједе. Зато га је неразумни петар дуго кљуцао по авији и тако је Настас доживео седамдесету. Зато је сада мислио шта да ради сам. Пре двадесетак година исто је овако стајао и мислио шта да ради сам. Село је било празно и тужно са женама. Али још је била жива мајка -- врачара. Све је жуто цвеће покупила по градинама и када су га извукли из корита, био је жут као покојник. Под сеоском шареницом изгледао је још више као покојник и

тако је прележао године. И када су дошли у кућу људи са рогатим капама, могли су само да се згаде: „Пих! Овај заудара!“ А он је намерно учинио да заудара, тако га је мајка научила да учини, после, када су војници изашли, више није, и тако је остао. Када су се његови другови вратили, исто тако су се згадили, али нису дуго, јер их се мало вратило и више су мислили зашто их се тако мало вратило и каква су то чуда да жене и без мужева рађају. — „Сви сте ви бежали, а ја нисам — узвраћао је Настас на псовке, — и ја ћу овде умрети у својој авлији, на своме ћубришту”

Сада је стајао слепљен уз ограду као црни стуб. Црне војници поново су некуда бежали и по ко зна који пут остављали туђинцима жене, кућерке и децу. Смишљао је нешто што ће га ослободити паничног страха. Колико зна, држава га никад није одбранила и он мора сам. Морао је да смисли нешто сигурно. Све дотле дизаће га страх из кревета, излазиће на улицу и радиће све што не треба из страха и тако ће га неопрезног изненадити смрт када он неће. Зато када за цело вече не смисли ништа, разапет паником која га није напуштала, онако избезумљен, полете на сред авлије, положи главу на пањ и показујући на секиру, говорио је онако лежећи, онако тужан и јадан своје сину Василију: „Отфикари је! Отфикари! Ја тако хоћу! Разумеш ли? Сад ја тако хоћу! Не могу више...! Не могу!...”

Сасвим на другом крају, у подруму оца — Милисав владала је туга. Када се у црно вече црни људи врзмају каљавим сокацима мислили су да је у подземљу боље. Плашили су се дана који долази и истине коју он носи. Бледа лојаница висела је на каменом зиду и сипала своју слабашну светлост. Четири кћери и два синчића тискало се у мемљивом углу и само су они видели једни друге. Сви су седели непомицни, као слеђени у хладној смрдљивој влази. Отац Милисав ниједном није дигао дебеле усијане од масти прсте да поглади своје бледс бркове. Они су још увек стајали право као да их је неко невидљивим нитима развлачио у страну. Због тога је раније изгледало да се не престано ведро смене, па су га и људи дочекивали са ведрим осмехом. Тада је било пуно весеља у кућици облепљеној парчадима црепа, дугачкој као хан. Са зеленим пузавицама у пролеће које су се увијале око врата и прозора, са црвеним кровом и димњаком у коме су се гнездиле роде, са оградом од јоргована по коме брује невидљиве пчелице, кућица је била пуна беде и среће. Сада је оста-

јала само беда: — Једите, говорио је отац Милисав и гушио први пут откривену истину да човек може да буде сам и поред шесторо деце и поред једне жене са много разума и непричаља. Осећао се као да никога нема или да има много, али да није више господар. То није више његово; јер оно што можеш да штитиш, то је твоје, што не можеш да штитиш, није твоје, и што хоћеш да штитиш, а не можеш, опет није твоје, а све хоће да буде само твоје, а ти не можеш. — Једите, — говорио је и сам узимао парче сивог меса из корита. Та крмача коју је заклао и скувао у великом бакрачу за сапун није више личила ни на шта. Крај хрпе раскуваних удова стајала је глава са начуљеним ушима и сурлом, модром као кувана мрква. Нека се једном наједу у несрећи ако у срећи никада нису могли. Узимали су парчад и ћутали, јер ако би неко проговорио, сви би почели да плачу и никог не би било да их утеши, плакали би све јаче и све страшније због истине која им је стезала груди. — Једите, — говорио је отац Милисав и осећао бол у вилицама и грлу. Гледао је испод ока стасалу Јевросиму која је, не спуштајући руке са колена, непрестано ћутала. Расплетени перчин спушао јој се низ избледели зубун. Чудила се и плакала кад јој је мајка наредила да намаже лице гаром. Да ли ће та гареж моћи да је сачува од онога од чега није желела да је сачува наоружана до зуба државна војска. Зато их је отац Милисав поново нудио да једу и опажао да је то бесмислено и баш због те бесмислености поново их је нудио. И сам је стављао масну парчад у уста и није јео. Тако су отворених очију пробдели прву црну ноћ и нико није приметио да се лојана свећа одавно угасила и да се кроз пукотине врата нечујно пружају сиви прсти зоре...

* * *

ПРВИ ДАН

Јутро је освануло одморно као после сахране. Све оно што се догађало у току ноћи личило је на црни кошмаран сан. И каљава дневна јава личила је на сан. Воћњацима су лугали напуштени вранци. Као зечеви чучали су крај ограда остављени митраџези. Један крвав завој ваљао се у блату на раскршћу. На кољу ограда висили су копорани замењени за суре сеоске гуњеве. Осамдесет кућерака начичканих на брежуљку још се одмарало од синоћњег чуда. Из подрума оца Милисаве истрчаше два малишана. Дуго су трљали уморне капке. Сунце се хладно дизало изнад чука и чудило их је што на улици нема уобичајене граје. Напољу је било светло и пространо и за-

чуђујуће тихо. Никада село није тако дуго спавало. Олакшавши трбушиће, вратише се у подрум. Отац Милисав изрони из црног рама врата — и, оњушивши ваздух, крочи у дан. По локвицама у авлији искрило се исто јучерашње сунце. Чудио се да оно још увек сија. Са пропланка се видело исто избраздано поље. Преко котлине се блиставо ливала река и над њом као бели млаз стајао исти бетонски мост. Охрабри се и крену преко дворишта. Као да су на њега чекале, зашкрипале вратнице и на раскршћу се створи гомила сељака. Лица су им била сурова и тамна. Шалат се лагано претварао у жагор:

„Кажу да је у Пртопопинце већ нови кмет стигао — пре војске. У руци му чантра, у чантри кубура“.

„Кажу да ће све мушкарце до шездесете у окове ставити у дрвене букагије.“

„Кажу да причају да ће можда и жене отерати — све нероткиње. Ако.“

„Кажу да ми сада нећемо бити Срби него Цинцари“.

„Кажу да не сме да се говори као што се говорило, већ другачије. Како?“

„Кажу да је онај кмет из Пртопопинаца исто Цинцарин. Прави.“

„Кажу да ће сад да нас турче.“

„Кажу да ће сви нова имена добити и презимена. Само средње слово остаје.“

„Кажу да ће нов порез увести. Тврда“.

„Кажу да ће обавезно шећер давати на главу. Ко неће, бију.“

„Кажу да ће се и кокошкама плаћати порез.“

„Кажу да је богомољка из Мирјева видела богородицу у сузама. Значи — плаче.“

„Кажу да су наши све зауставили код Плоче.“

„Кажу да говоре да су рекли: Ми идемо али ћемо се вратити. Ко изда, стрељаће. А њих?“

„Кажу да су репату звезду видели како се натраг враћа. Рат ће престати. Одмах“.

„Кажу да су Грци све задржали у Абисинији и да Енглези јуре преко Румуњске. На белим коњима.“

„И кажу да су и наши у Грчку отишли и тамо се туку. Зато су и задржали Немце.“

„Кажу да говоре да су видели како неки просјак с торбом иде и народ теши. Ко издржи, златном ће кашликом јести. Шта?“

„И кажу да ће побити све Солунце.“

„И кажу да ће свакога ко неће да буде Цинцарин на колац набити. Брезов.“

„Кажу да ће стрељати у кога се државно дугме нађе. Или рупа од дугмета.“

„И кажу да се у Србији народ на устанак дигао. Само не знају ко је Караборђе.“

„Кажу да се црква у Сукову на двоје распукла. Зато је све то у ствари“.

„Кажу да пише: Мала земља на ушћу двеју река победиће.“

„Кажу да веле да причају...“

* *
*

Ватра грање нагло спласну пред новим сазнањем. Нико није знао да из јаруга дуж друма могу ни из чега да ничу људи. Колона је кренула са свога места и почела се развлачити спреда све више. Између црних дрвореда гмизала је као искидана гусеница. Кмет Матије се толико престрави да му из уста потпуно самостално, као искијано, излете: ИДУ! Затим мало касније: „Народе братски, припреми се!“ и ништа више не рече. Све је одједном заборавио. Као да је сиво чудовиште разјапило своје крволочне чељусти. Он осети неку одсутност из себе, занеме. Укочено је буљио у завитлан круг испред. Оранице су као по некој траци јуриле једна за другом у плава пространства. Умазани малишани са тршавим главицама које нико није примећивао, као по договору одмакоше се од крутих конопљених кецеља својих баба које такође нико није примећивао. Сад се направи други један венац од разнобојних тршавих главица. Гледале су као рибе из акваријума, унлашено и радознано у исто време.

* *
*

Тако дочекаше колону која се примицала на коњица, црним и усијаним. Као да нису ратовали, лагано су се пели уз брег и народ се зграну када виде да постоје и друкчије капе и друкчија одела него што су до сада гледали. И поново се зграну када виде да су под тим рогатим капама са жутим значкама и зеленим пантљикама исти такви људи какве су они толико пута виђали као они, само мање. Мало се зачудише када чуше да ти људи говоре сасвим разумљиво, само смешније. Један дечак, који је из неразумности у свему тражио само смешну страну, раздрагано погледа мајци у очи и рече: хе. Толико му је био занимљив мали човечуљак који се вртео у седлу и говорио некаквим брзим, тврдим говором. На малом округлом лицу, усијаном као коњске сапи, често су блистали горцулански бели зуби. И тај се мали човечуљак, изгле-

да, радовао као дете и у свему тражио само забавну страну. Као да је узјахао коња и изашао да се прошета до непознате земље. Као да му је била смешна та чињеница да је он освајач. Само је један дебељко јахао напред са подбратком спуштеним на груди, расрђен, са изразом као да га је неко старији изградио и он само што не почне да шмркће, са црним јајастим већама и очима које су се напињале. Њиха се на танковратном вранцу, на грудима му се љуљала решеткаста цев и било је све смешно као кад стар човек подетињи. Коњ се пропињао предњим ногама, истекао врат, спотицао се о камење које се ваљало по стрмом путу. На сто или више корачаја колона се заустави поред лепо уређеног школске зграде од окречена камена. Онај исти војник што се непрестано смејао весело разигра своје жустро коњче које је у много чему личило на свога јахача. Чак једном или два пута показа исто тако беле као снег зубе, али зуби ми нису били леви. Он дојаха до гомиле искупљених сељака, поздрави по војнички, као што су и до тада гледали, приневши шаку слепоочници и нико не помисли: ту ти фали. Не скидајући осмех са лица, упита на свом језику, али толико сличном да га сви разумеше: „Је ли ово српско село?“ Заборавише охрабрени овом веселошћу како је уговорено — да само кмет говори — и скоро половина сељака пријатељски рече: „Српско. Српско је село. „Кмет се љутито окрене, али га нико не погледа. Весели војник окрену коњче и одјури натраг. У гомили се нешто раскрави. Погледаше по први пут једни другима у очи и неко рече: „Што си позеленео, Златане, као барски локвањ? Несмеј се мало, видиш, људи не уједају.“ Беловласи старчић не рече ништа. Само му једно око јаче засузи. Оно је и раније сузило откако му је умро унук. Доњи капак му је био проширен и изврнут и у њему се скупљала вода као у олуку. Покуша чак и да се насмеје, али су му зуби толико цвкотали да испусти из себе нешто као зимогрођљив звук и не рекавши ништа, поче да набија лулу. Сви су били раздрагани, а после нису. Весели се војник врати са још двојицом и весело упита: „Ко је овде најглавнији?“ „Ја“ — одговори весело Матеја.

* * *

Са неким комешањем у грудима пође када га поведе ше сувог и избеумљеног. Као да није схватио шта се догађа, освртао се око себе са глупавим смешком. Није извлачио руке, јер и оне одједном постадоше привид као и све остало. Само су ноге издајнички корачале поред посрнутих плотова. Саме за себе и без умора ишле су преко

раскрића са стожером на средини. Весели војник терао га је с лећа као непродато крме. Тек када му један војник, тмурао и невидљив, нареди да стане, он се ослони на сто жер као домаћин загладан у плодна поља и одједном осети чудом нашошлу гордост. Тукли су га наизменично кољем извученим из ограда.— Склоните се! — викао је, али се нико није склањао. Мрзео је село које се сјатило да гледа његову матору, длакаву стражњицу по којој су се укрштавале црвене пруге: све више, све бројније, нешто немогуће, нешто толико несхватљиво да га је болела та немогућност да схати, док не крају не процури крв низ црне, космате бутине и он осети да више не може да се одупире на рукама, него се спусти на лактове, али већ сле дећег тренутка зарије лице у блото и очајнички зајеца што није испало како треба. Један оштар ударац преко крста покуша да га дигне, али он се још више припи уз земљу као да од ње тражи заштиту. И када помисли да је то врхунац онога што може да зада човекова рука, чак и кад никад није миловала, осети туп потрес у потиљку и чело му удари о издајнички сакривен камен. Љутит глас је упорно захтевао немогуће. Удараци су пљуштали све жешћи и све безобзирнији. На крају он осети како је престао да осећа, како му руке трну, како кожа више осећа старе ударце него нове, али се уплаши за главу која још једном свом снагом удари о оштар камен. Унаказиће га, Заурлаће кућа када га види. Усправи се као да се спрема да пузи окрвављен, умазан у блато, затим се ухвати обема рукама за стожер који му је неколико пута исклизнуло навише и усправи се. Двориште се прошири пред њим, људи нигде није било. Није било ни мрких прилика, ни коља. Матеја се упути уским сокаком ограбеним грубим каменим зидовима. Одједном му се на длану створи ручица синчића Славка Жутокос, са подбулим лицем и вечно буновним очима, запиткивао је са неком уплашеном радозналошћу: „Тата! Ој, тата! Бију ли Турци?“

— Не бију, сине. Зашто би били?

— А Браћа? Бију ли Браћа?

— Браћа... — целно је Матеја кроз стегнуте зубе.

— Ти би све њих побрио, — весело је наставио мали

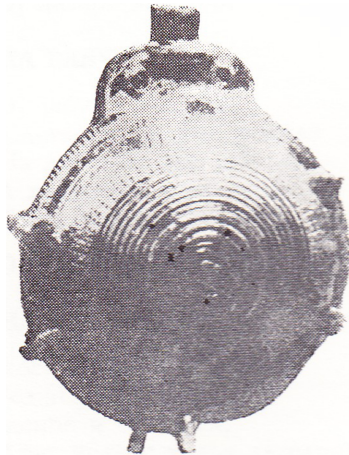
Славко.

— Не бију, сине, зашто би тукли..., па осети како му неко габење поће из утробе. Ослони се на дувар јер су му ноге страховито дрхтале. У глави осети габење и бол. Са једном нахереном варандом растао се у краичку ока. Као да је полетела да падне баш у трнеутку када је престао да је гледа. Један једини стваран свет учини му се у том тренутку: мала, мекана ручица коју је стегао свом ширином шаке. Затим му се очи поново отворише и светлост

дана покуља у њих као сечиво. Сузим очима тражио је ослонац у стварности. Погледа сина који га је радознало посматрао, озбиљно замишљен. Он се јуначио. Осећао је незадржив напон у слабашним грудима: — Је л' би ти њих све побацио у... у, — па не набе никакво страшније место већ додаде: — у реку. А ту реку је он видео. Гледао је у тренутку док је говорио како се пресијава на окуци и морао је даље да се сећа: није она свуда плитка и лепа. У јаз, у пенушаву воду с њима — па рече: у реку.

Матеја осети како му земља измиче испред ноге. Капијица се сама уклони пред њим. Осети како се она спуш та негде. Никако није могао да стигне до ње. Нешто као цвиљење покушавало је да пробије густину ваздуха који га је гушио као тешки слапови воде. Хтео је да викне: „Убише!“, али уместо гласа, закрља му нешто у грлу па са рукама високо уздигнутим као да хоће да се ухвати за нешто невидљиво изнад главе, заплеса по авлији као по палуби усковитланог брода пијано, као у неком делиријуму. Око њега се, подупирајући га слабашним раменима, вртео жутокоси синчић. У последњем тренутку налазио се тамо где је било потребно. Тако су ишли отац и син ка кући која је по први пут била само јазбина... само уочиште, али и дом...

(Одломак)

НА КУБУ

Ова кућа богата
Пуна равни дуката.

У панице жлтице
У бунари динари
У кошеви грошеви.

Ој лазаре девојћо!

НА ДОМАБИЦУ

Гркињица краве музе
Телци су јој у планине...
Дошли су из планине
И донели златне вешце
И на венце цвеће свакојако
Најлепша је ружа калемљена.

Ој лазаре девојћо!

НА БАБУ

Ој јабуко зеленко
Много си ми род родила
На две веће две јабуке
А на трећој соко седи
Соко седи тужно поје.

Ој убаво малој моме!

НА КОСАЧА

Косач коси у планине
Један откос накосно:
женће и босиљак,
Друг иоткос трава детелина,
Трећи откос црвена ружица.
Ал му нико ручак не доноси!

Ој убаво малој моме!

НА ЖЕНУ

Сновала је танка Стана
Сновала је танко платно
За дан га је основала
За три га је избелила
Па га посла у Софију
У Софију код терзију.

Ој лазаре девојћо!

НА КРАВЕ

Лети пиле из планине
Добар ми је глас донело
Све се краве истелиле
Све волове нателиле
Све волови потегљови
Све кравице првуљице.

Ој убаво малој моме!

НА ОРАЧА

Појде Јанко на орање,
Пред Вслигачн на недељу.
Ора, ора, те изора златну гриену,
Па је метну у пазуће.

Вечер иде, Јанко иде,
Па дозива прво љубе:
„Аао љубе, прво љубе,
Де ми бркни у пазуће
Да извадиш љуту гују,
Љуту гују трооглавку!”
„Леле војно, мило војно,
Боље тебе да жалужем,
Него руку да лекујем!”

Дозива си милу мајћу:
„Аој мамће, мила мамће,
Де ми бркни у пазуће
Да извадиш љуту гују,
Љуту гују трооглавку!”
„Леле синће, мили синће,
Боље тебе да жалужем
Него руку да лекујем!”

Дозива си милу сеју:
„Аој сејо, мила сејо,
Де ми бркни у пазуће
Да извадиш љуту гују,
Љуту гују трооглавку!“
„Леле брале, мили брале,
Боље руку да лекујем
Него тебе да жалујем!“
Па завуче руку у пазуће
И извади златну гривну! . . .

Ој лазаре девојћо!

НА ЧОБАНЧЕ

Проблесјала бела Беца
Меци трле овчарове,
Овчарко јој говореше:
„Што ми блејиш бела Бецо?
Да л си гладна или жедна?
„Нисам гладна нити жедна,
Него блејим за овчара,
Док ми беше стар овчарко,
Воду пијем по долине
Траву пасем по ридине . . .“

Ој убаво малој моме!

НА ЧЕЛЕ

Челица ми тијо лети
Тијо лети тешко носи
На главицу по паницу
На грбинку кавтаринку
На дупенце ћупенце!

Ој лазаре девојћо!

НА КОЗЕ

Задале се тмне м'гле,
Козар козе најекује
Низ јасиће трепетлиће
Па их мами у дно реће.
Тамо седи мала мома.
Козарко јој говораше:
„Беж одатле мала моме
Да напојим вране козе.
Иа ћу козе напојити

Ил ћу тебе пољубити!"
„Боже момче, боже чудо
Ти не жалиш бело лице
Него жалиш вране козе!"
Ој убаво малој моме!

НА ВОЛОВИ

Ови сиви волови
Рано поље сорали.
Орали га орали,
Сејали га сејали
Родило се родило
Чисто злато пченица!
Ој лазаре девојћо!

НА ПЕТЛА

Ој ти петле кокоране,
Што не идеш на орање?
Нес'м копач, нес'м орач,
Већ коловоџа на кокошке!
Ој лазаре девојћо!

НА КОКОШЋЕ

То ли, то ли Тодорће
То ли ти се досађа
По авлији одећи
По пологу носећи!
Ој убаво малој моме!

НА МАЧКУ

„Ој ти мацо, карацао,
Што си ми се расрдила,
Што си ноге испружила,
Танке веће намакнула,
„Газдарица ме је набедила
Врчву масла да сам развршила —
Ја га нисам ни видеала!"
Ој лазаре девојћо!

НА ДЕВОЈЧЕ

Бурђијана воду носи,
Над водом се оглецује,
Сама себи говори:
,Какво ми је лице бело,
Какве су ми очи црне
Још да су ми црне веће
Тада би ми прилегало!"

Ој убавом малој моме!

НА ДЕТЕНЦЕ

Дуну ветар из Дунава,
Те издува врана коња
И па коња мушко дете.
На глави му зелен венац
Зелен венац све од здравац,
А највише од здравиња!
Куда иде здрав да иде
Куда седи да мирише
Да мирише да уздише
На бел црвен трендафил!

Ој лазаре девојћо!

НА ДЕВОЈБЕ

Две су сестре живовале,
Живовале друговале
На једно су дар готвиле
Заједно су косе миле,
Кад су биле на одарбу
Зачуди се мила мајћа
Како дари да разгоди
Како косе да оплете!
Док се чуди њина мајћа,
Сестре су се саме подслале
Поделиле и косе оплеле!

Ој убаво малој моме!

!

НА НЕВЕСТУ

Овде лани дојдомо:

Нема куће метене
Нема воде студене,
Нема младе невесте!

Сада опет дојдомо:

Има куће метене
Има воде студене,
Има младе невесте!

Ој убаво малој моме!

НА ОВЦЕ

Озгор иду три буљука:
Један буљук звона бије
Други буљук овчар свира
Трећи буљук јагње блеји!
Звона бију да добију
Овчар свира за девојћу
Јагње бјећи за мајчицу!

Ој лазаре девојћо!

РАСПОЈ

На бел камен седеше
Беле вашке биштеше!
Кад би паре имао
Котао би купно
Вашке би парио!

Ој лазаре девојћо!

ЗАПИС О ИЗВОБЕЊУ ЛАЗАРИЦА

Лазарице*, песме које су се певале уз игру и биле посвећене лазарачкој недељи (средњом априла), припадају тз. обредним и обичајним песмама. Њихово порекло је врло старо, тако да се код неких још могу назрети пагански елементи. Но, како нису могле бити сачуване у изворном облику, многе је задесила судбина обичајних и обредних песама па су се претвориле у љубавну лирику... Међутим, тамо где је остало ткиво старе песме, или само који стих, оне блесну својом паганском сликом, лепим по ређењем и складом. Певају о срећи, слози, тузи, богатству, „добром гласу“, патријархалној љубави и, нада све, о оном што ће донети пагански бог ведрине. И њихова лепота је, као код највећег дела обредних и обичајних песама, у љупкој наивности којом се дочарава богатство у кући, пољу, ливадама или планинама. У самом извођењу садрже у себи елементе „драме“, игре . .

Што се самог извођења ових песама тиче, оно је изгледало овако. Четири девојке, обично најлепше у селу, са једним младићем — „воцом“ (цео састав су — лазарице), обилазе уочи Лазаревог дана куће по селима и певају при том **лазарице**. Девојке су обучене у женска народна одела из што је могуће старијих времена, коса им је дуга, мазна и миришљава (а понекад и са редом пужевки на рубовима). Младић, „воца“, је пагански обучен, носи штап и корпицу за јаја. Улазак у кућу иде овим редом: Још с капије девојке запевају песму кући („На кућу“), а домаћица,

Први пут сам их чуо и видео њихово извођење негде око 1950. у селу Масуровцима, а последњи пут 1956. у истом селу... Знам да су извођене по селима између Бабушнице, Звоначке Бање, Врања и Црне Траве. После 1956. оне се губе. Додуше, још их понегде изводе сеоске девојчице, али само у својим кућама, ређе код ксмшија, и то по наговору, да би се обичај сачувао.

Лазарице сам забележио: у лето 1958. и 1959. од моје мајке Росе Цветковић, рођ. Стефановић, која је као девојка певала ове песме у селу Радињинцу („На пчеле“, „На кућу“, „На чобанче“, „На овце“, „На козе“, „На волови“, „На петла“, „На кокошке“ и „На мачку“); 18. јуна 1960., од Крсјане Вељковић, родом из села Лесковице („На домаћицу“, „На краве“, „На ораче“ и „На девојке“); 18. јуна 1960. од Јелке Нешић, која је ове песме певала у селу Стрепцу („На бабу“ и „На детенце“); 24. јуна 1960. од Румуне Вељковић, родом из села Лесковице („На косача“, „На жену“ и „На невесту“) и 24. септембра 1961. од Зоре Потих — Цветковић, која је као девојка ове песме певала у селу Масуровцу („Рас пој“ и „На девојке“).

кад их чује, истрчи радосно, отвара им врата и благосиља их. Девојке затим постављају песме, већ према томе кога има у кући, или како им каже домаћица. Песма се изводи тако што две девојке унакрсно шетају (играју), мењајући места притом, док друге две певају. Ако девојке имају пужевке на рубовима, док оне „шетају”, ниске звече, слажући се тако са отегнутим певањем и имитирајући тако невероватно лепо једину „музичку пратњу”.

За сваку песму домаћица их награђује по једним јајетом (или новцем: грошем, банком...) које узима „воца” и ставља у корпицу. Ако домаћица има пчела, Лазарице певају песму пчелама, после које их домаћица послужује медом из глинених тацни, а девојке, када се послуже, мију руке у једном суду из кога се после вода за „бољитак” просипа у пчелињак...

Иначе, негостољубивим домаћинима, што је права реткост, пева се, у знак протеста, распев...

МИОДРАГ ЖИВКОВИЋ

СИНТЕЗА ПРОИЗВОБАЧКОГ ДУХА И ЛИКОВНЕ КЛИМЕ

Фабрика, већих и мањих, има доста. Њихов број, и ново множење, изазива асоцијацију на изјаву једног госта Њујорка који је, гледајући са ко зна ког спрата небодера у Парк-авенији, уздахнуо: „Аутомобили, аутомобили, аутомобили... Има ли и где и људи!...”

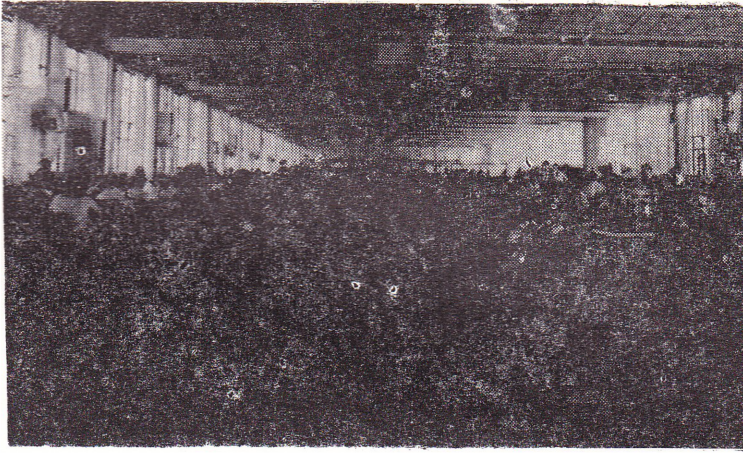
Фабрике су, ипак, прво за људе и зато им треба изборити људско обележје. Не значи то само уградити много бетона, много гвожђа, много цигала и керамике, много неонског светла. Важније је, или бар исто толико важно, очувати душу фабрике.

У томе су, сигуран сам, успели — у Пироту.

Задивљујуће је, и за појмове и врло развијене производачке и културне средине, рабање из кројачке радионице и прерастање у најсавременији гигант конфекције и трикотаже, какав је „случај” са овом пиротском индустријом. За нешто више од десет година, са разбацаним производачким пунктовима одела, лаке конфекције, пријемног одељења, полутешке конфекције и управе, у разноразним „бившим” кафанама и уџерцима, тесним и нељудским, колектив је нарастао од шездесетак на преко хиљаду радника. Пратећи помно најсавременија светска дневна кретања и расположења у широкој и „клизавој” области производње конфекције и трикотаже, пример је данас којим се Србија и ова земља поносе како треба савремено мислити и савремено креирати!

Оно што посебно изненађује, што човека фасцинира, што плени, то је дубоки људски хуманизам који зрачи из сваког кутка светлих просторија које су сами створили ови људи да би у њима стварали и креирали, јер и овде људски мозак истражује и укусом ваја облике одела и односе међу људима, и све то у складу духа и хармонији боја!

Човек — како то гордо звучи у овим халама!

Хала са пуно цвећа и светлости

Овде технологију не чине само кров, машине, сто и тескобно парче простора. Овде технологија није сива. „Првомајска“ технологија је социјална и племенита. У пространој хали, у развојном центру, у ресторану, свуда, по зидовима и подовима, технологију оплемењују таписерије и слике, букети светлости и цвећа. Чини се да овде не би било производње каква је, толико познате и признате, без цвећа! Овде радни људи и цвеће, са машином по крај њих, представљају ланчано организовану фазну производњу у којој је цвеће миље почетка и бисер завршне фазе! Овде је технологија људска. Људска технологија — то је она права, модерна, технологија. Таква је она, овде, у „Првом мају“!

Али, овде се очигледно схватило да и у ужој заједници произвођача може да дође до било каквих квалитетнијих преображаја, судбоносних за њу, за људе у њој, ако им претходи, у свету идеја и маште, свест о погребима промене, визија, чинила се она само идеална, о будућој заједници производње, друкчијој од јучерашње, за коју се треба борити и изборити!

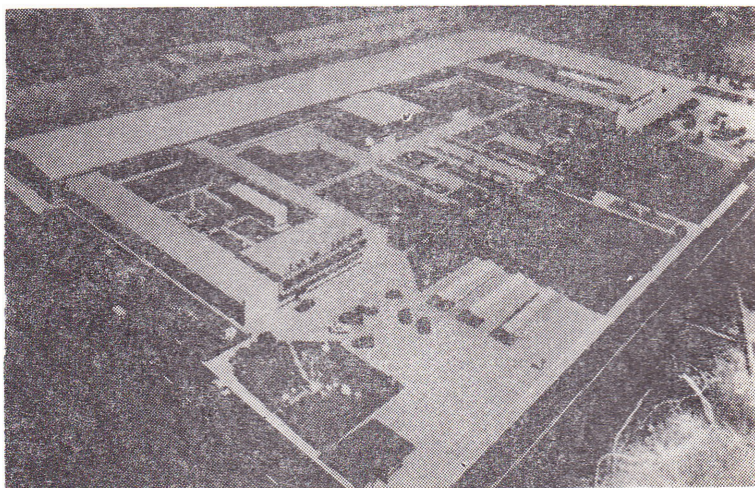
Овде, то је евидентно, нема места технократским прагматистима, који и данас верују, и друге у то убеђују, да се друштво може темељито преобразити без учешћа — културе. Њену револуционарну улогу у хуманизацији човека и простора схватили су овде као „вјерују“ преображавања друштва, његовог уздицања на виши степен — против предрасуда уско практицистички ограничених средина и духова. Схватили су то овде, директор и његови сарадници, када су одлучили да по савременим пројектима изграде ХАЛУ, пространу, оцвешену безбројним садницама различитог баштенског цвећа, РЕСТОРАН, функ-

ционалан, комуникативан, пријатан, ПАРК и ВРТ, понегде тврда и недовршен, не увек маштовит, али са доста зеленила и још више могућности, са наговештајима водених површина и љубављу за скулптуром у слободном пејзажу фабрике.

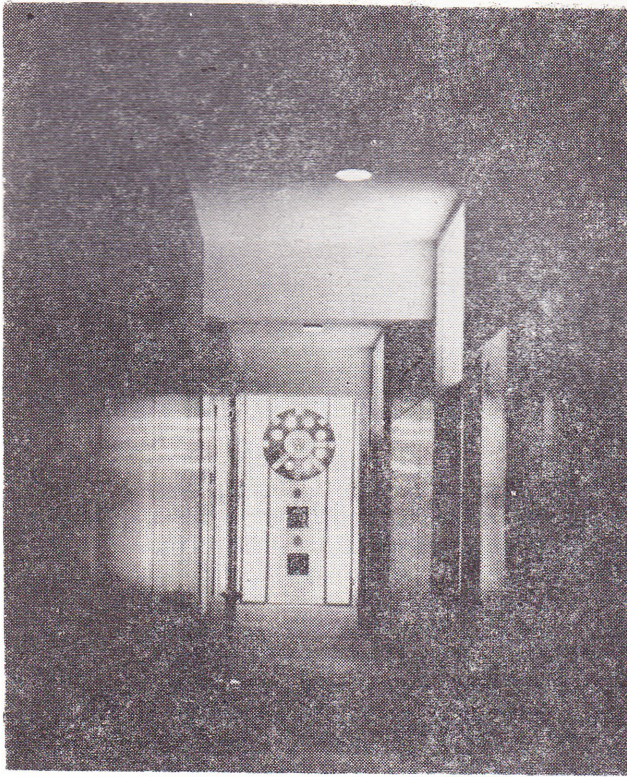
Реч је овде, у „Првом мају”, о прогресивном и снажном културном ембиру који осећа истинску потребу за свакодневним променама, за стваралаштвом и културним комуникацијама које стварају и дневно јачају економику производње.

Десетогодишњи историјат настанка и развоја ове индустрије доказао је овде драматично, и фасцинирајуће, да је требало бити и остати јака личност па прогресивнс каналисати сировост, незнање, јавашлук и предрасуде. Другог пута није било. Овде су технократе за увек изгубиле.

Визави производне технологије, основане диспозиције појединих нових објеката у односу на четири постојеће, наслеђене, производне хале — овде је учињено у урбанистичком и архитектонском концепту највише што се могло постићи, ангажовањем маштом и покренутом инвенцијом архитекте. Новом, подужном, халом повезане су четири попречно, више случајно, диспониране мање хале у један склоп, функционалан, па и естетичан. По два и два крајња „зуба” овог „чешља” повезани су објектима развојног центра, мозгом производње, и магацином и пословном просторијом, односно депоом готових производа и трпезаријом, а по седини нове хале, везане са овим анексом, изграђен је тракт са рестораном, кухињом и одговарајућом гардеробом и санитарним чвором.

Макета „Првог маја“

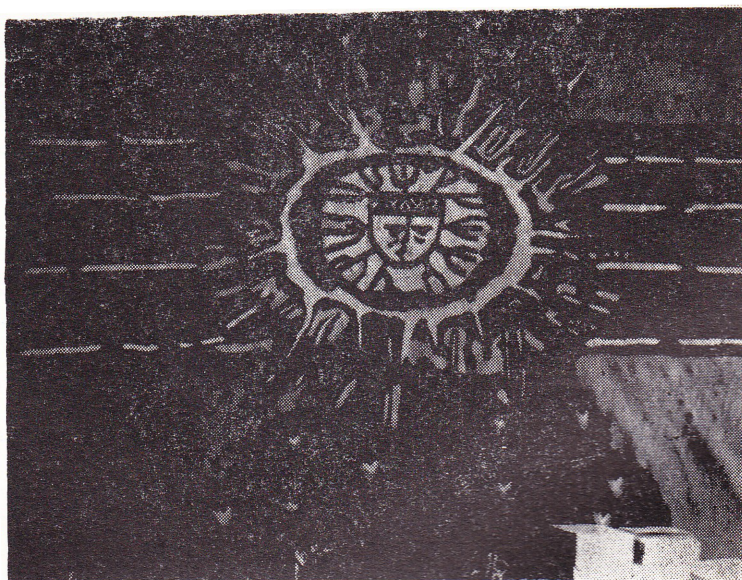
Декорација у форми розете на крају ходника у управној згради

Нема овде, у овој архитектури, претенциозности. Скромна је, једноставношћу допадљива и, са изузетком антике на везном делу управне зграде, искрена. Премошћени монтажним армирано-бетонским преднапрегнутим решеткама импозантног двадесетпетметарског распона, хала и ресторан делују лако, са пуно светлости и зачудо и поред приличне висине, интимно, пријатно! Мањом салом за повремене пријеме пословних људи диспонираном испред њега, према улазу, ресторану је обезбеђена потребна унутрашња клима. Пријатан боравак, и обедовање, у овом ресторану степенован је хармонијом употребљених материјала: златасто жутом подном керамиком, кожом боје труле вишње на металним црним столицама и профилисаним дрветом на плафону. Пластика на зиду, као детаљ од месинга, бакра и алуминијума, са снажном и непосредном асоцијацијом на фолклор, на накит овога краја, освежавајуће делује у свеукупном складном простору.

Утисак је спонтан да је овде, скоро увек, поштована органска веза између декорације, или орнамента, и својства основних материјала. Генерално се може рећи и да је сликар својим креацијама овде почесто равноправно учествовао са архитектом, скрећући вредношћу својих детаља пажњу, истовремено, на ентеријер у целини.

Читавом малом ревијом витрса и таписерија, академски сликар Раде Антић реализовао је, са посебном сензибилношћу, два детаља: у дну ходника приземља и справа управне зграде по једну декорацију у форми розете са асоцијацијом на сунчани зидни сат. Лаки конструктивни елементи од четвртастог гвожђа интерполовани су призматичним и облим формама у полихромији пуног и дубавог стакла, са детаљима од трајбованог бакра и месинга — са укусом и маштом. Иако се, очигледно, ради о „додавању”, у ствари о класичној апликацији „пост феструм” и стварном „маркирању” једног детаља који архитектура није функционално решила (изостављајући прозор!), сликарева инвенција и дубља функционална студија пронашла је решење које превазилази изоловану декорацију и прожима, спонтано, утиском потпуне и успеле синтезе функционалног и ликовног у ентеријеру ходничког простора.

Доследан стилизацији пиротског ћилима, Антић је и у тканом текстилу, на двема зидним површинама, изразио мотивом сунца и женских фигура, интензивних боја, сим-

Ћилим са мотивом сунца у свечаној сали

болику изградње, раста и развоја овог великог колектива. И на овом месту аутор је имао задатак да инкорпорира своје таписерије у материјализовано зидно платно при чему је, у случају већег комада, искористио све могућности које му нуде пројектоване димензије зида.

Пример ове пиротске конфекције скреће пажњу читавој нашој културној јавности на неминовност и значај синтезе архитектуре и ликовних уметности, а посебно њеног креативног утицаја и улоге на психологију рада, радну атмосферу, произвођачки дух и радне ефекте у целини.

Није случајно да су се врата за активнију културну комуникацију, за афирмацију архитектуре и ликовних уметности, отворила широм, безрезервно и дугорочно, тамо и у оној радној и произвођачкој средини, у којој се организација рада повезује, свакодневно и континуирано, са радним духом подстицаним присутношћу и активним дејством лепих уметности.

ДУШАН БИРИЋ

СТАРЕ МАХАЛЕ И СОКАЦИ

У време ослобођења од Турака и у првим деценијама после ослобођења улични систем и грађевински фонд Пирота знатно су се разликовали од садашњег. Улице ни су ни постојале у данашњем смислу речи. Место њих су постојали тесни, кривудасти и изукрштани сокаци. А таквих сокака било је, мање или више, по свима ондашњим махалама, које су биле познате по разним називима. То су биле — у Пазару: КАЛЕ КАПИЈА (простор од Градића до зграде Гимназије, Учитељске школе и леве обале градске речице Боклуца — без Јеврејске мале), ЈЕВРЕЈСКА МАЛА (Ул. Светозара Марковића), ГАЛАТА МАЛА (простор између десне обале Боклуца и леве обале Нишаве, почев од турске болнице, где је сада зграда Учитељске школе, до Решитовог моста, у Улици Бориса Кидрича), СТАМБОЛ КАПИЈА (од зграде Гимназије до Касарне), МЕЧКИН СОКАК (Ул. Танаска Рајића), ТАТАЛИБАБА (Насеље Танаско Рајић) и МУСТАФАГИН ЧИФЛИК (Нова Мала). У Тија бари: ДОЊА МАЛА (Ул. 29. новембар), ЦИГАНСКА МАЛА (Ул. Стевана Синђелића, од кафане „Лаадна вода“ према Нишави), БАТИН ЧИФЛИК или ЉУБИНО (Богданова воденица), ЧАТАЉ КАПИЈА (група кућа око Малог моста на Градашничкој реци), ХАЦИ АСАНОВ ЧИФЛИК (простор од Малог моста до пруге), ЗЕВНИЦИ (Ул. Павла Крстића), БЕРИЛОВСКА КАПИЈА са махалама: БРАНКОВОМ (Ул. Буре Салаја) и ШЕМШИНОМ (Ул. Цетињска), и ЈЕНДЕК МАЛА (Ул. 7 јула).

Називи ових махала сачувани су у народном предању и неки се од њих и сада чују у говору. Известан број потиснут је касније новим називом улице, или се спомиње ретко, али се поуздано зна докле су се простирале некадашње махале. О томе могу и данас да пруже податке старији Пироћанци, мада о њима има помена и у историографским подацима о Пироту.

Називи старих махала још увек имају дубок корен у народу. Нису заборављени до данашњих дана и ко зна колико ће се још спомињати.¹⁾

Што се тиче назива старих сокака, за многе се зна како су се звали и где су били, мада се ретко спомињу у говору. Каснији називи улица заменили су њихове називе. По казивању старих Пироћанаца, некадашњи сокаци били су познати под овим називима. У Пазару: ГРНЧАРСКИ СОКАК (Ул. Јована Цвијића), МЕКУШЕВ БОШАК, допније БАЦИН СОКАК (Ул. Новосадска), ДЕБРАЈСКИ СОКАК (Ул. Вука Караџића), АЦИСКИ СОКАК (Ул. Далматинска), МИТИЧИНО СОКАЧЕ (Ул. Јанка Веселиновића), ПОП МИЛОШЕВО БОШЕ (Ул. Николе Тесле), ТАРАЛЕЈИН СОКАК (Ул. Словеначка) и МЕЧКИН СОКАК (Ул. Танацка Рајића), који се под тим именом одржао до данашњих дана. У Тијабари: ЦИГАНСКИ СОКАК (Ул. Стевана Синђелића), Ц'КЛИНО СОКАЧЕ (Ул. Призренска), БИРБИН СОКАК (Трг Караџорџа), ЧОРБАЦИ КРСТИНО БОШЕ (Ул. Павла Крстића), РОГ СОКАК (Ул. Нишка) и ДАСКАЛОВ СОКАК (Ул. Душана Тасковића).

Некадашњи називи сокака нису више у употреби, али се реч сокак још чује у говору, у значењу — улица. На пример. „Седе дом, седе, па ми се досади. Затова изле-

¹⁾ По једном податку Симеона Христова, године 1868. у Пироту је било 14 махала са око 990 домова. По Христову, на Пазару је 8, а у Тијабари 6 махала, и то-у Пазару: ПОП ЈОФИНА, ПОП КРСТИНА, ПОП НЕШИНА, ПОП ЂОРЂИНА, ПОП МАНЧИНА, КАЛЕ, ГАЛАТА и ХАЦИ АСАНОВ ЧИФЛИК; у Тијабари: ПОП НИКОЛИНА, ПОП ДИМИТРИЈИНА, ПОП ПЕЈЧИНА, ПОП ЂОРЂИНА, ХАЦИ ПОП ЗАХАРИЈИНА и ДОРИМИТРА мала. Од десет махала, за које Христов вели да су биле познате по именима попова, ниједна није сачувана у наредном сећању. Наш покушај да бар нешто сазнамо о поповима, по којима су биле познате, делимично је уродно плодом. Сазнали смо за три свештеника, који су пре сто година живели у следећим махалама: поп Манча у Галата мали, (после ослобођења од Турака Протина мала), где је имао своју кућу, поп Никола у Доњој мали, а хаџи поп Захарије на Берилевској капији. Међутим, ниједан крај није био познат нити је носио име по њима. По свештеничком чину и имену зна се само за две: за Протину малу (ул. Саве Ковачевића), која је била тако прозвана по првом пиротском проти, Димитрију Цветковићу, који је дошао у Пирот одмах после ослобођења од Турака и становао у њој и за поп Драгомирову малу (Ул. Вука Пантића), у којој је становао дуго година Драгомир Божовић, свештеник, па је по њему добила и такав назив.

(Види „Македонски преглед“, Софија 1936. — „Живот и дејност на хаџи Партенија и пр., митрополит нишавски“).

зо на сокак, да малко погледам овија бели свет" . . . „Дом се довлачи, ало проклета, што се муваи по сокаши како вртоглаво шиљеже! . . . „Смуца се по Тијабару, па отило у град (Пазар), заоратимо се на сокак, затова се забави за ручк" . . . „Какво је това: сред ноч, а ти на сокак? Девој-ба ли си или врајла?! Оне се саде смуцају по сокаци када му неје време . . .”

Сокаци су били дуго без икакве тврде подлоге. Такве су биле и нешто доцније просечене улице. На њихово насипање и калдрмисање у доба ослобођења од Турака и касније није се ни мислило. Због тога су били пуни блага, бара, цомби, излоканих места и глибова за време кишних дапа, а преко лета били су покривени дебелим слојевима прашине.

О изгледу старих сокака и махала Владимир Николић²⁾ вели, између осталог, и ово: „ . . . Иако је Пирот у старо време био много мањи, опет се невешт човек, или сељак који није често долазио, могао у његовим улицама залутати и изгубити. Ондашње улице биле су сасвим тесне, изукрштане, и са својим ниским од кућа настрепницама — сајванима тако мрачне, да је страх хватао непознатог човека који се затури по тим улицама. Ово је нарочито важило за оне крајеве у којима су Турци живели у већини, као што је Кале капија, Галата мала и Мечкин сокак на Стамбол капији. Кад се овоме дода још огроман број паса који су се у читавим чопорима излежавали баш на оним местима, где је сада најглавније пиротско корзо, онда се још боље може замислити Пирот у прошлости (корзо је било од кафане „Србија“ до Улице Вука Караџића — Д. Б.). У Тија бари нико није ни мислио на калдрмисање пре ослобођења, па на жалост и сада је тамо никаква калдрма у многим улицама. И онда се може замислити како је било у Тија бари пре педесет, шездесет или осамдесет година. Куће и дућани, све одвећ ниско, са ћепенцима и сајванима, а сајвани на неколико дирека, онда се може појмити слику старе Тија баре. И још када се томе дода да су улице биле одвише тесне, неправилне и изукрштане, тако да су се једва људи с колима мимолазили . . .”

Др Владан Борђевић сличним речима описује стари Пирот, којег је видео први пут у доба ослобођења од Турака и шест година доцније, за време српско-бугарског рата 1885. Његова запажања су била песимистичка, јер вели: „Пре свега Пирот изгледа горе, но што је био пре шест

2) Владимир М. Николић: „Етнолошке забелешке из прошлости Пирота“ — „Слобода“, бр. 305 од 15. 1. 1955. год.

година, када га од Турака отесмо.” Затим додаје: „Ова велика трговачка варош, у којој су панаџури по шест недеља трајали, у којој је била онако жива и разграната трговина, сада је једна мртва, прљава, сиротињска варош, без калдрме, без осветлења, са развалинама старих кућа и са неколико недовршених или тек довршених модерних кућа, које подижу чиповници или досељеници. Улице тесне, искривулане, пуне џомбаса, блата и баруштина тако, да се ноћу апсолутно ни корака из куће крочити не може без фењера. Само име најлепшег краја у Пироту, који се зове „Тијабара” показује колико је у њему суво и здраво. У чаршији има много ђепанака онаквих какви су наши били у негдашњем Дорћолу и Бит-Пазару, али се бојим да ће и они остати пусти оних „700 дућана” јагодинских, јер једина радња која се одржала у Пироту, то је израда Ђилимова, који ће такође сасвим пропасти ако држава не учини нешто од своје стране да сачува ту дивну домаћу индустрију. Држава? Хм. Она је за цело ово време од како је Пирот наш, у њему направила један гвоздени мост преко Нишаве, и то је све. А шта је све пропало и порушено? Хајде, да не говоримо о чесмама које пресушњују где год ми дођемо, хајде да не говоримо о џамијама и њиховим минаретима — оне су остатак да не би потсећале на ропство Турцима итд., премда би се и оне данас могле лепо употребити, као што доказује једина џамија што се сачувала у којој је сада наш магацин брашна (џамија се налазила испред ресторана „Централ”, где је простор за паркинг аутомобила — у источном делу — Д. Б.). Али коме је сметала она живописна „Сахат-кула” те је данас у рушевинама? („Сахат-кула” је била у парку на Малој пијаци — Д. Б.). Онај који је обуставио рушење питао је Пироћане зашто хоће да сруше сахат кулу? Рекоше му да се за сам камен могло узети сто дуката. Шта они знају да се такав украс једне вароши не би могао назидати ни за 4—500 дуката! Страст за рушењем и разваљивањем и ништа више...”³⁾

Тако је по др Владану Борђевићу изгледао Пирот 24. октобра 1885. године, у предвечерје српско-бугарског рата, када је датиран овај напис. Два месеца доцније, 16. децембра 1885. његов изглед биће још гори, јер су у Пироту вођене дводневне уличне борбе (14. и 15. новембра), у којима је претрпео нова разарања. О изгледу Пирота, после изласка бугарске војске, Тодор Поповић даје кратак, али потресан опис:

³⁾ Др Владан Борђевић: „Славница“, часопис „Отаџбина“, књига XVI, 1887, стр. 53.

„Јадни мој Пирот! Изгледао ми је као да га је куга морила девет годин' дана. По улицама житко блато до колена, зидови изрешетани оловом, прозорске рупе зјапе — без крила, на слабијим кућама скинути кровови за гориво, а на мом стану ни врата, ни прозора, цела кућа вандалски испретурана (У њој је становао краљ Милан, за време српско-бугарског рата, док је српска Врховна команда била у Пироту — Д. Б.). Пред кућом затекосмо једну бедну гомилицу испијених лица, као да су онога часа изашли из азачке тамнице...“⁴⁾

ПРОСЕЦАЊЕ УЛИЦА — „МАГДАЛЕНИЋЕВО ВРЕМЕ“

Још се мастило није било честито осушило из пера др Владана Борђевића и Тодора Поповића, који су у својим написима приказали Пирот у жалосном стању, кад се на њега изненада стручио читав низ нових догађаја. Међу њима и заповест комесара Врховне команде мајора Светозара Магдаленића о просецању пиротских улица, и то „усред зиме кад му време није“.

По изласку бугарске војске из Пирота и околних села, која су била под бугарском окупацијом месец дана (од 15. новембра до 15. децембра), у округу су биле заведене ванредне прилике од стране српске Врховне команде. За комесара је био постављен мајор Светозар Магдаленић. Акт о његовом наименовању за комесара, према навођењу Тодора Поповића, гласи овако:

„Начелнику округа резервном артиљеријском мајору Тодору Поповићу и свима властима у округу.

Вапредне прилике у округу Пиротском захтевају да се у њему предузму ванредне мере. С тога се од Врховне команде одређује за комесара у томе округу г. мајор Светозар Магдаленић

Вама и свима властима у округу наређује се да у свему слушате и испуњавате његове заповести и да му се у свему безусловно покоравате.“

Да ли је мајор Магдаленић, поред осталих, имао и овлашћење за просецање улица у Пироту, о томе нема поузданих података. Тодор Поповић наводи да је просецање улица правдано „тобож за проширење улица за војничке Врховни командант — краљ Милан⁵⁾

⁴⁾ Архивски центар Пирот, Фонд: Тодор Поповић — „Мемсари“, табак 27.

⁵⁾ Архивски центар Пирот, Фонд: Тодор Поповић — „Мемоари“, табак 26.

потребе". Слично објашњење чули смо и од Чедомира Класаревића, из Пирота, коме је отац Ставра причао да су улице морале бити просечене, јер је постојала бојаза да се ратно стање продужи, а тесни и кривудасти сокаци нису згодни за одбрану. Уз то, требало је повезати железничку станицу, која је била у изградњи, са фиксираним местом за подизање касарне, добрим и широким улицама. Поред тога, Пирот је окружна варош, улице су се морале регулисати кад тад, а војне мере само су убрзале просецање. Тако се приступило рушењу зграда и просецању улица брзо, ефикасно и без много сентименталности. На линији новопросечених улица требало је да никну нове зграде. Нарочито је форсирана изградња у Пазару, који је требало, као здравији и оцеднији део града, постепено да ликвидира Тијабару. На овоме је нарочито радио Тодор Поповић, као окружни начелник од 1884—1886, јер се из његових мемоара види да је свим силама радио да железничка станица буде код касарне, а не испод Провадије.

За Магдаленића се прича да је издавао кратке и неопозиве заповести о просецању улица, које су гласиле:

— Од Градића хоћу да видим фиксирано место за касарну!

— Од Великог моста хоћу да видим железничку станицу! Саборну цркву!

И тако редом и за друге улице.

Онда је настало рушење зграда, које су биле превиђене за то. Молбе и преклињања да се куће не руше до пролећа, док време не отопли, нису узимане у обзир. Заповест се морала извршити без поговора

— Руши бабо, руши! — говорио је Магдаленић некој старици из Чарлине фамилије, која га је молила и преклињала да јој се кућа не руши до пролећа „Бабо боље је порушите ви, него да јој на крову запева црвен певац". А то је значило: ако кућа не буде порушена, биће запаљена. Овим старим комуналним триком послужио се и мајор Магдаленић да би утерао „страх у народ". Народ је гунђао, пригушено градио и псовао, али му то није помогло.

Када се данас, после осамдесет година, поведе разговор о просецању првих пиротских улица, стари Пироћанци кажу: Улице су просечене у Магдаленићево време, споменуло се, не повратило се! Истина, до тога је морало доћи једног дана, али он их је просекао у најтежим приликама, после тек окончаног рата, усред зиме, по највећем мразу. Мајчино млеко је тада пропиштало Пироћанцима; остали су били без крова над главом на оној сту

дени. (По причању: Милана Младеновића, Чедомира Кле- саревића, Милана Гаротића и др.).

ПРВО КАЛДРМИСАЊЕ УЛИЦА И ТРОТОАРА

Новопросечене улице, као и сани сокаци до којих није допрла Магдаленићева рука, биле су дуго без трај- није тврде подлоге — калдрме. До првих година дваде- сетог века предузимане су само привремене мере за њи- хову санацију, као што је било затрпавање излоканих места, бара, цемби и глибова, и то оних које су највише ометале и успоравале саобраћај. Насипање угрожених ме- ста обављено је повремено и то онда када се за то осе- ћала изузетна потреба

Прво планско калдрмисање улица „од железничке станице до пешадијске касарне“ везано је за име пред- седника општине Димитрија Мишића, некадашњег прив- ременог учитеља и књижара из Пирота. Савременици кажу: „Улице су у Пироту први пут калдрмисане када је био председник општине Димитрије Мишић. Пре њега није била калдрмисана ниједна улица.”⁶⁾ Пошто је Ми- шић био председник пиротске општине од 1901. до 1908. године, биран узастопно двапут као носилац кандидатске листе Радикалне странке, прво калдрмисање је извршено у време његовог изборног периода.

Мишићева општинска управа извела је неколико комуналних радова по којима је запамћена у народу. Из- рађен је водовод од касарне до Мале Пијаце — 1905. (подигнуто 7 часама), направљена кланица (испод Сарла- ка), подигнуте две ћуприје (дрвени мост на Градашнич- кој реци, „Мали мост”, и дрвена ћуприја на Нишави код деда Ранчиног врбака, испод Богданове воденице), куп- љена зграда за основну школу у Тијабари (Цинцина ме- јана — зграда постоји и сада), уређена два парка (Мала пијаца и Сарлак) и извршено калдрмисање улица од же- лезничке станице до касарне. Осим тога било је предви- ђено калдрмисање „нове улице од Велике ћуприје ка вој- ном сењаку, па право на чесму у Вардар улици.”⁷⁾ Милан Гаротић (стар 83 год.) вели да је и подизање зграде Ок- ружног суда донекле заслуга Мишићеве општинске упра- ве, јер је за време његовог председниковања стално у бу- џету предвиђена ставка за подизање нове зграде за суд

⁶⁾ По казивању Милана Гаротића (83 год.), Ми- ливоја Антића (78), Душана Мадића (75).

⁷⁾ „Покрет“, недељни лист, Пирот, бр. 6 од 14 II 1908. — Изјава Дим. Мишића. „Нова улица од Велике ћуприје ка војном сењаку“ вероватно је данашња улица Саве Ковачевића.

(градња је почела 1912. а завршена 1915. године, док су коначни, унутрашњи радови завршени после ослобођења 1918. године. — Д. Б.).

Осим система улица „од железничке станице до пешадијске касарне” (данас улице: Моше Пијаде, Драгошеве и Маршала Тита), до првог светског рата биле су калдрмисане и улице: Протина мала до куће Драге „коларке” (у Улици Саве Ковачевића бр. 46), затим Улица Војводе Степе до Јеврејске мале и Бранкова (Вука Пантелића), од Толине кафане, до Улице Предрага Бошковића — Павла. Ове улице су имале калдрмисане тротоаре, али не на целој дужини. Једино је Кнез Михајлова улица (данас Драгошева) имала тротоар поплочан великим четвртастим плочама, као и део данашње Улице Борис Кирича (до Великог моста). Плочама су били покривени и тротоари поред дућана на Тргу Републике. Остаци ових плоча и сада се могу видети на поменутиим местима.⁸⁾

Услед ратних прилика 1913. и 1915. године, када је Пирот био главна база за снабдевање трупа на пиротском бојишту, главне пиротске улице биле су много пропале од тешких војних транспорта. Нарочито је била неугодна главна улица. Она је за време окупације (1915—1918) била толико пропала, да се колски саобраћај обављао по њој са тешком муком. Дуж улице, на више места, налазили су се велики и дубоки глибови, „пропаси”, преко којих су теже натоварена кола могла да прођу само са двоструком запрегом Један такав „пропас” налазио се испред данашње зграде скупштине општине, а других мањих било је повише. И данас се старији Пироћанци сећају кулучара, који су били мобилисани од стране Бугара ради транспорта опљачканог жита до Цариброда, са каквим су се тешкоћама пробијали ови људи у пролазу кроз пропалу главну пиротску улицу. „Сећам се врло добро — прича Љубомир Живковић, пензионер, — како су са запрегама извлачили кола из глибова. Таман их извукну из једног, а она упадну у други, већи и дубљи... Неки немачки аутомобил беше се увалио у онај „пропас” код општине; мотор је бректао, точкови шлајфовали, али није могао да се извуче. Кад шофер виде да нема боже помоћи, замоли кулучаре, те ауто извучоше воловским запрегама.”

После ослобођења Пирота, 15. октобра 1918. године први прегаоци на оспособљавању ове улице били су Сенегалци — војници колонијалне коњичке бригаде генерала

⁸⁾ Ове плоче представљају чврсте пешчаре — седименте, добивене су из околине Пирота (Добри до, Завој, Темска, долина Височице).

рала Гамбете. Утицу су били почистили од блата на целој дужини од Градића до Касарне, а угрожена места насули камењем од разбијене калдрме

ПОСЛЕРАТНИ РАДОВИ

Према подацима из записника о раду одбора општине пиротске за период од 1922—1931. године, који је делимично сачуван, виде се напори које су у овом периоду предузимале општинске управе на оправци улица. Радови су извођени у режији општине, под надзором три одборника, који су за ову сврху били изабрани на одборској седници и то посебно за сваку улицу која се оправљала. За оправку сваке улице одбор је доносио одлуку, одређивао одборнике за контролоре и потребну суму новца. Пошто је општина могла да изводи радове у својој режији само у вредности до шест хиљада динара, по ондашњим законским прописима, то су издаци у тој висини и одобравани.

Од 1922—1931. године извршене су оправке, насипања и калдрмисање већег броја улица у граду. То су биле: Дечанска, Бранкова, Краљевића Марка, Хајдук Вељка, Војводе Путника, Доситејева, Словеначка, Царице Милице, Косанчићева, Цара Душана, Кнез Лазара, Краља Александра, Загребачка, Капетана Карановића, Бистричка, Принца Павла, Вардарска, Урошева, Милетићева, Призренска, Старо гробље, Пашићева Бенерала, Љубомира Крстића, Трг Краља, Петра Ослободиоца, Безимена, Цинцин Кладенац, Ненадовићева, Цетињска, Југовићева, Трнска, Мост на бистрици, Американска, Сремска, Вука Караџића, Војводе Степе, Принца Борба, Танаска Рајића, Сарајевска, Љубљанска, Масарикова, Боклуце и пут према Жукову.

Регистровали смо комуналне радове о којима има података у сачуваном делу записника општине пиротске од 1922—1931. године. Свакако да је било и других радова осим наведених, али се они не могу видети, јер су многи листови записника уништени.⁹

Исплате радова вршени су из општинског буџета; неколико је само исплаћено из општинског зајма, који је општина добила од Државне хипотекарне банке (2,500.000 динара за регулацију и исушење Барја).

Укупни издаци за извођење горњих радова износили су 837.804,71 динара.

⁹) Записник се налази у Архивском центру у Пироту.

ЕКСПРОПРИЈАЦИЈА ПЛАЦЕВА

Регулација приличног броја улица захтевала је експропријацију бројних плацева, како би се добила права и правилна грађевинска линија за изградњу. Бројне улице су, наиме, још увек биле кривудавае или су у њима поједине зграде биле ван линије, па их јеј требало укло- нити. Због тога је вршена експропријација плацева у не- колико наврата: 1923, 1924, 1927. и 1931. године.

Експропријацију плацева вршиле су општинске ко- мисије из редова одборника; оне су вршиле процену ис- тих, као и процену општинских плацева било у замену или за наплату у готовом новцу.

Из делимично сачуваног записника пиротске општи- не види се да је извршена експропријација у овим ули- цама:

У Сарајевској, Хајдук Вељковој, Принца Борфа, Вој воде Мишића, Американској, Шабачкој, Вука Карацића, Царице Милице, Топлице Милана, Урошевој, Краља Алек- сандра, Доситејевој, Кнез Михајловој, Рудничкој, Принца Павла, Љубљанској, Крез Лазаревој, Призренској, Цинци- ном кладенцу и Тргу Цара Петра ослободиоца.

Укупно експроприсаних плацева:	2893,29 м ²
под зградама	598,70 м ²
само плацеви	2294,59 м ²

Општина је продала своје плацеве од 2011,74 кв. ме- тара, у већини случајева лицима у оним улицама у који- ма је извршена експропријација, ради проширења улич- ног простора.

Износ наплаћене суме од општине за експроприса- не плацеве био је укупно 170670,75 динара а за продате плацеве општина је узела 78.199,81 динара.

Ваља напоменути да експропријација није потпуно приказана, јер су многи листови из записника, из којег смо црпли горње податке, уништени.

Оно што је урађено и што се на комуналном пла- ну дешавало од 1931. до 1941. године није ушло у оквир овог рада, мада овај период — иако је ближи данашњем — има мање сачуваних података.

**ИЗ ПРОШЛОСТИ
ВЕЛИКОГ ЈОВАНОВЦА**

Село Велики Јовановац, или, како се првобитно називало, Алачев - чивлик, налази се у пиротској котлини, осам километара југоисточно од Пирота. Настало је у равничарском и некада мочварном, али доста плодном крају. Налази се близу магистралног пута који спаја Ниш са Софијом, и то 1,5 км северно од њега.

Према записима ¹⁾ и предањима, Велики Јовановац је населио неки Турчин, по имену Алач. Он је на подручју данашњег села наишао на плодну и необрађену земљу, на којој је са својом женом направно најпре једну примитивну колибу, а затим почео да примамљује сељаке, дајући им земљу на обраду, уз наплату данка. Пре тога он је живео у Пироту, као и сви тадањи Турци, бавећи се гајењем бостана. На сличан начин су насељена и друга, околна села, само од других Турака (Мали Јовановац, који се звао Бопин - Чивлик, Велико Село, некадашњи Големи - чивлик, делови Крупца — Мачков - чивлик и Брћин - чивлик и друга).

У време насељавања Алачев - чивлика (Великог Јовановца), сељаци суседног села, Трњане, које је једно од најстаријих села у овом крају, побунили су се и напали Алача, желећи да га отерају, јер им је сметао својим поседом. Пошто су били голоручки, ништа му нису могли, те су се помирили са његовим суседством. Каснији антагонизам између сељака Трњане и Великог Јовановца води порекло из ових догађаја. Овај се антагонизам опажао и приликом грађења цркве у Великом Јовановцу. Трњанци су се противили грађењу цркве у Великом Јовановцу, предузимајући мере да се црквени дом сагради у Трњани, али ни дом ни црква још ни до данас нису завршени, мада су одавно започети. У размирицама између ова два села, Трњанци су били упорни и најчешће су успевали. Такав је случај био, на пример, са изградњом зграда за општину и школу, јер су оне, за потребе Великог Јовановца, Пољске Ржане и Трњане, сази-

¹⁾ Јеленко Петровић: Печалбари, Београд, 1920.

дане у Трњани, као и са смештајем парохије у Трњани и њеним називом.

Алач је за свој чифлик најмио момке који су за његов рачун обрађивали земљу. Он им је подигао и куће, оженио их и тако отпочео насељавање. После извесног времена, из колибе, која се налазила на средини пута између Трњане и Великог Јовановца, прешао је у садашње „сред-село”, Велики Јовановац, где је себи саградио кућу, односно кулу, господарећи надаље пољем у том крају.

Али и поред настојања да најамну снагу обезбеди путем момака, слугу, он то није могао постићи, па је путем насељавања читавих породица почео да заснива „чифлик” и да тако, на феудалан начин, почне обраду земље. Јеленко Петровић, из Великог Јовановца, који је о овом селу прикупио највише података, пише у својој књизи „Печалбари”²⁾ следеће:

„Да би деда Алач свој чифлик могао населити служио се овим начином. Са своје куле (куће) посматрао би недељом или празником коло. Када види да се младић ухвати у коло до девојке, он ће питати, јесу ли род. Ако нису, наредиће да се узму. Или при посипању гувна угледа где младић са девојком носи бакрач воде. Позове оца момковог и каже му да позове попа да их венча. Отац се чуди и вели, неће се узети...” Али сав овај отпор није помагао, јер је Алач умео да примени и такве методе које су присилно доводиле до женидбе и удадбе. Он је употребљавао чак и батинање, јер је морало да буде онако како би он рекао. Такав је случај био са Здравком, младим и кршним момком, који на захтев Алача није хтео да се ожени својом каснијом женом Магдом. Пошто је Здравко био овчар, а Алач упоран у својим настојањима да га ожени, он трага за њим и налази га код оваца у потесу на Белом Пољу. Здравко је упорно одбијао да се повинује наређењима Алача. Онда га Алач ухвати и толико истуче камцијом, да га је свег искрварио и, како причају,³⁾ „кошуљу му у месо натерао”. После овога Здравка колима превезу у село, где га увију у овнујску кожу и ставе у ђубре да прездрави.⁴⁾ Пошто је оздравио, Здравко је ипак морао да се ожени Магдом и с њом заснује породицу. Тако је међу првим породицама у Великог Јовановцу насељена Здравкова породица, која је засновала свој посед куповином земље од Алача и његових потомака, о чему и данас постоје тапије на турском

²⁾ Јеленко Петровић: Печалбари, Београд, 1920.

³⁾ По причању Велимира Ђорђевића, из Великог Јовановца.

⁴⁾ Овакав начин лечења се задржао све до нових дана. О своме су причали Радојко Ђирић, Велко Потгић и други.

језику. Потомци Здравкове породице и данас постоје у селу.

По предањима и записима⁵⁾, Алач је на овај начин засновао десет породица, којима је доделио земљу, коју су оне обрађивале, док је приходе убирао Алач. Ово је било пре 180 година, дакле око 1778. године. Село је тада имало само 18 кућа, док је у време Кримског рата имало 35, а непосредно пре ослобођења од Турака, 1878. године, имало је 114 кућа. После тога оно се брзо увећавало. Досељавање је вршено из свих крајева око Пирота (Висока, Збрђа, Буковика и других).

Прича се да су многи младићи и девојке ступили у брак а да се претходно не би уопште видели. Њих су женили и удавали њихови старији, родитељи, који би међусобно уговарали женидбу, док би се момак и девојка први пут видели тек на свадби, приликом венчања.⁶⁾

Кад је Алач умро, његови наследници су сељацима распродали земљу и одселили се у Цариград. И само село је тада купило неколико хектара земље, утрине, зване Еминовица, о чему и данас постоји тапија на труском језику која се чува у Скупштини општине у Пироту.⁷⁾ Назив ове утрине показује да је купљена од неког Турчина, званог Емин, који је, највероватније, био члан Алачеве породице. На тој утрини Великојовановчани су до после другог светског рата напасали стоку.

Велики Јовановац, као и друга, околна села, у првој фази свога развоја имао је турско име. Међутим, одмах после ослобођења, 1878. године, предузете су мере да се сва турска имена села замене српским, па је тако и Велики Јовановац, уместо имена Алачев-чивлик, добио своје данашње име. По неким изворима⁸⁾, Велики Јовановац је добио име по неком мајстору Јовану, који је селу учинио много добра. По истом мајстору и суседни Попин-чивлик добио је назив Мали Јовановац.

⁵⁾ Према причању Тоше Здравковића и књизи „Печалбари“ Јеленка Петровића.

⁶⁾ По причањима Велка Потиха и Тоше Здравковића.

⁷⁾ Тапија се налази у Имовинско-правној служби Скупштине општине Пирот, уложена у КО Велики Јовановац (утрине).

⁸⁾ У књизи „Печалбари“ Јеленка Петровића стоји да је село добило назив по мајстору Јовану, који је, по казивању неких старијих људи (Велка Потиха и Веље Ђорђевића), био отац Поте Кусувранца. Некадашњи професор историје пиротске гимназије, Миодраг Милошевић, причао нам је, као ђацима, да су Велики и Мали Јовановац добили имена по неким Јовану Ристићу, који је као официр ратовао против Турака на Дреновој глави. Међутим, пре ће бити тачно оно што је Јеленко Петровић забележио.

Од већних породица, које су још за време Турака насељавале Велики Јовановац, треба поменути: Боргове, Кусуванце, Здравкове, Јонине, Белокаповце, Пашалијине и друге. Међу свим овим, најстаријим породицама, данас су најбројнији Борговци, који су тако названи по оснивачу породице деда Боргу. Бројни су и Кусуванци, који се тако називају због тога што се њихов предак, деда Јован, отац деда Поте, доселио из Кусуване.

У селу постоје многа сујевеља. Тако се, између осталог, прича како се деда Пота, после смрти, „тенчно“ и како су му уквћани остављали храну на трпези, па би он ноћу долазио и јео. Постојало је и веровање да су се поједине опаке болести могле успешно лечити побијањем крстова. Тако је, у вези са појавом колере и великих богиња, у 18. веку, у Великом Јовановцу побијен крст, на коме су људи „молитвили“, пролазећи испод једног обруча направљеног од дрвета. Да би се, по веровању сељака, спречило падање града и уништавање усева, такав један крст побијен је и на месту званом Поповица.

Велики Јовановац се налази на земљишту које је некада било плављено и мочварно. Нишава, која је некада текла недалеко од села, изменила је временом свој ток и удаљила се од села према северу. На месту њеног ранијег тока и данас постоје трагови спрудова, а на неким местима су остале и баруштине. Само селс много је ниже од корига Нишаве, па је увек било плављено. Нарочито су познате поплаве из 1858, 1900, 1928. и 1948. године, кад је читава река текла кроз село и носила са собом све на шта би наишла.

Становници Великог Јовановца бавили су се а и данас се највише баве ратарством, мада је и занатство доста развијено (нарочито дунђерство и лончарство). Печалбарство је такође било веома развијено. Дунђери су најчешће ишли у Видин или Софију.⁹⁾ Ево како одлазак у печалбу описује Јеленко Петровић у својој књизи „Печалбари“:

„Врло многи још децом почну јести горак печалбарски хлеб, па ће печалбарску торбу носити до своје старости. Има сиромашних села која такоређи живе од печалбе. Као да се извршила мобилизација војске, тако би се та села била испразнила. Исте жалосне слике виђале су се и у местима бољих привредних услова за време

⁹⁾ Чувени дунђерин био је Илија Здравковић, који је стално одлазио у печалбу у Видин и са собом водио млађе. Он је износио многе своје патње за време печалбарства, истичући да су путовали пешице, јер није било превозних средстава. Он је као мајстор—зидар поставио и кубе са крстом на светојовановском манастиру у потесу Ракојица, недалеко од Крупаца.

и после градобитних и неродних година. Снуђдени се у туђину крећу печалбари и с тугом их испраћују од куће. А када се пред зиму дома врате весели, опште расположење завлада: повериоци се радују и наплаћују своја потраживања, општине порез, а у кући се наставља потпуни породични живот. Кратко траје тај живот. Када наступи пролеће и када живот у оживелој природи почне бити веселији, ови људи понова полазе на пут у печалбу¹⁰.

После ослобођења, почиње да се ради на оснивању школе и земљорадничке задруге. 1919. године основана је земљорадничка задруга, набавно-продајног карактера (једна од најстаријих у овом крају. Преко ње су се сељаци снабдевали свим својим потребама и то по повољнијим условима него код трговаца. Неколико година после првог светског рата сазидан је и први задружни дом. За развој задругарства у селу највише заслуга има Станимир Јовановић, некадашњи деловођа трњанске општине, које су сељаци популарно назвали „Станимир писар“. Он је тада био најписменији човек у селу.

После оснивања задруге, основана је и школа и то најпре у Трњани (за Трњану, Велики Јовановац и Пољску Ржану), а затим је, 1924, Велики Јовановац саградио себи нову школску зграду која и данас постоји.

Међу првим учитељима у селу био је Живојин Костић, који је селу много помогао не само на пољу просвете и културе, већ и на пољу задругарства.

Из општине трњанске у балканским ратовима и у првом светском рату погинуло је 95 бораца, а само из Великог Јовановца 46. У својој књизи „Бесмртници“, Драгиша Здравковић наводи да су из Великог Јовановца погинули следећи ратници:

Влајко Ђ. Данковић, Светозар Н. Костић, Александар Б. Петковић, Јован С. Здравковић, Костадин Р. Борђевић, Коста Ивковић, Глигорије А. Николић, Манојло П. Пауновић, Никола М. Борђевић, Драгомир Б. Борђевић, Манојло Н. Костић, Милан О. Аметовић, Михајло Н. Антић, Алекса Ранчић, Јован Н. Миленковић, Драгутин Т. Митић, Денча П. Јовановић, Василије З. Станојевић, Светозар П. Пауновић, Димитрије П. Борђевић, Димитрије М. Здравковић, Нака Т. Јовановић, Ставра Мадих, Нака П. Пауновић, Јован П. Васић, Илија Д. Ранчић, Костадин С. Потих, Милан П. Бирић, Станоје П. Јовановић, Станимир Н. Борђевић, Јован В. Борђевић, Драгутин Васић, Радивоје Ј. Ивковић, Радисав С. Вељковић, Ставра Минковић, Глигорије М. Павловић, Никола М. Стојановић,

¹⁰) Драгиша Здравковић: Бесмртници округа пиротског 1912 — 1920, Ниш, 1924.

Станимир Ј. Стојановић, Стамен Б. Антић, Риста С. Ранчић, Драгомир Б. Игић и Петар А. Бирић.

Двадесетих година, под утицајем октобарске револуције, почињу и у селима пиротског краја да се шире напредни покрети. На првим парламентарним изборима победили су комунисти. На изборима за одборнике општина и председнике у општини трњанској изабран је за председника Јеста „Менцин“ из Великог Јовановца.

Између два светска рата Велики Јовановац се развијао и увећавао и по броју кућа и по броју становника. Непосредно пре другог светског рата имао је 200 кућа. Миграције из села у град није било, јер су се становници, бавећи се пољопривредом, везивали за село. По неки су и даље ишли у печалбу, нарочито лончари, али су се обавезно с јесени враћали кућама. Чувена печалбарска породица била је породица Маринковића, која се и најдуже одржала у кућној заједници. Пре него се разделила, имала је 25 чланова. Оно мало становника што је одлазило из села били су углавном интелектуалци, који су се пресељавали у места у којима су радили. Међутим, ови људи су и даље били везани за село и своје старије, па су на сваки начин гледали да селу и његовим људима помогну. Као пример се може поменути Јеленко Петровић, чика Јеленко, дипломирани правник и саветник, писац књиге „Печалбари“, који је имао жељу да после своје смрти буде сахрањен у свом родном крају.

За време другог светског рата, као и сва остала места овога краја, и Велики Јовановац је трпео многа насиља од стране бугарских окупатора. Али уколико је терор окупатора био већи, уколико је и отпор народа постајао снажнији. Многи млади људи из села отишли су у редове партизана, бораца Народноослободилачке војске, борећи се за слободу свога народа на бојиштима наше домовине. На спомен-плочи која се налази на Задружном дому у селу уклесана су имена бораца погинулих у овом рату: Вујице С. Васића, Александра Бирића, Николе Бирића, Миодрага Здравковића, Милутина Панића, Димитрија Потића, Војислава Манића, Сретена Мадиха и Чедомира Апостоловића. Ту су и имена жртава фашистичког терора: Гојка Борђевића (стрељаног у Краљеву као радника фабрике вагона), Јанаћка Петровића (стрељаног у Краљеву као радника фабрике вагона), Јанаћка Петровића (стрељаног од Бугара код Височке Ржане), Милана Спасића и Илије Спасића који су изгубили животе од последица рата). Нарочито су светли примери два брата Бирића, Александра и Николе, који су погинули у борбама за ослобођење Загреба и Трста.

**ПРАВДОЉУБ НИКОЛИЋ
ДУШАН НАЈДАНОВИЋ**

ПЕРСПЕКТИВА ШКОЛА ПЕДАГОШКА АКАДЕМИЈА У ПИРОТУ?

После дуготрајних разговора о потреби обезбеђења квалитетнијег кадра наставника разредне наставе (учитеља), крајем прошле године Секретаријат за образовање и културу и Завод за основно образовање и образовање наставника СР Србије сачинили су, усвојили и презентовали јавности Тезе за закон о педагошким академијама за образовање наставника разредне наставе.

У Тезама се предвиђа да се, после усвајања закона и других потребних нормативних аката, прерастањем постојећих учитељских школа већ од школске 1969/71. године формирају две-три академије у оним местима где је интересовање за доквалификацију постојећег учитељског кадра највеће и где за то има највише услова. Прве академије, које би настале прерастањем учитељских школа, биле би пример осталима, а поступно би се решавало и питање осталих учитељских школа, док би школе без могућности за даљи развој престајале да раде или би се интегрисале са другим, развијенијим школама.

Тезе предвиђају и услове које школе треба да испуне да би прерасле у академије, а инсистирало би се на доследности и поштовању тих услова приликом њихова отварања. Зато је неопходно да се и у нашој средини стварају услови како би се омогућило прерастање Учитељске школе у Пироту у педагошку академију.

ДУГОГОДИШЊА ТРАДИЦИЈА И ПОВОЉНА ЛОКАЦИЈА

Наредне, 1969/70. школске године, Учитељска школа у Пироту слави педесетогодишњицу свога постојања и рада. Богата традиција ове школе значајна је основа и гаранција за њен даљи развој. Резултати и успеси школе у току њеног педесетогодишњег постојања огледају се, пре свега, у стварању бројног учитељског кадра који је својим радом широм Републике, па и ван њених граница,

доприносио и доприноси унапређењу образовања народа. У току тог плодног периода, школа је, од некадашњег педагошког одељења при Гимназији у Пироту, прерасла у модерну савремено опремљену, образовну институцију за припремање наставног кадра.

Наставнички колектив школе остварио је чврсту везу са средином, а школа се у њој афирмисала као значајан педагошки, културно-просветни и спортски центар. О томе сведочи и Септембарска награда, додељена овој школи поводом Дана ослобођења Пирота, као највеће признање у општинским релацијама.

Значајна повољност наше школе је и њена погодна локација. Поред ученика из Пирота, Димитровграда и Лужнице, у ову школу долазе и ученици из Беле Паланке, Ниша и Књажевца, као и из околине ових градова. На тај начин овај део источне Србије има могућности да добије учитељски кадар, а будућа педагошка академија омогућила би и дошколовање садашњих учитеља Сваке школске године за пријем у Учитељску школу пријављује се знатно већи број ученица него што се тражи (за последње четири године било је просечно годишње преко стотину кандидата више), што доказује да ће академија имати повољне могућности за избор ученика. Значајно је споменути да се у овој школи образују и учитељи из димитровградског краја за рад са ученицима бугарске националности. Ученици са овог подручја, који сада прате наставу на српскохрватском језику, имају тешкоће у раду као учитељи због недовољног познавања језика свога народа. Отварање одељења при Учитељској школи, где ће ови ученици учити и свој матерњи језик, остварљиво је и могуће као решење овог питања.

НАПОРИ И РЕЗУЛАТИ

Очигледни су напори које колектив школе улаже и резултати које остварује, настојећи да држи корак са најразвијенијим школама исте врсте у Републици. Ти резултати огледају се у материјалној опремљености школе, константном побољшању успеха ученика, измени и побољшању структуре наставног особља. Ово су, свакако, основни услови које школа треба да испуни да постала академија. Размотримо их по реду и детаљније.

За последњих пет година школски простор је удвостручен. За изградњу и опрему уложено је близу један милион и 400 хиљада нових динара. Споменућемо само основно: изградња физкултурне сале, санитарног чвора, библиотеке, лабораторије за стране језике, неких ка-

бинета, увођење централног грејања, опрема кабинета, библиотеке, интерната итд. Школа располаже и спортским теренима од 1.435 метара квадратних (модерна и функционална сала и игралиште), што представља одличне могућности за увођење савремене наставе физичког васпитања и организовање спортских и других приредаба. С правом сматрамо да школа има све потребне објекте за успешно увођење наставе у академији.

У Тезама се захтева да „педагошка академија, вежбаоница и дом ученика чине педагошки центар интегрално повезаних образовно-васпитних установа које синхронизовано делују”. Наша Учитељска школа користи као вежбаоницу одељења нижих разреда Основне школе „Вук Караџић”, а близина школе „8. септембар” отвара и нове могућности, те се и овај услов може сматрати испуњеним. Међутим, постојећи интернат школе не би био погодан као дом ученика, али би се његовом продајом обезбедила средства за почетак изградње нове зграде за дом ученика у дворишту школе, где постоји повољна локација. Већи део средстава за изградњу, школа не може сама да обезбеди, те је неопходна помоћ, пре свега локалне средине, а затим и републичких просветних институција.

Дугогодишња, упорна и систематска настојања наставника школе да се успех ученика побољша већ дају позитивне резултате. Подаци показују да се за последње четири године проценат успеха ученика који завршавају разред јуна месеца повећава просечно годишње за 3,20 одсто, а на крају првог полугодишта све школске године проценат ученика са позитивним успехом већи је за 11,5 одсто од процента из истог периода прошле школске године. Оваква узлазна линија успеха сведочи о побољшању квалитета наставе и о томе да је наставнички колектив ове школе на добром путу да нађе решења за најосетљивија питања наставе. О томе сведоче и позитивна оцена и признања које су наставници школе добили од републичких педагошких саветника.

Обезбеђење наивалитетнијег наставног кадра за педагошке академије оцењује се у Тезама као приоритетни задатак у припремама за њихово отварање. И акције наше школе последњих година усмерене су ка томе циљу. За последње четири године примљено је седам професора који су заменили наставнике са недовољним стручним квалификацијама. Настојећи да се стручност и даље побољшава и подиже на највиши ниво, самоуправни органи школе унели су у своје нормативне акте одредбе о ма-

теријалној помоћи професорима који студирају на трећем степену. Ова мера ће позитивно деловати на професоре да употпуне своје образовање. Већ три професора школе студирају на трећем степену и имају могућности да ускоро стекну звање магистра науке.

Овако разноврсном делатношћу, Учитељска школа у Пироту заслужује углед који ужива и припрема се за прерастање у педагошку академију. Свакако да ће наше друштво умети да цени, подржава и помаже њене акције.

РЕЧИ, У КАМЕНУ, Пирот 1964, стр. 90.

Књига, објављена под горњим симболичним насловом, представља зборник споменичних натписа, посвећен двадесетогодишњици ослобођења Пирота (1944.—1964.). Зборник је издао ОДБОР ЗА ПРОСЛАВУ ДВАДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ ОСЛОБОЂЕЊА, а уредио НОВИЦА ЖИВКОВИЋ. Техничку опрему књиге и виџете дао је УРОШ КОСТИЋ, а насловну страну МЕТОДИ ПЕТРОВ.

Зборник је објављен осмог септембра 1964. године, на дан ослобођења Пирота, и својим сакупљеним и објављеним натписима представља не само збирку аутентичних докумената, већ и одређену поруку времену и људима. У књизи су, на једном месту, сакупљени и наведени натписи са свих споменика и спомен-плоча, који су — у славу и част палих бораца и умрлих прегалаца — састављени и постављени на улицама, трговим, у пољу, на брдима и у гробљима на подручју Пиротске општине.

Натписи су пренесени верно: онако како су их људи у својој љубави и својој захвалности смислили и срочили и како их је клесар у мермеру или граниту својим длетом за вечита времена уклесао.

Укупно је у Зборник унето 90 споменичних натписа насталих у периоду од ослобођења до 1964. године. На крају књиге посебно је приложен списак од 382 пала борца и жртава фашистичког терора са подручја општине. Иако је приказани број жртава у списку висок, он није потпун, јер су у њему наведена имена само оних палих бораца и жртава терора која су се налазила исписана на споменицама и спомен-плочама, са додатком имена палих првобораца и значајнијих бораца.

Поред аутентичних текстова преписаних са споменика и спомен-плоча, уредник је у краћим фус-нотама коментарима дао објашњење о месту где се налазе цитирани споменици и спомен-плоче, као што је дао и краће објашњења о појединим личностима.

Прелиставајући ову књигу са њеним симболичним и прикладним насловом, тешко је отети се потресности коју изазива, као и значају поруке коју упућује времену и људима.

Др Јован В. Ђирић

Др ПЕТАР КОЗИЋ: Социолошка мисао Филипа Филиповића

Наша изворна социолошка литература је релативно скромна, јер је социологија код нас млада и као научно подручје и као практична делатност. Зато сваки напор учињен у тој области активности представља допринос и нашој науци и социјалистичкој пракси.

Расправа професора др Петра Козића: Социолошка мисао Филипа Филиповића спада у ред значајних таквих доприноса. Филип Филиповић се не спомине без разлога као једна од зна-

чајних личности у историји наше националне културе и посебно у историји револуционарног пролетерског покрета. Опште је позната истина да је Филиповић био веома плодан писац — марксиста — теоретичар и револуционар. Али, и поред тога, Филиповић није објашњен до краја.

Филип Филиповић је доста комплетан марксистички мислилац, који је својим интелектуалним радом и практичном делатношћу захватио и спроводио многе идеје, ставове и закључке. Он је један од пионира на подручју југословенске социолошке мисли. У схватањима Филипа Филиповића југословенска социологија има свога претечу, чије идеје и пракса произилазе из веома развијених његових културних и политичких способности. Зато је и основна претпоставка да анализа Филиповићеве личности тражи увек и много напора и још више времена. Без темељитог свестраног разматрања Филиповићевих радова нема тачне и потпуне оцене његовог места у стварању револуционарне историје нашег друштва, друштвене културе уопште и марксистичке социологије посебно.

Најчешће се Филиповићу судило, када је реч о његовом доприносу социологији као науци о друштву кроз његово дело РАЗВИТАК ДРУШТВА У ОГЛЕДАЛУ ИСТОРИЈСКОГ МАТЕРИЈАЛИЗМА, — које спада у ред његових првих радова, писано у затвору 1923. године. Предвиђала се чињеница да је низ значајних социолошких образложења и дефиниција дао у другим својим доцнијим расправама, написима, сапштењима и говорима

Задатак, који је др Петар Козић узео на себе да овом монографијом оствари, садржан је у настојању да превазиђе старинске анализе и оцене Филиповићевог доприноса научној социологији и њеном развоју. Насупрот фрагментираним описима о Филиповићу, које су се до сада појављивале, писац ове монографије жели да Филиповића прикаже у „природној величини“ да истакне дугу његову вредност за социологију.

У раду СОЦИОЛОШКА МИСАО ФИЛИПА ФИЛИПОВИЋА др Козић сматра да је нужно поћи најпре од анализе ТЕОРИЈСКИХ и МЕТОДОЛОШКИХ основа социолошке мисли Филиповића. Филиповић је могао да, у својим посебним студијама, износи и противречне ставове, али је он у основи био на позицијама марксистичке филозофије и историјског материјализма. Конкретно-социолошка, политичка, економска, историјска или педагошка расуђивања, њихов смисао и усмереност, њихова садржина и обликовање, били су, сматра Филиповић, „оруђа дијалектичког материјализма“.

Међутим, Филиповић је и сам хтео „на конкретним примерима проучити теорију историјског материјализма“. Тако је он говорио и тако друге саветовао. Неким својим радовима, извештајима и рефератима Филиповић је улазио у најдетаљнију дескрипцију и статистичку анализу социјалних чињеница. За основни аспект ове монографије нарочито је пак важно, не то каквим се појединачним илустрацијама о непоновљивим догађајима служио Филиповић, већ како је успео да прикаже опште и узрочне везе између друштвених процеса, односа и облика друштвене свести. У први план је истакнута потреба за утврђивањем Филиповићевог тумачења ПОЈМА друштва и његових основних категорија, што је писац монографије научно веома коректно учинио у посебном поглављу О ДРУШТВЕНОЈ СТРУКТУРИ у схватању Филипа Филиповића.

У историји југословенске социолошке мисли Филиповић је највише познат својим учењем О РАЗВОЈУ ЉУДСКОГ ДРУ-

ШТВА. Зато је и др Петар Козић у својој монографији тим идејама Филипа Филиповића посветио трећи важнији одељак. Разлози за то су веома јаки пошто је Филиповић први мислилац код нас који је дао систематски социолошки поглед друштвеног развитка у ОГЛЕДАЛУ ИСТОРИЈСКОГ МАТЕРИЈАЛИЗМА. Тим погледом је Филиповић ушао одређеније у марксистичку литературу, иако са доста недостатака који су давали повода да се јављају и дијаметрално супротне оцене његове социолошке мисли, о чему др Петар Козић широко расправља у својој монографији. Најчешће су те оцене повезивале Филиповића са теоријским девијацијама Бухарина, Степанова и Богданова, а да притом није увек било јасно шта је у ствари и чиме је била оптерећена Филиповићева концепција друштвеног развоја. Због тога било је неопходно утврдити и пратити изворе социолошке научне мисли Филипа Филиповића и критички размотрити његов однос према марксизму уопште и другим теоријама. Тако на пример, да би се разумело његово учење о покретачким снагама људске историје требало је паралелно обрадити Бухаринову ТЕОРИЈУ РАВНОТЕЖЕ и СОЦИЈАНЕ РАВНОТЕЖЕ Филипа Филиповића. Што се тиче Филиповићеве историјске периодизације друштва, његове анализе ДРУШТВЕНИХ ОБЛИКА као друштвено-економских формација, писац монографије очигледно оставио је та питања за другу књигу ове монографије. То бар излизи из наговештаја и логично се намеће као наставак датих опште-теоријских питања социјалне динамике.

Ова студија др Петра Козића посвећена је дефиницији, одредби, систематизацији и тумачењу значајне мисли Филипа Филиповића за разумевање наше социолошке науке и њен теоријски развитак. Њоме је, у најбољем тренутку, поводом јубилеја 50-годишњице КПЈ, чији је први секретар био Филип Филиповић, одата пуна пажња социолошкој личности човека — борца и мислиоца који је, после хапшења, фебруара 1938 године, ликвидирао негде у Русији у време Стаљинових чистки и који је, 3. октобра, 1957 године рехабилитован одлуком Војног колегијума Врховног суда СССР.

Др Т. ВАСИЋ

ТИГАР — фабрика гумених производа. Постанак, развој, перспективе. Пирот 1969, стр. 118.

Пиротска привредна историографија добила је — захваљујући прилици и истраживачком раду Др Т. Васића — најзад једну комплетну мању монографију о овом првенцу и данас водећем предузећу пиротске индустрије. Потреба за оваквим, и сличним, радовима у Пироту одавно се осећа. Радова овакве врсте је међутим, мало, или уколико је нешто и написано, то су углавном белешке и фрагменти. С друге стране један број радова овакве врсте писан је с пропагандним претензијама, због чега се не могу озбиљно узимати у обзир. Овакав однос према летописној и монографској литератури изазвао је као непријатну последицу то да су бројне стране историје Пирота, односно његових привредних и културних кретања и тековина, остале недовољно обрађене, нејасне или чак непознате. Монографски рад Др Т. Васића, отклонио је овакву могућност, бар што се тиче гумарске индустрије у Пироту.

Монографска материја о „Тигру“ изложена је на 118 страна, мањег формата. Аутор најпре — у краћем излагању — го-

вори о Пироту у време оснивања фабрике, а затим — у нешто ширем обиму — говори о отварању прве радионице за израду гумених опанака. Иницијатива за покретање радионице родила се је 1934. године, а њени коаутори и први акционари били су Димитрије Младеновић — Гага, браћа Цекићи (Јован и Милорад) и бугарин Ењо Пантев. Године 1939 (22. маја), радионица — која је у међувремену прерасла у фабрику — добија званично име: „Фабрика гума „Тигар“ — Димитрије Младеновић „Гага“ и браћа Цекић — Пирот. Ењо Пантев је испао из сувласничког састава фабрике. Аутор затим, у краћим цртама, говори о томе како је фабрика добила име, како је дошло до подизања хидроцентрале „Темац“ и каква је била ситуација и стање у „Тигру“ уочи Другог светског рата. Посебно поглавље посвећено је фабрици у условима бугарске окупације и производним односима у фабрици до ослобођења 1944. године.

Други део монографије посвећен је обављању рада у фабрици и њеном поновном оснивању након ослобођења. Из података сакупљених за период након ослобођења види се да фабрика није радила од 9. септембра 1944. до 10. децембра 1945. године. Редовну производњу започела је 21. јануара 1946-те. У прво време фабрика је радила са променљивим успехом, борби се истовремено са озбиљним тешкоћама. По аутору, године 1954. и 1955. представљају прелом у развоју овог предузећа и оно отаџа — након утврђивања своје нове производне физиономије и након реконструкције — доживљава константан и динамичан успон. Посебно поглавље посвећено је припреми и изградњи фабрике пнеуматичких производа и исто тако посебно поглавље увођењу радничког самоуправљања.

Трећи део Васићеве монографије говори о бројним активностима посредно и непосредно везаних за развој и рад фабрике „Тигар“. У овом делу, на пример, аутор говори о развоју технологије, о образовању кадрова, о здравственој и стамбеној политици фабрике, а затим о друштвено-политичкој активности у фабрици и друштвено-политичким организацијама.

Прелиставајући монографију „Тигра“ истичемо са задовољством да појавом овог монографског дела није само изгубљена од заборава комплетна историографија ове данас најпознатије индустрије у Пироту, већ, посебно, то да рад није запливао у воде повошности и пропаганде, од чега пати приличан број сличних монографских радова. Служећи се документарном грађом (која му је и служила као полазна база у раду), наводећи исту, цитирајући и наводећи оно што је битно и кључно за разумевање историјске материје, анализирајући зналачки грађу која му је долазила до руке, вешто одвајајући при том битно од небитног и мање важног, Васић нам је дао монографски рад који — иако не великог обима — представља значајан прилог историографији привреде Пирота и истовремено корисну основу за даља евентуална проучавања у овом правцу.

Др ЈОВАН В. ЂИРИЋ

НОВИЦА ЖИВКОВИЋ: ОЈ, ДЕВОЈЧЕ, изд. „Слобода“ Пирот, 1968. године.

Шездесет народних љубавних песама ове збирке представљају антологијски избор из обилног народног блага које је Новица Живковић, професор српскохрватског језика и књижевности, за свога службовања, уз помоћ својих васпитаника, скупао у пиротском и лужничком крају.

Збирка није занимљива само за посленике на пољу историје и језика. Свежином, једноставношћу и чедном наивношћу мотива, захваћених из самога врела народнога живота ова поезија очарава сугестијом басме, поезијом праоблика људских односа и људског израза. То је поезија ливада и цвећа, гастира и мераклија, мириса и месечине, љубавне чежње и страсти, са једним наглашеним тоном оријенталског севада у контрапункту са патријархалном ригорозношћу. Кроз познате наследе пробија се каткад мотив престар, из давнина, у трагови ма само; израњају далека времена Турака и робијања, и још даља када је песма била магија, део култа. Све је у тој лирици у наговештајима: слика је тек обрис, осећање спутано, дискретно, израз широк, економичан. Народни песник често посредно, сликом, изражава своја осећања, као у песми „Садила мома“ у којој „војно“ шаље „абер“ девојци која га чека:

„Жени се, моме, оженил сам се,
узел сам жену врло малену,
врло малену, много ђаволску,
кад се наканим код теб да дојдем,
она направи киша удари,
киша удари, воде дотеку,
воде дотеку, мости однесу.
Када се врнем код њу да идем,
она направи сунце огреје.

Има песама хуморно интонираних (а познато је колико је хумора мало у народној поезији) као што је „Стојан и Рада“, у којој се двоје заљубљених среће и

„дор стојеше, дор думаше,
коња ноге заболеле
момка дремка оборила.“

Народна лирска песма губи од своје лепоте ако је реч лишена мелодије с којом је у синкретичном споју. Сматрамо да је у овоме послу било потребно и учешће музиколога.

Од посебног интереса је језик којим су песме испеване. Говор пиротскога краја, са својим драстичним облицима, представља живу историју српскохрватског књижевног језика, „резерват“ који из дана у дан губи специфична обележја. Због тога ће збирка и с овог аспекта изазвати занимање научника.

Р. ЖИВКОВИЋ

ПЕТАР И КОЗИЋ: Путеви револуције

Раднички и револуционарни покрет на ширем подручју Пирота и учешћа подручног становништва у њему су недовољно испитана област појава. Оне (те појаве) налазе се делимично записане у виду фрагмената, на прогласима, у ретким примерцима некадашње социјалистичке штампе, као цитати појединих расправа и говора одржаних на пригодним скуповима, у сачуваној документацији... Налазе се, такође, у још неумолој традицији сведока, живих учесника или оних који се до њих дошли посредним путем.

Тежак је, али друштвено захвалан напор, који се чини да се све то: упола речено, неповезано, покривено велом заборава и нејасне опрезности, открије, систематизује, одреди и

стави јавности на располагање. Наше савремено, југословенско друштво, чини озбиљне напоре да створи услове за што погубније и доследније остварење овог племенитог задатка. Појединци, који се укључују у ту акцију, својим доприносом, врше ванредно значајну услугу напорима заједнице да објективно и научно утврди наше социјалистичке тековине.

Студија др Петра Козића: Путевима револуције, представља резултат напора да се аргументовано, хронолошки али и систематски прикаже развој радничког покрета у Пироту и околини и учешће његовог материјалног и људског фактора у процесу извођења оружане социјалистичке револуције. Иако у студију није направљена нека изразита и видљива подела, ипак она има два дела: први који третира тематичку настајања и развоја организованог радничког, односно социјалистичког покрета и други у коме је, као логична последица развоја радничког покрета и револуционарне борбе у југословенским размерима, приказан процес извођења оружане и политичке револуције на предметном подручју.

Социјалистички покрет у Пироту и околини, у току постојања бивше Југославије, је само један, али значајан део радничког покрета Југославије и, по начину развоја, по судбини првих успеха социјалистичких снага у освајању политичке власти, је адекватан свим оним подручјима у којима су комунисти на општинским и посланичким изборима однели победу, односно организовали политичку власт.

У студији је приказана политичка активност група и појединаца, који су, без обзира на све ризике, несебично стављали себе у службу интереса социјализма који за њих није био нејасно очекивање, визија будућности, него чињеница која стоји пред њима у пракси изградње социјализма у СССР-у у доследној свакодневној борби и обрачуна са постојећим класним непријатељем. Утолико је већа вредност ове студије што је израђена, не само као систем доградње, него и као спомен на све оне који су узидали своје напоре и жртве у зграду нове социјалистичке заједнице, јер њих нестaje, а нове генерације имају свој посебан део у изградњи социјализма.

Други део је ближи по времену, али исто тако значајан за свестрано поимање доприноса пиротског подручја социјалистичкој револуцији. У њему су, као јединствен процес, обрађене појаве оружане акције, политичког организовања, развоја социјалистичке власти и подношења тешких, пре свега људских жртава. Тешко је заиста довести у логичан систем низ појава које имају претежан извор у људској меморији, у догађајима и акцијама које су се дешавале и одвијале у веома строгој конспирацији. Утолико је већа вредност ове студије што је писац успешно избегао субјективистичке тенденције и провучао нит историјске истине кроз шуму многих могућности застрањивања.

Уз студију, као анекс. штампана је мала, али значајна као документација, хронологија важних догађаја од 1918 до 1945 год. Она чужа читаоцима могућност да се, на лак начин, упозанју са свим важнијим догађајима из организованог револуционарног покрета на подручју Пирота и околине.

Сигурно је да овом студиозном монографијом није исцрпљена предметна материја; она је неисцрпна, јер су извори многи и прилази разноврсни. Али, као појава и садржина, она представља значајан прилог, како за проучавање социјалистичких кретања на пиротском ускорегионалном подручју, тако и за читав раднички покрет Југославије.

Др ТОДОР ВАСИЋ

ПИРОТ — водич кроз град и околину. Пирот 1967, стр. 152.

Појавом Водича попуњена је једна осетна празнина у овој врсти литературе о Пироту. Мада се дуго планирало и још дуже говорило да је Пироту и његовим туристичким амбицијама неопходан туристички водич, требало је да се појава ова, скоро самоиницијативно али надахнуто рођена, књига омањег формата, па да се уверимо да је појава Водича у Пироту могућа. Осим тога ова књига испунила је оне основне захтеве у погледу пружања информација и начина илустровања, које оваква врста литературе треба да има, а у погледу обиља и разноврсности података, у погледу солидног избора материјала и не претеране локално пропагандне обојености, чак и превазилази друге сличне литерарне производе, па и оне из бољих туристичких књига, који нису могли да се отргну претераности и туристичке хиперболике, па самим тим и наивности.

Водич садржи следећи распоред поглавља и података:

На почетку укратко су дати предговори и увод у којима аутор објашњава појаву и разлоге појаве Водича, захваљујући се истовремено сарадницима, који су му помогли у припремању и обликовању материје Водича.

Почетне стране садржаја посвећене су физичко географским карактеристикама Пирота и околине у којима се говори о географском положају, планинама, водама, клими и ловним теренима пиротског краја. Мада је у овом (природно географском) делу Водича дато обиље добрих и корисних података, ово је истовремено и слабији део водича, јер су се промакле извесне, стручно недовољно кориговане тврдње, које су научно неприхватљиве. На пример, Пиротска котлина је „олигационе“ старости, дугачка је 14 а широка 2—4 километра, Сарлак је истурени део Белаве, Пиротску котлину са севера и истока заљарају брда Провалија и Прчевац (она су у ствари саставни део Котлине — Ј. Ђ.) итд. Поглавље о клими је дато доста оскудно, без анализе и одговарајућих туристичких закључака. С друге стране, у природно географском делу има других необично добро и садржајно датих података и детаља, као што су подаци о Крупачком и Завојском језеру, о Старој планини, рекама, лову и реبولову.

У наредном поглављу, у којем се говори о саобраћају и везама, могућности саобраћаја и веза дате су прилично поједностављено и формално. Осим тога исувише простора је дато романтичном опису Сићевачке клисуре од стране Милана Ђ. Милићевића, иако је ова клисура крајње периферијски дистанцирана у пиротском простору.

Подаци у следећем поглављу — које нису назив „Насељена места и становништво“ — веома су сврсисоходни, информативни и корисни, као, уосталом, и само поглавље у целини. Водичка литература других крајева и места нерадо поклања пажњу оваквом поглављу или, пак, податке овакве врсте пружа успутно и узгредно.

Тиме што је на детаљан и садржајан начин — у следећем поглављу — приказао ношњу, специјалитете у исхрани, обичаје и умотворине у Пиротском крају, Водич М. Ђирића је добио у квалитету.

Наредно поглавље говори о развоју Пирота кроз историју, мада би се извесна примедба могла ставити на рачун распореда овог и претходног поглавља. Историјско поглавље могло је

слободно да стоји испред претходног етно-поглавља и такав рас поред и третман водичке материје био би свакако исправнији. Само историјско поглавље обилује значајним и инструкторним догађајним подацима корисним за упознавање историје Пирота, премда би се озбиљнија примедба могла ставити на рачун сиромаштва података о развоју градског и осталих карактеристичнијих месних организама. Истина аутор о томе говори (у посебном поглављу „Развој градског организма“), али са приличним наглашавањем ситуација и стања која тек треба да се створе урбанизацијом, а не довољно и о оним већ постојећим и историски насталим урбаним, архитектонским и амбијенталним вредностима које за туризам и у политици развоја туризма имају већи и примарнији значај. Као што са необично добром информисаношћу и познавањем говори о ранијој прошлости Пиротског краја, М. Ђирић исто тако са веома добрим познавањем и обиљем примера и података говори о народноослободилачком покрету и послератном друштвено-економском развоју овог краја. У оквиру овог друштвено-економског комплекса он веома информативно и успешно информише о комунално-стамбеној изградњи, о народном здрављу и социјалној политици, о образовању и култури, о физичкој култури, о Општинској скупштини и самоуправљању, о Титу у Пироту и о пиротској омладини у послератној изградњи. Истина поједине од ових тема (писац их је дао у облику посебних поглавља) или читави делови од наведених тема нису од битног значаја за водичко-туристичку литературу, али тиме не желимо рећи и да су од штете, јер, ако не у чисто туристичком, оно могу бити и јесу од корисног значаја у васпитно-образовном и општеинформативном погледу.

Посебан значај, па вероватно и највећу вредност (у туристичком погледу) имају поглавља која говоре о културно-историјским споменицима, Пиротском градићу, пиротском Ђилимарству, црквеној архитектури и фрескарству, споменицима и спомен плочама, шеталиштима, излетиштима и одмаралиштима. Овим поглављима је требало дати нешто више текста (ради правилне пропорције са претходним), као што и једна одређенија валоризација туристичких објеката не би била од штете. Коначно, међу горњим насловима, или у оквиру њих, требало је да нађу место вреднији туристички амбијенти и визуре, народни фолклор и карактеристичнији обичаји, лончарство и качкаваљство и, посебно, Народни музеј са својим експонатима и вреднија градска и сеоска архитектура.

Пиротски водич кроз град и околину има, на крају, и четири резимеа на француском, експеранту, немачком и руском језику. Осим тога приложена је обимна литература са 55 наведених извора. Коначно Водич је илустрован са 62 веома укусна и садржајно сасвим добро одабрана фотоса. Уз књигу је приложен и оријентациони план Пирота.

Појавом Водича аутора М. Ђирића попуњена је — и то несумњиво на један зрео и квалификован начин — једна осетна празнина у овој врсти литературе о Пироту. Осим тога књига је испунила не само основне туристичке захтеве (премда би у следећем издању требало водити рачуна о извесној допуни туристичких садржаја), већ је на један одређени начин постала и веома добар и садржајан информатор о Пироту и околини уопште. Било би неправедно према овом исцрпном и садржајном водичу, ако се не би рекло да он представља одређен и користан допринос културној политици Пирота, као што представља позитиван допринос и водичко-туристичкој литератури уопште.

Др ЈОВАН В. ЂИРИЋ

Др ИЛИЈА НИКОЛИЋ

ПРИЛОГ БИБЛИОГРАФИЈИ КЊИГА,
ЛИСТОВА И ЧАСОПИСА ШТАМПЕНИХ
У ПИРОТУ (1895 — 1969)

I. КЊИГА

Akcionarsko društvo »Trgovina A. D.« u Pirotu

ПРАВИЛА Акционарног друштва „Трговина А. Д.“ у Пироту. Пирот, 1945. Стр. 16. 16, 5 X 12.

Aleksić, Miodrag . . .

ИНФОРМАТОР — ПИРОТ. Адресар, календар, подсетник, телефони. Приредили: Миодраг Алексић, Миодраг Костић и Душан Панић. Издаје Новинско-издавачка установа „Слобода“, Пирот, 1968. Штампа „Графика“. Стр. 76+ (1)+ Белешке. 18x12.

АЛБУМ — КАРТА — Издање „Слободе“. Пирот, 1967., приредио Д. Панић.

Andrić, Stojan . .

Стојан Андрић, проф. — Душан Костић, проф. ИСТОРИЈА МУЗИКЕ за гимназије. — Скрипта. Штампа „Графика“ — Пирот, 1966. Стр. 111. 17x11,5 Тираж 3000. Дин. 600.

Antić, Božidar

Божидар Антић. ПРИВРЕДА КОМУНЕ ПИРОТ пре и после реформе и основни актуелни проблеми. — ПИРОТСКИ ЗБОРНИК, бр. 1. Пирот, 1968. стр. 107—116. — Резиме на руском. С белешком о аутору на стр. 206. — Сепарат.

Antić, Radomir

(ИЗЛОЖБА СЛИКА РАДОМИРА АНТИЋА). Издавач Етнографски музеј Понишавља. Пирот, 29. новембар — 25. децембар. Штампа „Графика“ Пирот, 1967. — Мишљења ликовних критичара о изложбама његовим. Са сликом аутора на корицама и биографским подацима на крају каталога.

Andelković, Radivoje — Rakica

ЂУРЂЕВСКИ ВЕНЧИЋ. Прво коло песама Рад. Анђелковића—Ракице. Пирот. Прва пиротска штампарија Исака И. Бераха. 1896. Стр. 62. 16°. Цена 50 пара динарских. — Садржи 20 песама. С именима претплатника.

Babušnica. Državna realna gimnazija

Народна република Србија. Државна реална гимназија у Бабушници. ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ за школску 1945/46. год. Пирот. Штампарија „Просвета“. 1946. Стр. 20, 21, 5x14,5.

ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ за школску 1946/47. год. Пирот. Штампарија „Слобода“, 1947. Стр. 32, 21,5x15,5.

Bela Palanka. Opštinska skupština. Savet narodne odbrane

МАТЕРИЈАЛИ о правима, обавезама, дужностима и поступцима грађана у случају рата, елементарних и других несрећа. Бела Паланка. Шт. „Графика“. Пирот, 1967. Стр. 15, 12.⁰.

Bela Palanka. Realna gimnazija

ИЗВЕШТАЈ (Реалне гимназије). — Бела Паланка. Год. 1946—1947. Шт. „Слобода“, Пирот, 1947. Стр. 58, 21,5x15,5.

Bolmanac, Simeon

ЖЕНИДБА КРАЉА АЛЕКСАНДРА I. Спесчања Симеон Болманац, синђел. Пирот. Штампарија Н. С. Митковића, 1900, Стр. 12, 15,5 x 10. — Десетерачка народна песмт.

Bon, Gustav I'

ПСИХОАНАЛИЗА И ВАСПИТАЊЕ. Превео Светислав С. Петровић. Пирот. 1927. Стр. 54, 8⁰.

„Boris Kidrič“. Ekonomska škola. Literarna sekcija

Литерарна секција Економске школе „Борис Кидрич“ у Пироту. МЛАДИ ЕКОНОМИСТ. Годишњак литерарних радова. Пирот. Год. 1961. Главни уредник Петар Тасов. — Штампарија „Графика“. 29+3 .8⁰. (Наслов с корица).

Vasić, Todor

„ТИГАР“. Фабрика гумених производа — Пирот. Поставак, развој, перспективе. Написао Тодор Васић. Издаје „Тигар“. Штампарија „Графика“. Пирот, 1965. Стр. 22, 24 x 17. Са 12 фотографија од Драгољуба Алексића и више скица и графикана.

Др Тодор Васић. ТОКОВИ И СЕКВЕНЦЕ просторног кретања сеоског становништва Горњег Понишља. — ПИРОТСКИ ЗБОРНИК. бр. 1. Пирот, 1968. Стр. 57—71. — С белешком о аутору на стр. 205. Зборника. — Резиме на руском. — Сепарат.

Velimirović, Milutin

Милутин Велимировић. ПОСЛЕ АТЕНТАТА. Пирот, 1967. Издаје Новинско-издавачка установа „Слобода“ Пирот. Штампа „Графика“. — Стр. 187, 20 x 13,5.

Vidanović, dr Miodrag

Др инж. Миодраг Видановић. НЕКИ РЕЗУЛТАТИ стварања нове племењене расе оваца у пиротском крају. — ПИРОТСКИ ЗБОРНИК, 1968. бр. 1. стр. 127 — 137. — Са три слике и две табеле. С белешком о аутору на 207, страни Зборника. — Сепарат.

Vlatković, Predrag

Предраг Влатковић. ТУРИСТИЧКО-ГОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ КАО ФАКТОР. ПИРОТСКИ ЗБОРНИК, бр. 1. — Пирот, 1968. стр. 147—152. — Сепарат.

Vukašinović, Milan

Милан Вукашиновић, капетан. „Пионирски радови код пешадије. (Пирот 1904.?). Стр. 48. Са 28 слика. Цена 60 пара динарских.

Gimnazija, Srpska kraljevska pirotska

ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ о Пиротској гимназији у школској 1897/98. години. Издаје Српска краљевина пиротска гимназија. Пирот. Штампарија Н. С. Митковића. 1898. Стр. 27. 20,5x14,5.

ИЗВЕШТАЈ краљ. срп. гимназије Св. Саве за школску 1898—1899. год. Пирот. Штампарија Н. С. Митковића. 1898. Стр. 27. 21 x 14,5.

ИЗВЕШТАЈ за школску 1899—1900. Краљевско-српска гимназија Светог Саве. Пирот. Штампарија Н. С. Митковића. 1900. — Стр. 24. 23 x 15.

Gimnazija u Pirotu

ИЗВЕШТАЈ за школску 1959/60. годину. Пирот, 1960. године. Штампарија „Графика“, Пирот. Стр. 71. 21 x 14,5. Са фотографијом школе на корицама.

ИЗВЕШТАЈ за школску 1963/64. годину. Пирот, 1964. године. Штамп „Графика“ — Пирот. Стр. 62. 20 x 15. С више фотографија у тексту.

Gimnazija »Predrag Kostić« u Pirotu

ИЗВЕШТАЈ за школску 1964/65. годину. Пирот. 1965. године. Штамп „Графика“, Пирот. Стр. 36. 20 x 14,5.

ИЗВЕШТАЈ за школску 1963/64. Пирот, 1964. године. Штамп на „Графика“, Пирот. Стр. 62. 20 x 14,5.

Dimitrijević, Đorđe St.

Ђорђе Ст. Димитријевић. ШКОЛСКИ ЖИВОТ У ПИРОТСКОМ ОКРУГУ ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА. ПИРОТСКИ ЗБОРНИК, бр. 1. Пирот. 1968. Стр. 189—199. С белешком о аутору на 207. страни Зборника. — Сепарат.

Dimitrovgrad. Obštinskijat odbor na s'juzenite borčevski organizaciji

ДНИТЕ НА БОРБАТА. Спомен-албум на партизански отряд „Момчил војвода“ 1944—1964. Редакциона колегија. Редактор на издањето Богдан Николов. Издател: Обшинският отбор на сюзените борчески организации Димитровград. Печатница „Графика“ — Пирот. Стр. II. 17 x 24 — С корицама у боји, много фотографија и факсимала докумената.

Državna mešovita gimnazija u Pirotu

ИЗВЕШТАЈ за школску 1945-46. год. Државна мешовита гимназија у Пироту. Штампарија „Просвета“. Пирот, 1946. Стр. 76+ (4). 22 x 14,5.

ИЗВЕШТА за школску 1947—48. год. Државна мешовита гимназија у Пироту. Пирот. Градско штампарско-књиговезачко предзеће „Слобода“ 1948. Стр. 119+11 непат. 20 x 14,5. — Са фотографијом школе на корицама.

ИЗВЕШТАЈ за школску 1951/52. год. Виша мешовита гимназија у Пироту. Пирот. Градска штампарија, 1952. Стр. 77+ (9). 20 x 14.

Državna mešovita učiteljska škola u Pirotu

ИЗВЕШТАЈ за школску 1934—35. год. Државна мешовита учитељска школа у Пироту. Штампарија „Св. Сава“. Пирот, 1935. Стр. 33. 22,5 x 15,5.

Državna realna gimnazija

ИЗВЕШТАЈ за школску 1929/30. годину. Државна реална гимназија. Пирот. Штампарија „Просвета“, Пирот, 1930. Стр. 44. 22,5 x 15. — Са фотографијом школе на корицама.

ИЗВЕШТАЈ за школску 1932/33. годинг. Државна реална гимназија. Пирот. Штампарија „Св. Сава“, 1933. Стр. 49+3. 22,5 x 15. — Са фотографијом школе на корицама.

ИЗВЕШТАЈ за школску 1933/34. годину. Државна реална гимназија. Пирот. Штампарија „Просвета“, 1934. Стр. 22,5 x 15. — Са фотографијом школе на корицама.

ИЗВЕШТАЈ за школску 1936/37. годину. Државна реална гимназија. Пирот. Штампарија „Просвета“, 1937. Стр. 64. 22,5 x 15. — Са сликом гимназије на корицама.

Državna mešovita realna gimnazija

ИЗВЕШТАЈ за школску 1937/38. годину. Државна мешовита реална гимназија у Пироту. Пирот, 1938. Стр. 78. 22,5 x 15,5. — Са фотографијом школе на корицама.

ИЗВЕШТАЈ за школску 1938-39. годину. Државна мешовита гимназија у Пироту. Пирот. Штампарија, Св. Сава“, 1939. Стр. 80. 22,5 x 15.

ИЗВЕШТАЈ за школску 1939—40. годину. Државна мешовита гимназија у Пироту. Пирот, 1940. Стр. 83. 22,5 x 15.

Državna mešovita učiteljska škola u Pirotu

ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ за школску 1935-36. годинг. Државна мешовита учитељска школа у Пироту. Штампарија Св. Сава“. Пирот, 1936. Стр. 39. 22,5 x 14,5.

ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ за школску 1936/37. годину. Државна мешовита учитељска школа у Пироту. Штампарија „Св. Сава“. Пирот, 1937. Стр. 31. 22,5 x 15. — Са фотографијом школе на корицама.

ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ за школску 1937/38. годинг. Државна мешовита учитељска школа у Пироту. Штампарија „Св. Сава“. Пирот, 1938. Стр. 27. 22,5 x 15. — Са фотографијом школе на корицама.

ГОДИШЊИ ИЗВЕШТА за школску 1938/39. годину. Државна мешовита учитељска школа у Пироту. Штампарија „Св. Сава“. Пирот, 1939. Стр. 32. 22,5 x 15. — Са фотографијом школе на корицама.

ИЗВЕШТАЈ за школску 1939/40. годинг. Државна мешовита учитељска школа у Пироту. Штампарија „Св. Сава“. Пирот, 1940. Стр. 36. 22,5 x 15. — Са фотографијом школа на корицама.

Dorđević, dr Miroslav

Др Мирослав Ђорђевић. ПРВЕ СКУПШТИНСЕ ДЕБАТЕ о аграрним проблемима Југоисточне Србије (1878—1882). ПИРОТ СКИ ЗБОРНИК, бр. 1. Пирот, 1968. Стр. 7—15. С белешком о аутору на стр. 205. Зборник. Резиме на руском. Сепарат.

Dorđević, Sveta

СУНЧАНИ ЧАСОВНИК. (Скица и табеле за његово конструисање). Пирот. Штампарија „Просвета“ М. А. Ђорђевић. Стр. 9. 8^о.

Đorić, Jordan — vidi Ćirić Dragoljub

Živanović, Mirko D.

Мирко Д. Живановић. НИШАВЉЕ. Монографија историско-етнографског карактера. Пирот, 1933. (Издање аутора). Штампарија „Свети Сава“ Светозара Манојловића. Стр. 104. 22,5 x 14,5.

Živković, Mita

М. Ж. МОМЧИЛО ОБИЛИЋ, јунак од Пирота, погинуо 15. новембра 1885. год. на Ђелташу. Пирот. Штампарија Н. С. Митковића, 1898. Стр. 9. 12^о.

Живковић Мита. ЛАТИНСКА ЧИТАНКА. Пирот, 1898. (Нисам је имао у рукама).

Živković, Novica

Новица Живковић ОСАМДЕСЕТ ГОДИНА ГИМНАЗИЈЕ У ПИРОТУ (1878—1958), Пирот, 1959. године Штампа „Графика“ Пирот. Стр. 12. 20 x 15.

БАЧКА ЛИТЕРАРНА ДРУЖИНА „ЈОВАН МИОДРАГОВИЋ“. Пирот, 1961, Издање аутора. Штампа „Графика“, Пирот. Стр. 16. 20 x 15.— Посебан отисак из Споменице учитељске школе у Пироту 1920—1960. Стр. 69—82.

РЕЧИ У КАМЕНУ. Посвећено двадесетогодишњици ослобођења Пирота 1944—1964. Уредио Новица Живковић. Издао Одбор за прославу двадесетогодишњице ослобођења Пирота 1944—

1964. Насловна страна Методи Петров. Техничка опрема и вињете Урош Костић. Штампa „Графика“. Пирот, 1964. Стр. 90 штампаних и толико празних. Тираж 1250. 24 x 17. Са шест фотографија.

Новица Живковић. ОЈ, ДЕВОЈЧЕ. Народна љубавна лирика пиротског краја (Избор). „Слобода“ — Пирот, 1968. Издаје Новинско-издавачка установа Слобода, штампа „Графика“ — Пирот. За штампу приредио: Душан Панић. Корице и вињете: Петар Борђевић. Са Реч унапред (стр. 3) и Напомене (стр. 75—77) и речником мање познатих речи (78—80). Стр. 17. 17, 5 x 12,5. Тираж 800. Дин. 600. — Корице у више боја. На задњој страни корица преглед издања НИУ „Слободе“.

НАРОДНА ЉУБАВНА ЛИРИКА ИЗ ПИРОТСКОГ КРАЈА (Избор). ПИРОТСКИ ЗБОРНИК, бр. 1. Пирот, 1968. Стр. 173 — 182. — Текстови 31 народне песме забележене од многих певача 1952 — 1958. године уз помоћ ђака Учитељске школе у Пироту. С белешком о аутору на 207. страни Зборника. — Сепарат.

**Živković, Novica — vidi Stojanović, Miroljub
Zdravković, Božidar**

Бождар Здравковић. ФОНД ДИВЉАЧИ КАО ДРУШТВЕ НА ИМОВИНА. Пирот. 1962. год. Издаје Новинска установа „Слобода“. Штампa „Графика“, Пирот. — Стр. 24. 17 x 12. Тираж 600 С више фотографија у тексту.

Zlatković, Desimir D.

Десимир Д. Златковић. МАТЕМАТИЧКИ ПРИРУЧНИК. (Издаје Новинска установа „Слобода“). Пирот. Штампa „Графика“, 1963. Стр. 32 + таблица. 13,5 x 10,5 — С математичким формулама на корицама.

Zeremski, dr Miloš

Др Милош Зеремски. МЕГАУРВИНА У ДОЛИНИ ВИСОЧИЦЕ ИЗ 1963. ГОДИНЕ. ПИРОТСКИ ЗБОРНИК, бр. 1. Пирот, 1968. Стр. 73—88. Са 4 фотографије и 4 скице у тексту. С белешком о аутору на 205. страни Зборника. — Сепарат.

Plić, Nikola D.

Илић Никола Д: БАЈАДЕРА. Спев Н. Д. Пирот. Штампарија Н. С. Митковића. 1900. Стр. 58. 80. (По истоименој приповеци Мавра Јокаја. — Прештампано из Босанске Виле.

Jankov, Stojne — vidi Nikolov, Stefan

Janković, Dragoljub

Драгољуб Јанковић. ОПСЕНА. (Приповетке). 1965. Издаје Књижевно друштво „Нестор Жучни“ Ниш. Штампa „Графика“ — Пирот. — Стр. 74. 19 x 12,5. — Кол.: Мала библиотека. — Про-за.

Jovanović Dragoljub

КРЕТАЊЕ И РАД Др ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА ПОСЛЕ ИЗБОРА. — Пирот. Штампарија „Св. Сава“. Пирот, Стр. 22. 80.

Jovanović, Profir . . .

КАКО ДА СЕ ПОНАШАМО У ЈАВНОМ САОБРАЋАЈУ. Саставили Профир Јовановић и Светомир Миљковић. Пирот, 1963. Штампа „Слобода“. Пирот. Стр. 63. 14, 5 x 10. Тираж 5000. Дин. 30.

Jovkov, Jordan

ШИБИЛ. По приказката на Џ. Јовков — Рисува М. Петров. Издавачтво на „Братство“ — Ниш. Печатница „Графика“, Пирот. — Стр. (XXIV) 29 x 20. Дин. 130.— Садржи 67 картини.

Karčevićeva Ljubica . . .

РУЖА. Српска читанка. Издање Миодрага Ђорђевића. Пирот, 1919. Штампа Васа М. Анђелковић. Стр. 73. 80.

Kočandonovićeva Vasilija — vidi Karčevićeva Ljubica

Kozić, Petar I.

ПОЧЕЦИ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У ПИРОТУ 1900—1919. I. Издавач Среско синдикално веће у Пироту. Штампарија „Графика“. Пирот, 1957. Стр. 34 + (3). 20 x 15. Тираж 1500, Дин. 50. — Са осам слика у тексту. Наднаслов на корицама:

Прилог проучавања радничког покрета у Пироту.

ПИРОТСКИ КОМУНИСТИ ОД „ОБЗНАНЕ“ ДО ИЗДАЈСТВА 1920—1929. II. Издавач Среско синдикално веће — Пирот. Штампарија „Графика“. Пирот, 1957. — Стр. 38. 20 x 14. Тираж 2000. Дин. 50.— Са осам слика у тексту.

ЗАТИШЈЕ ПРЕД БУРУ 1930—1940. III. Издавач Среско синдикално веће. Пирот. Штампарија „Графика“. 1958. Стр. 29. 20 x 14. Тираж 1500. Дин. 50 — Са пет слика у тексту.

УЗ ДИСКУСИЈУ О ОДНОСУ ИСТОРИЈСКОГ МАТЕРИЈАЛИЗМА И МАРКСИСТИЧКЕ СОЦИОЛОГИЈЕ. (Издаје Среско синдикално веће). Пирот, 1958. Штампарија „Графика“. Стр. 38. 120. — Штампано као рукопис.

ПУТЕВИМА РЕВЛУЦИЈЕ. Прилог за проучавање радничког и народноослободилачког покрета у Пироту и околини. Издавачи: Одбор за прославу Двадесетогодишњице ослобођења Пирота и Новинска установа „Слобода“ Пирот. 1965. Стр. 111 + (1). 20 x 14. Тираж 2000. Дин. 350.— Са десет слика у тексту.

АНТОЛОГИЈА текстова о социјализму и комунизму. Саставио др Петар И. Козић. Издавачи: Одбор за прославу Октобарске социјалистичке револуције и Новинско-издавачка установа „Слобода“. Пирот. 1967. Штампарско предузеће „Графика“, Пирот. Стр. 84 + (3). 17 x 12.— Са „Уместо предговора“ састављача и 4 фотографије: Маркса, Енгелса, Лењина и Тита. — На

корицама у поднаслову: Маркс, Енгелс, Лењин, Тито, Програм СКЈ, Устав СФРЈ.

Petar I. Kozić i Dušan M. Ćirić: (ćirilicom!)

ХРОНОЛОГИЈА ВАЖНИЈИХ ДОГАЂАЈА ИЗ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У ПИРОТУ — до првог светског рата. Издавач: Историски архив среза Пирот. Штампарија „Графика“, Пирот. 1960. Стр. 30. 20 x 14,5.

Др Петар Козић. УЗ ПРВИ БРОЈ (Пиротског зборника). ПИРОТСКИ ЗБОРНИК, бр. 1. Пирот, 1968. стр. 1—4. — Сепарат.

Др Петар И. Козић, СОЦИОЛОШКА МИСАО ФИЛИПА ФИЛИПОВИЋА, издавач Правно-економски факултет — Ниш. Штампарија „Графика“ — Пирот, 1969. стр. 190.

Kolić, Božidar

Козић Божидар. ПОД ОКРИЉЕМ ЗАЈЕДНИЦЕ. Фото албум. Издаје и штампа „Слобода“ Пирот. 1967.

Komunalna banka

ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ о пословању Комуналне банке — Пирот за 1961. годину. Издаје: Комунална банка. Штампа „Графика“ 1962. Стр. 63. 20 x 14. Тираж 300.

Kostić. Dušan

Душан Костић. МУЗИКА. Инструменти, облици, историја. Скрипта за VII и VIII разред основне школе. 1966. Издање аутора. Штампа „Графика“. Пирот, 1966. — Стр. 80. 20,5 x 14,5. Тираж 9000. Дин. 600.

Kostić, Dušan — vidi Andrić, Stojan

Kostić, Miodrag — vidi Aleksić Miodrag

Kostić, Miailo — vidi Martinović, Živorad

Kostić, Nikola

Никола Костић. ФЕТИШИЗАМ НОВЦА и НОМО DUPLEX у недоследној расподели према раду. — ПИРОТСКИ ЗБОРНИК бр. 1. Пирот. 1968. Стр. 117 — 126. С белешком о аутору на 206. страни Зборника. — Сепарат.

Literarna sekcija Učiteljske škole

(МЛАДА РЕЧ. Годишњак радова. 1968.)

Krstić, Andreja

КАЛЕНДАР ЗА 1933. ГОДИНУ. Издаје Пошлављена књижара Андреје Крстића, Пирот, 1933. Стр. 32.

Literarna sekcija osmogodišnje škole — Crnoklište

НАША ОСТВАРЕЊА — ГОДИШЊАК МЛАДИХ. Издавала литерарна секција Осмогодишње школе Црноклиште. Пирот, 1957. Уредили Душан Панић и Правдољуб Николић.

Martinović, Živorad ...

Др Живорад Мартиновић (и др Михајло Костић. СТАНИЧЕЊККЕ ЛЕДЕНИЦЕ. Прилог познавању лепоте и значаја подземних крашких облака Белаве. ПИРОТСКИ ЗБОРНИК, бр. 1, Пирот, 1968. Стр. 89—97. С једном скицом и четири фотографије. РЕЗИМЕ НА РУСКОМ. С белешкама о ауторима на стр. 205. Зборника. — Сепарат.

Mešovića učiteljska škola u Pirotu

ИЗВЕШТАЈ за школску 1946/47. год. Мешовита учитељска школа у Пироту. Штампарија „Слобода“. Пирот, 1947. Стр. 28. 22 x 15. — Са сликом школе на корицама.

ИЗВЕШТАЈ мешовите учитељске школе у Пироту за школску 1947/48. годину. Градско штампарско-књиговезачко предузеће „Слобода“. 1948. Стр. 42 + (11). 19,5 x 14.

ИЗВЕШТАЈ за школску 1951/52. годину. Мешовита учитељска школа у Пироту. Пирот, 1952. Стр. 49 + (8). 19,5 x 14. — Са сликом школе на корицама.

Milošević, Miodrag M.

Проф. Миодраг Милошевић. СОКОЛСКО ДРУШТВО — ПИРОТ Прилог за историју развита соколства у Краљевини Југославији. Издање Управног одбора Соколског друштва — Пирот. Пирот, 1933. Штампарија „Просвета“ М. А. Ђорђевића. Стр. 36. 80. — Са фотографијом: Пирот — Изглед са Провалије и много других из соколског друштва.

Milošević, Slovenka ...

ДЕТИЊСТВО РЕЧИ. Пирот, 1964. Издаје и штампа: Основна школа „Вук Караџић“ — Пирот. Уредили Словенка Милошевић и Драган Пејчић. Корице, илустрације и вињете: Урош Костић. Технички уредници: Ненад Манојловић и Милорад Јанковић. — Стр. 132. 20 x 14,5. С доста вињета.

Miljković, Svetomir — vidí Jovanović, Profir

Minčević, Vukašin

Сто година школе у Нишору. ЉУДИ И УЧИТЕЉИ. Пирот. 1966. Издаје: Новинско-издавачка установа „Слобода“ — Штампа „Графика“ Стр. 24. 23,5 x 17. Тираж 500.— Са 8 фотографија у тексту.

Mitrović, Mítra

Митра Митровић. О АНТИФАШИСТИЧКОМ ФРОНТУ ЖЕНА. Издање Округног одбора Антифашистичког фронта жена Пирот, 1944. — Стр. 14. 15 x 11,5. — Посебни отисак из „Жена данас“, бр. 33. септембар 1944.г одине.

Molier, Žan Batist

ПРИНУДНО ЗВАЊЕ. Комедија у 1 чину, по Молиеру. Превод ученика IV разреда Учитељске школе. Пирот. 1940. Штампарија „Свети Сава“. Стр. 35. Дин. 3.

Narodni muzej u Pirotu. 6. novembar 2—47. (ćirilicom!)

(АПЕЛ СТАНОВНИШТВУ ГОРЊЕГ ПОНИШАВЉА, ПИРОТА ПРЕ СВЕГА, да поклања тек отвореном Музеју у Момчиловом Градићу своје предмете.) Плакат са сликом Пиротског Градића у коме се налази Народни музеј. Стр. 1. 45 x 31.

Narodni odbor opštine Pirotd

ПРЕДЛОГ СТАТУТА ОПШТИНЕ ПИРОТ. Пирот, децембра 1959. године. Стр. 39. 30 x 21. — Шапирографисано.

Narodni odbor sreza Pirotd. Sekretariat za rad

ИНФОРМАТИВНИ БИЛТЕН, број 1. 1957. Стр. 16. 20,5 x 15. Шапирографисано.

НАЦИ ПАЛИ. Биографије палих бораца пиротског краја. Аутори текстова: Богдан Николов, Душан Панић, Миодраг Алексић, Миодраг Костић, Мирољуб Стојановић, Новица Живковић, Правдољуб Николић, Синиша Стаменовић и Христифор Живковић. — За штампу приредио Душан Панић. Насловна страна Звонко Милићевић. — Са Уместо предговора од Д. П. и 23 фотографије палих бораца. Пирот. 1967. Издаје Новинско-издавачка установа „Слобода“. Штампа „Графика“. — Стр. 144. 16,5 x 12 Тираж 1000.

Nešić, Petar

Негић Петар. ОБРАЗАЦ ЗА ТАЧНО МЕРЕЊЕ ЗНАЊА (оцењивање ученика) са практичним упутствима. Пирот. Штампарија „Св. Сава“ Светозара Манојловића, 1936. Стр. 25. 22,5 x 15,5

Nejkov, Mihail ...

КОНФЕРЕНЦИЈА НА НЕОБВЪРЗАНИТЕ СТРАНИ. Редактори на изданието Михаил Нејков — Миле Николов. — Ниш „Братство“. Штампарија „Графика“ Пирот, 1961. Стр. 88 + (5). 8^о.

Nikolić, dr Ilija

Др Илија Николић. ТРАГОВИ НАРОДНОГ ПЕВАЊА НА ТЕРИТОРИЈИ ПИРОТСКОГ ОКРУГА ОД XVI до XIX ВЕКА. — ПИРОТСКИ ЗБОРНИК, бр. 1. Пирот, 1968. стр. 157—163. — С бележком о аутору на стр. 206. Зборника. — Сепарат.

Nikolov Bogdan

Богдан Николов. ХРОНОЛОГОЈА НА ПО ВАЖНИ СЪБИТИЈА В ДИМИТРИОВГРАДСКО. Братство, 1963. Издаелство „Братство“ Ниш. Печатница „Графика“ Пирот. Корица и илустрацији Метa Петров. — Стр. 93 + (II). 20 x 13,5. — С уводом Петра Козића (стр. 5—6), 23 фотографије, слике, скице, цртежа у тексту и Литературом (стр. 93). Ко.: Библиотека „Братство“.

Nikolov. Mile

РАЗСКАЗИ ЗА ТИТО. Избор и превод Миле Николов. Илустрацији Богдан Николов. Ниш. „Братство“, Штампарија „Графика“ Пирот, 1962. Стр. 119 + (4). 8^о. Библиотека „Детска книга“.

Миле Николов. БЕЗМЕРНИ ХОРИЗОНТИ. — Литературни очерци. Братство, Ниш. Печатница „Графика“. Пирот. Художник Методи Петров. Стр. 159+(V). 19 x 14. С белешком о аутору на стр. 160. Кол: Библиотека Изгрев. 2.

Nikolov Mile — vidi Nejkov Mihail

Nikolov, Stefan

Стефан Николов — Стојне Јанков. ИСКРИ И СТРЕМЕЖИ. Стихотворенија. „Братство“ — Ниш. Печатница „Графика“ — Пирот. Художник Методи Петров. Стр. 54+(II). 19,5 x 13. Кол: Библиотека Изгрев, 3.

Opština Pirot

СТАТУТ ОПШТИНЕ ПИРОТ. 1955. Штампа „Графика“. Пирот. Стр. 33. 20 x 15.

ПРЕДНАЦРТ перспективног плана привредног и друштвеног развитака општине Пирот:

св. 1.: Друштвени стандард 1961—1965. Стр. 31. 8⁰.

св. 2.: Индустрија—занатство—трговина 1961—1965. Стр. 14.+ (1). 8⁰.

св. 3.: Пољопривреда и шумарство 1961—1965. Стр. 22+(1).

НАЦРТ СТАТУТА ОПШТИНЕ ПИРОТ. — Пирот, Шт. „Графика“, 1963. Стр. 60. 8⁰.

Opštinski narodni odbor

БИЛАНСИ ПРИВРЕДНИХ ОРГАНИЗАЦИЈА СА ПОДРУЧЈА НОО — ПИРОТ ЗА 1960. ГОДИНУ. Пирот. Друштво књиговођа. 1960. Стр. (68). 4⁰.

ИЗВОД из друштвеног плана Општине Пирот за 1963. годину. Пирот, 1963. Стр 8. 8⁰.

Opštinski komitet SKS Pirot

ОДЛУКА о променама у начину и облицима организовања комуниста у општини Пирот. — ПИРОТСКИ ЗБОРНИК, бр. 1. Пирот, 1968. Стр. 183—188. Сепарат.

Opštinski komiteti SKS

ИЗВЕШТАЈ општинских комитета СКС за општине Пирот, Суково, Темска и Височка Ржана за 1958. и 1959. годину. Пирот, 1959.

Osnovni savez zemljoradničkih zadruga

ИЗВЕШТАЈ Управног одбора о раду Основног савеза земљорадничких задруга и задружних организација у 1957. години. Пирот, 1958

Panić, Dušan

МОЈ ЗАВИЧАЈ. Пирот, 1960. Издаје „Слобода“, штампа „Графика“, Пирот. Стр. 80+ карта општине Пирот, коју је израдио Предраг Нешић. 23,5 x 16. Тираж 2000. Дин. 120.— Са 110 фотографија у тексту.

Душан Панић. МОЈ ЗАВИЧАЈ. Пирот, 1962. година. Издаје Новинска установа „Слобода“. Штампа „Графика“ Пирот. Стр. 80. 24 x 17. Тираж 3500. Дин. 180. — Са 70 слика у тексту, од којих три посебно и у боји.

Panić, Dušan — vidi Aleksić, Miodrag

Panić, Dimitrije .

Димитрије Ђ. Панић, свештеник. ДУХОВНА ЗРНИЦА. II књига. 1936. Пирот. Штампарија „Св. Сава“ Свет. Манојловића. — Стр. 34. 15 x 12. Са фотографијом епископа Јована и аутора, на стр. 9. Кол.: Побожна књижица за народ.

Pejić, Dragan — vidi Milošević, Slovenka

ПЕСМЕ БОРБЕ. Издаје Пропагандни одсек ЈНОФ-а. Пирот, 1945. Стр. 72. 19 x 14. — С вињетом борца на корицама.

Peta opštinska konferencija SSRNJ

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ организације и руководства Социјалистичког савеза општине Пирот за период 1960—1965. године. Пирот, октобра 1965. год. Издаје Новинско-издавачка установа „Слобода“ Пирот. Штампа „Графика“ Пирот. Стр. 16. 21 x 15,5.

Petrov M. — vidi Jovkov Jordan

Petrović, Svetislav S.

Светислав С. Петровић. ОКО НАШЕ НИШАВЕ. Пирот, 1934. Штампарија „Св. Сава“. Стр. 88. 20 x 13,5. Дин. 12.— Са садржајем на корицама и сликом непорушеног Момчиловог града по цртежу В. Јузе-а, на корицама и на самој књизи.

Светислав С. Петровић. ДВАДЕСЕТИ РОЂЕНДАН ЈУГОСЛАВИЈЕ. Просветарев прилог свечаној седници Соколског друштва — Пирот. Штампарија „Св. Сава“ 1939. Стр. 24. 12^о.

Светислав С. Петровић. СВЕСЛОВЕНСКИ СОНЕТНИ ВЕНАЦ Пирот, штампа „Свети Сава“. (1940). Стр. 36. 14,5 x 9,5. Дин. 5. Напомене на стр. 35.

Светислав С. Петровић. СОНЕТНИ ВЕНАЦ. Пирот, шт. Штампарија „Св. Сава“, 1940. Стр. 36. 12,5 x 8. Дин. 5. Напомена на стр. 35.

Pirrot, Babušnica, Dimitrovgrad. Saveti za narodnu odbranu..

ПРАВА, ДУЖНОСТИ И НЕКИ ВИДОВИ САМОЗАШТИТЕ ГРАЂАНА У СЛУЧАЈУ РАТНИХ ДЕЈСТАВА, ЕЛЕМЕНТАРНИХ НЕПОГОДА И МАСОВНИХ НЕСРЕЋА. Пирот, децембар 1967. године. Издаје НИУ „Слобода“. Штампа „Графика“ Пирот. Стр. 32. 14 x 10.

Pirot. gimnazije fond

ФОНД, ШТЕДИОНИЦА и КЊИЖНИЦА БАКА ПИРОТСКЕ ГИМНАЗИЈЕ. Пирот. Прва пиротска штампарија Бераха и Бошића, 1895. Стр. 11. 17,5 x 12.

Pirot. Narodni odbor sreza

ДРУШТВЕНИ ПЛАН СРЕЗА ПИРОТ ЗА 1959. ГОДИНУ. (Пирот. Народни дбор среза). Штампарија „Графика“ 1959. Стр. 42+ (6). 29 x 21. Тираж 350. — Подаци с корица.

Pirotska ekskontna banka

ПРАВИЛА Пиротске есконтне банке. Пирот. Штампарија „Св. Сава“. 1925. Стр. 39. 15,5 x 11.

Основна ПРАВИЛА Пиротске есконтне банке. Пирот. Нова штампарија „Св. Сава“, 1925. Стр. 39. 14 x 10,5.

Pirotska zadruga za pomoć i štednju

ПРАВИЛА Пиротске задруге за помоћ и штедњу. Пирот, 1899. Штампарија Н. С. Митковића. Стр. 29. 8°.

Pirotska trgovačka omladina

ПРАВИЛА Пиротске трговачке омладине. (Основана 1911.). Пирот, 1924. Штампарија „Св. Сава“. Стр. 34. 4°.

Pirotska ćilimarska zadruga

ПРАВИЛА Пиротске ћилимарске задруге. Обновљена 1925. Штампарија „Свети Сава“ Светозара Манојловића. Пирот. Стр. 29. 22 x 14,5.

Pirotsko pevačko društvo „Momčilo“

ПРАВИЛА Пиротског певачког друштва „Момчило“. Пирот. Штампарија „Свети Сава“, 1930. Стр. 31. 15 x 10,5.

Polet — Pirot. Služba HTZ DK »Polet« — Pirot.

Књижица ХТЗ Бр. Презиме и име _____
Пирот. „Графика“ 1964. 16,5 x 12.

»Prvi maj«. Savremena konfekcija i trikotaža

Савремена конфекција и трикотажа „Први мај“ — Пирот. ПРОГРАМ прославе десетогодишњице рада фабрике. Пирот. 1963. Стр. 16. 12°.

Privatna ženska gimnazija

ИЗВЕШТАЈ за школску 1909-1910. годину. Приватна женска гимназија у Пироту. Пирот, 1909. Стр. 15. 23,5 x 16.

Socijalistička partija — Piroć

ПРОТИВ СВАКОГ УГЊЕТАВАЊА И ПЉАЧКАЊА. (Је-так). Пирот, 1908.

Radovanović, Branko

Бранко Радовановић. **ОСВРТ НА РАЗВОЈ ЗАДРУГАР-СТВА ДО 1960. ГОДИНЕ ПИРОТСКИ ЗБОРНИК**, бр. 1. Пирот, 1968. Стр. 139—146. С резимеом на руском. С белешком о аутору на стр. 206. — Сепарат.

Rančić, Dimitrije

ПОД ШКОЛСКИМ КРОВОМ. Приповетке. С преговором Добр(ивоја) Алимпића проф. Пирот, 1933. Штампарија „Св. Сава“ Светозара Манојловића. Стр. (3)+48. 22,5 x 14,5. Дин. 6.

ИЗ ДЕЧЈЕГ СВЕТА. Приче за децу. Пирот. Шт. „Св. Сава“. 1934. Стр. 35. 8^о.

ПРЕОБРАЖЕНСКА НОЋ. Приповетка. Пирот. Штампарија „Свети Сава“ Светозара Манојловића. 1939. Стр. 114. +(1). 20,5 x 15,5.

Димитрије Ранчић. **ГОРКА ТКАЊА ДАВНА ...** (Издање аутора). Пирот. Штампа „Графика“. 1967. Стр. 170+7. 19 x 14. Тираж 1000. Дин. 1000. С корицама у боји од Методи Петрова; е белешком о писцу од Василија Точанца из Правде, 1939. на стр. 171.

Ristić, Dragomir

Драгомир Ристић. Организација Савеза глувих у Пироту. **ЉУДИ О ЉУДИМА.** Пирот, 1967. година. Издаје Савез глувих СР Србије — Општински одбор Пирот. —

Стр. 48+(V). 20 x 14. Са панорамом Пирота на 3. страни и две друге слике.

Sindikalno veće — Piroć

ИЗВЕШТАЈ Општинског синдикалног већа — Пирот за 1959. годину. Пирот. Априла 1960. год. Стр. 39. 30 x 21. — Шаги-рографисано.

Skupština opštine Piroć

НАЦРТ СТАТУТА ОПШТИНЕ ПИРОТ. Пирот. Скупштина општине. Штампа „Графика“, 1963. Стр. 60. 21 x 15. Тираж 5.000.

ИЗВОД из Предлога друштвеног плана, буџета и финансијских планова фондова Општине Пирот за 1964. годину. (Пирот. Скупштина општине) Штампа „Графика“ (1964). Стр. 15. 21 x 15. Тираж 5000.

»Sloboda« — Novinsko-izdavačko preduzeće — Piroć

ПИРОТСКИ ЗБОРНИК, бр. 1. 1968. Историја, географија, економија, социологија, туризам, биологија, књижевност, умет-

ност, архивистика. Излази једанпут годишње. (Издаје Новинско-издавачко предузеће „Слобода“ — Пирот). Одговорни уредник: др Петар Козић. Уредник Митрољуб Стојановић. Вишебојна слика на насловној страни „Тотем“ Радомира Антића. Вињете из радио Петар Ђорђевић. Лектор и коректор Новица Живковић. Штампана „Графика“ Пирот. Корице: „Унион публик“ Београд. Стр. 214+4 уметничке слике пиротских сликара: Радомира Антића: „Тотем и „Агресија тотема“, Уроша Костића: „Грације“ и „Графика“ Петра Ђорђевића. 22,5x17. Тираж 1100. Д.лн. 150. ст.

»Siniša Nikolić — Dragoš« — kombinat

Комбинат „Синиша Николић—Драгош“ — Пирот. ПРАВИЛНИК О РАСПОДЕЛИ УСЛОВА ПРОИЗВОДЏЕ И ДОХОТКА И ПРАВИЛНИК О РАСПОДЕЛИ ЧИСТОГ ПРОХОДА. Пирот. Шт. „Графика“, 1961. Стр. 36. 8⁰. (Подаци с корица).

Комбинат „Синиша Николић—Драгош“ Пирот: ПРАВИЛНИК О РАСПОДЕЛИ ЧИСТОГ ПРИХОДА И ЛИЧНИХ УДЕЛА. Пирот. Шт. „Графика“, 1961. Стр. 25. 8⁰.

Sotirov, Spas Krumov

Спас Крумов Сотиров. ПО ДОЛИНАТА НА ЕРМА. „Братство“ — Пирот, 1961. Печатница „Графика“ — Пирот. Стр. 93+ (II). 20,5 x 14,5. С 15 фотографија и слика из тог краја и „Литературен справочник“ (стр. 88—91). — Историјско-географско-туристичка студија, с уводном белешком аутора (5—6).

Sotirov, Spas Krumov — vidi Jovkov Jordan

Спас Сотиров. РИБЕ ОКОЛИНЕ ПИРОТА. ПИРОТСКИ ЗБОРНИК, бр. 1. Пирот, 1968. стр. 153—156. С белешком о аутору на стр. 206. — Сепарат.

Spasić, Jela P.

СРЕЂНА ПИСМА. Превела с руског Јела. Пирот. Прва пиротска штампарија Бераха и Ђошића, 1895. Стр. 32 16 x 12. Цена 0.35 пара дин.

Sresko sindikalno veće

ИЗВЕШТАЈ о раду Среског синдикалног већа среза Пирот за 1955. годину. Штампарија „Графика“ Пирот. Стр. 30. 20,5 x 14,5.

Sreski komitet SKS Piro

ИЗВЕШТАЈ Среског комитета СКС Пирот за 1956. и 1957. годину. Децембра 1957. Штампарија „Графика“ Пирот. Стр. 68. 20 x 14,5.

Sreski narodni odbor

ДРУШТВЕНИ ПЛАН СРЕЗА ПИРОТ. — Пирот, за годину 1959. Шт. „Графика“ Стр. 42+(6). 4⁰.

Sreski odbor Socijalističkog saveza radnog naroda

ПИРОТ 1944 — 1954. Десет година социјалистичке изградње. Пирот, 1954. Издаје: Срески одбор Социјалистичког савеза радног народа. Сарадници: Божићар Манић, Голуб Каменовић, Ђорђе Клисаревић, Каја Јовановић, Миодраг Видановић, Николта Стаменовић. Насловну страну у боји израдио Иван Вучковић. — Штампарија „Графика“. Пирот. Стр. 108. 24 x 17. Тираж 1500. Дин. 200. — Са 74 фотографије у тексту.

ИЗВЕШТАЈ о раду Среског синдикалног већа Среза Пирот за 1956. годину. Штампарија „Графика“. Стр. 42. 16,5 x 12.

Stanković, Stevan

Станковић мр Стеван. ГУСТИНА РЕЧНЕ МРЕЖЕ У СЛИВУ РЕКЕ ВИСОЧИЦЕ. ПИРОТСКИ ЗБОРНИК, бр. 1. Пирот, 1968. Стр. 99—106. С 2 слике и 2 табеле и 1 скицом-картом. С белешком о аутору на стр. 206. Резиме на руском. — Сепарат.

Stojanović, Miroljub .

БИБЛИОГРАФИЈА ИЗДАЊА ОД ОСЛОБОЂЕЊА ПИРОТА. (Саставили: Мирољуб Стојановић и Новица Живковић (.) (1944—1968). ПИРОТСКИ ЗБОРНИК, бр. 1. Пирот, 1968. Стр. 209—211. — Садржи 33 издања књига и 7 листова и часописа. — Сепарат.

Stojanović, Miroljub — vidi Živković, Novica

Stojanović Petar M.

ЂАЧКА ПЕСМАРИЦА са деklinацијама за ученике I и II разреда основне школе. По програму прибрао и уредио Петар М. Стојановић, учитељ. Пирот. Штампарија Н. С. Митковића, 1898. Стр. 48. 8^о.

Stojančević, dr Vladimir

Др Владимир Стојанчевић. ОКО УЧЕШЋА ПИРОЋАНАЦА У ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНКУ 1805. године. ПИРОТСКИ ЗБОРНИК, бр. 1. Пирот, 1968. стр. 17—23. — Сепарат.

Stojić, Nedeljko

ПИСМО КОМУНИСТА. Издао Н. — Пирот. Штампа Васа М. Аранђеловић, 1919. Стр. . 17 x 11. Тираж 1000. Дин. 1. — Садржи шест писама из Лењиновог часописа „Комунист“ из 1915.

Стојић, Недељко. ОПШТИ ПРИВРЕДНИ ПРЕГЛЕД У ОКРУГУ ПИРОТСКОМ. Пирот. Штампарија „Св. Сава“ Светозара Манојловића. 1936. Стр. 38. 22 x 14.

»Tigar« — Fabrika gumenih proizvoda

ПРАВИЛНИК о образовању радника фабрике „Тигар“ у Пироту. — Пирот. Стр. 32. 8^о.

ПРАВИЛНИК о расподели чистог прихода и ПРАВИЛНИК о утврђивању и расподели личних доходака по комплексном

учинку Фабрике гумених производа „Тигар“. Пирот. Шт. „Графика“, 1961. Стр. 39. 8⁰.

ПРИВРЕМЕНИ ПРАВИЛНИК о органима управљања Фабрике гумених производа „Тигар“ — Пирот. — Пирот. Шт. „Графика“, 1961. Стр. 15+(1). 8⁰.

СТАТУТ Фабрике гумених производа „Тигар“, Пирот. — Пирот, 1965. Стр. 52+(1). (Подаци с корица).

Čirić Dragoljub ...

СРЦА У МАГЛИ. Приповетке. Написали Драгољуб Ђирић и Јордан Ђорић. Пирот, шт. Штампарија „Свети Сава“, 1936. Стр. 16. 8⁰.

УТАСНУЛЕ ВАТРЕ — Песме. Пирот, 1940.

КРОЗ ВИХОРЕ РАТА. Пирот, 1940.

Čirić, Dušan

ЗАПИСИ. (Забележено из разних извора Душан Ђирић). ПИРОТСКИ ЗБОРНИК, бр. 1. Пирот, 1968. Стр. 201-203. — Стари српски записи са црквених и других књига, без навођења извора и писани овде обичним савременим правописом. — Сепарат.

Čirić, Dušan — *vidi Kozic Petar*

Čirić, Jovan

Др Јован Ђирић. ГЕОГРАФИЈА ПИРОТА. Аспект применене географије. Први део. Пирот, 1965. год. Издаје Новинско-издавачка установа „Слобода“. Штамп „Графика“. Стр. 131+(1) исправка 20 x 15. Дян. 500. Са Уместо предговора од аутора, 23 скице и 37 фотографија.

Др Јован Ђирић. О ПИРОТСКОМ ЂИЛИМАРСТВУ. ПИРОТСКИ ЗБОРНИК, бр. 1. Пирот, 1968. Стр. 25—55. — Са три фотографије у боји на корицама и четири дијаграма у тексту. С белешком о аутору на стр. 205. Резиме на руском језику. — Сепарат.

Uprava pirotске организације Socijal-demokratske странке

АЛЕКСАНДАР РИСТИЋ. 4. марта 1908. Пирот. Стр. 1. 31 x 22.

Učiteljska škola u Pirotu

ИЗВЕШТАЈ о раду Учитељске школе у Пироту. Школска 1962/63. год. Штамп „Графика“, Пирот. 70. 20 x 14,5.

ИЗВЕШТАЈ о раду Учитељске школе у Пироту. Школска 1963/64. година. Штамп „Графика“, Пирот. Стр. 64. 20 x 14,5.

ИЗВЕШТАЈ о раду Учитељске школе у Пироту. Школска 1964/65. година. Штамп „Графика“, Пирот. Стр. 70. 20 x 14,5.

ИЗВЕШТАЈ о раду Учитељске школе у Пироту. Школска 1965/66. година. Штамп „Графика“, Пирот, Стр. 83. 20 x 14. Са више фотографија у тексту.

ИЗВЕШТАЈ о раду Учитељске школе у Пироту. Школска 1966/67. година. Штампа „Графика“ Пирот. Стр. 95. 20 x 15.

Учитељска школа у Пироту: **АНАЛИЗА** неких питања наставно-васпитног рада на крају I полугодишта школске 1967/68. год. Материјал са седнице наставничког већа. — Пирот, шт. „Графика“, 1968. Стр. 30. 80.

Učiteljska škola. Literarna sekcija

Литерарна секција Учитељске школе: **МЛАДА РЕЧ**. Годишњак радова. Илустрације: Бранислав Јовановић и Радиша Ђирић. — Пирот. Литерарна секција Учитељске школе, 1966. Стр. 30+(2). Год. II. 1967. Стр. 30.+(2). (Подаци с корица).

Učiteljska škola u Pirotu

СПОМЕНИЦА Учитељске школе у Пироту 1920—1960. Издаје наставнички колектив Учитељске школе у Пироту. Уредник Петар Алексић. Нацрт корица Василије Костић. Штампа „Графика“, Пирот. Пирот. 1961. Стр. 180. 20 x 14,5. Тираж 1000. Са 52 фотографије у књизи, више вињета и 12 прилога разних аутора.

ФЕРМАН ЦАРА МЕЦИДА СТАРОЈ ПИРОТСКОЈ ЦРКВИ. Издат 1855. Превео га с турског Јов. Ар. Станојевић--Трнски, и штампао Васа М. Анђелковић. Пирот, 1911. настојањем Тодора Стаменовића, пиротског трговца и абаџије. Ст. 1. Фалко.

Čanić, Dragutin J.

Драгутин Ј. Цанић, учитељ. **ШКОЛА И МОРАЛ**. Говори и чланци. II. свеска. Садржај: Социологија и Етика. — Какву нам школу налаже садашњица?. — Пирот. Модерна штампарија „Просвета“ М. А. Ђорђевића, 1926. — Стр. 18+(1) штампарске грешке. 21,5 x 14,5.

Caribrod. Državna mešovita građanska škola

ИЗВЕШТАЈ за школску 1932—33. годину. Државна мешовита грађанске школа. Година III. Књ. I. Пирот. Уређује Управа Штампарија „Свети Сава“. Пирот, 1933. Стр. 23. 22 x 15.

ИЗВЕШТАЈ за школску 1933/34. годину. Година IV. Књига II. Уређује Управа. Пирот, штампарија „Св. Сава“ Светозара Манојловића. 1934. Стр. 34. 22,5 x 14,5.

ИЗВЕШТАЈ за школску 1934-35. годину. Година V. Уређује Управа. Пирот. Штампарија „Св. Сава“ Светозара Манојловића. Пирот, 1935. Стр. 33. 22,5 x 14,5.

ИЗВЕШТАЈ за школску 1935-36. годину. Година VI. Уређује Управа. Пирот. Штампарија „Св. Сава“ Светозара Манојловића. Пирот. 1936. Стр. 32. 22,5 x 14,5.

ИЗВЕШТАЈ за школску 1936-37. годину. Година VII. Уређује Управа. Пирот. Штампарија „Св. Сава“ Светозара Манојловића. Пирот, 1937. Стр. 25. 22,5 x 15,5.

ИЗВЕШТАЈ за школску 1937—38. годину. Година VIII. Уређује Управа. Пирот. Штампарија „Св. Сава“ Светозара Манојловића, 1938. Стр. 27. 21,5 x 15.

ИЗВЕШТАЈ за школску 1938-39. годину. Уређује Управа. Пирот. Штампарија „Св. Сава“ Свет. Манојловића. Пирот, 1939. Стр. 24. 22 x 15.

ИЗВЕШТАЈ за школску 1939-40. годину. Уређује Управа. Штампарија „Св. Сава“ Светозара Манојловића. Пирот, 1940. Стр. 25. 23 x 15.

Caribrod. Mešovita gimnazija »Josip Broz Tito«

ИЗВЕШТАЈ Мешовите гимназије Јосип Броз Тито. — Цариброд, за школску год. 1946-47. Цариброд. Штампарија „Слобода“. Пирот, 1947. Стр. 58+(1). 8⁰.

Cvetković, Dragomir P.

ДИМИТРИЈЕ ИВАНОВИЧ МИЛЕВИЧ. Свршени студент (Потез о животу). Пирот, 1933. Стр. 16. 16⁰. Дин. 2.

ОСНОВИ МЕТОДИКЕ. Основне наставе природних наука и рачуна за просвећивање духа нове школе код нас. Пирот, 1933. Стр. 23. 8⁰. Дин. 5.

ПОСТАНАК душевних обољења психогеног порекла и метод лечења са једним погледом на васпитање. Пирот. Штампарија „Светога Сава“ 1933. Стр. 23. 8⁰

САТАН ХАЈНРИХ. Трагедија у шест чинова. Друго издање. Пирот. Штампарија „Св. Сава“ Светозара Манојловића 1934. Стр. 26. 8⁰. Дин. 5.

Цветковић П. Драгомир. ЈЕДАН ФУНДАМЕНТАЛНИ ПРОБЛЕМ ТЕОРИЈЕ КРИВИЧНОГ ПРАВА. Правно-педагошка расправа. II изд. — Пирот, Штампарија „Св. Сава“. 1935. Стр. 12. 12⁰.

ЛЕПОТА У УМЕТНИЧКИМ ДЕЛИМА. Пирот. Штампарија „Свети Сава“ Светозара Манојловића. 1935. Стр. 10. 8⁰. Дин. 10.

ОСНОВИ ЗА ДУХОВНИ ПРЕПОРОД ЈУГОСЛОВЕНА (Покушај да се они одреде) Пирот. Штампарија „Просвета“ Миодрага А. Ђорђевића. 1936. Стр. 8+(2). 24 x 19.

Принципи нове критике уметности у примени. О ЈАНКУ ВЕСЕЛИНОВИЋУ. II. Дух „старе“ и дух „нове школе. Пирот. Штампарија „Просвета“ Миодрага А. Ђорђевића. 1936. Стр. 8+(2). 15 x 12.

Цветковић П. Драгомир. ЗАЈЕДНИЦА ДОМА И ШКОЛЕ. Предавање одржано децембра 1936. год. на седници Заједнице дома и школе у Пироту. Пирот. Шт. „Просвета“, 1937. Стр. 23. 8⁰.

Цветковић П. Драгомир. МЕТАФИЗИКА (рационална физика). Пирот, шт. Штампарија „Св. Сава“, 1937. Стр. 16. 8⁰.

Цветковић П. Драгомир. САЗНАЊЕ О ДОВРУ И ЗЛУ. Позоришна игра у три чина из нишког ђачког живота. — Пирот. Шт. Штампарија „Просвета“, 1937. Стр. 16. 8⁰.

О ПРАВУ НАРОДНОГ ДУХА НА ПОСТОЈАЊЕ. Пирот. 1938. Штампарија „Св. Саве“. Стр. 12. 80.

ПРИНЦИПИ ЈЕДИНСТВЕНОГ ДУХА ДВЕ СТОТИНЕ МИЛИОНА СЛОВЕНА. Пирот. 1938. Штампарија „Св. Саве“. Стр. 12. 80.

СЕОСКА ОСНОВНА ШКОЛА. (Нова теорија и пракса). Пирот. 1938. Шт. Штампарија „Просвета“. Стр. 12. 80.

ВЕЛИЧИНА ДУХА НАШЕГА НАРОДА И ЊЕГОВО ПРАВО НА ВОЂСТВО У ДРЖВИ. (Мој национални покрет). Пирот. Штампарија „Просвета“ Миодрага А. Ђорђевића. 1939. Стр. 12. 20 x 14.

Цветковић П. Драгомир. МОЈ СИСТЕМ ЗА УВЕЋАЊЕ ДРЖАВНЕ ПОМОЋИ плаћања. Пирот. Шт. Штампарија „Св. Саве“. 1939. Стр. 8. 120.

Centralni komitet SKJ

РЕЗОЛУЦИЈА Десете седнице Централног комитета СКЈ. Издаје „Слобода“ Пирот. 1968. Штамп „Графика“. Стр. — 21 x 15. — Штампано као додатак „Слободи“.

DŽunić, Slobodan

Слободан Џунић. ПРЕД ВРАТИМА РАЈА. (Приповетка). ПИРОТСКИ ЗБОРНИК, бр. 1. 1968. Стр. 165—171. — С белешком о аутору на стр. 207. Зборника. — Сепарат.

II. ЛИСТОВИ И ЧАСОПИСИ

АНТРОПРОМЕТ. Лист Радног колектива Трговинског предузећа на велико и мало и увоз-извоз. — Пирот. Уређује Редакциони колегијум. Главни и одговорни уредник Витомир Живковић. Технички уредник Миодраг Алексић. Излази једном месечно. Издаје Новинско-издавачка установа „Слобода“ Пирот. Штамп „Графика“ — Пирот. Год I/1966. 10. јул, бр. 1. Бесплатни примерак. Стр. 4. Фолио.

БРАТСТВО. Вестник за општествено-политически и културни вџпроси на бџлгарското малцинство (в Југославија). Уређда Редакционна колегија. Главен и отговорен рекатор Тодор Славински. Пирот. Печатница „Графика“. Вестникът излаза на 1 и 15 число в месеца. Год. I/1959. 15-јуни. број 1. Стр. 8. Фолио.

ГЛАС НАЈМЛАЂИХ. Лист Огледног центра Народне библиотеке у Пироту. Уређује Редакциони одбор. Главни уредник Синиша Јовановић. Одговорни уредник Десанка Петровић. Штамп „Графика“ Пирот. Година I 1958. бр. 1. стр. 6. 30 x 24. Дим. 10.

БЕЛЕШКА: Од 3. броја (марта 1958.) па до последњег, 38. броја (априла 1962) главни и одговорни уредник „Гласа најмлађих“ био је професор НОВИЦА ЖИВКОВИЋ.

ГЛАС НАШЕГ ИСТОКА. Пирот. Једанпут недељно. 1937. Фолио.

ГЛАС ПИРОТСКЕ ОМЛАДИНЕ. Орган Пиротског омладинског клуба. Излази месечно, а по потреби и више пута. Главни уредник Д. С. Живановић. Власник за Клуб Милан Антић. Народна штампарија. Пирот. 4-на. Дин. 2. — Излазио 1907. године.

ГЛАС ТЕКСТИЛЦА. Лист Индустије вуне и коже — Пирот. Уређује редакциони колегијум. Главни уредник Добривоје Илић. Излази једном месечно. Штамп „Графика“ Пирот. — Бесплатан примерак. Год. I 1966. 31. јануар, бр. 1. Стр. 4.

ГРАНИЧАР. Лист за политику, трговину, науку и књижевност. Пирот. 1903. година. Изашло свега два броја: 7. септембар и 20. новембар 1903.

МЛАДОСТ. Орган Уједињеног савеза Антифашистичке омладине Округа пиротског. Пирот. — Година II. 1945.

МОМЧИЛОВАЦ. Лист Орган Одбора народне одбране. Уредник Коста Н. Костић, професор. Одговорни уредник Србислав Ковачевић, судија. Власник за Одбор народне одбране Милош Велимировић, почасни прота. (Излази по потреби. Дели се бесплатно). Пирот I 1908. бр. 1. 16. децембар; бр. 2. 25. децембар. 1908.

МОСТ. Периодическо списание на българската народност в Југославија. Редакционна колегия. Главен редактор: Миле Николов. Художник: Методи Петров. Издаелство „Братство“ Ниш. Печатница „Графика“ Пирот. Год. 1963. бр. 1. — Стр. 127+(III). 24 x 16.

НАШ ИСТОК. Независан политички лист. Излази суботом. Главни уредник Александар Нешић. Штампарија „Свети Сава“ Пирот. 1933. Год. II. до 51. броја излазио у Пироту, а даље у Цариброду.

НАША РЕЧ. Орган кола Трезвене младежи „Смиље и Ковиље“. Пирот, 1940. Год. I, бр. 1, 2, 3, 4. Фолио. — Шапирографисано.

НАША СЦЕНА. (Ревиија Аматерског позоришта у Пироту). (Излази повремено, приликом сваке премијере). Пирот. 1960. (Према „Слободи“, 1960. бр. 562, стр. 6).

ОСВРТИ. Повремени часопис. Уредници: Добривоје Алимпић, Димитрије Ранчић, Др Светозар Ранчић и Мр рн Бранко Радосављевић. Штампарија „Св. Сава“ Светозара Манојловића. Пирот. бр. 1. Април 1934. Стр. 64. 24 x 18. Дин. 8.

ПИРОТСКА ОКРУЖНА САМОУПРАВА. Службени лист Округног одбора Округа Пиротског. Власник Округни одбор. Уредник Стеван П. Илић, окружни деловођа. Пирот. Нова Акционарска штампарија Ниш. Излази 5. и 20. сваког месеца. Цена листу годишње 3 дин. и 1.50.

Пирот, II. 1911., бр. 10. од 5. септембар, стр. 4

ПИРОТСКА ОМЛАДИНСКА РЕВИЈА. Главни уредник Светислав М. Максимовић. Штампарија „Свети Сава“ Светозара Манојловића. Пирот II/ 1940. бр. 1—2. октобар-новембар. Стр. 32. 22,5 x 15,5. Дин. 3. бр. 3—4. децембар 1940 — јануар 1941.

ПИРОТСКИ ВЕСНИК. Пирот. 1904. — Изашао само број од 1. априла.

ПИРОТСКИ ГЛАСНИК. Ванпартијски лист. Власник Алекса Поп-Митић. Уређује Одбор. Одговорни уредник Богдан Јовановић, адвокат. Главни уредник В. Радојичић, учитељ. Народна штампарија В. М. Анђелковић. Пирот. Излази недељом. Годишња цена 30 динара, за један месец 5 динара; број: 30 п. дин. Година I/1918. Стр. 4. Фолио. Октобар 1918.

ПОКРЕТ. Лист старијих радикала. Излази четвртком и не дељом. Пирот. I/1905. бр. 1. децембар. Излазио 1905—1910.

ПРВИ МАЈ. Месечни лист Предузећа за израду савремене конфекције и трикотаже „Први мај“ — Пирот. Излази од 1. маја 1966. године. Одговорни уредник Властимир Потић. Издавач НИУ „Слобода“.

ПРОГРЕС. Лист Грађевинског предузећа „Прогрес“ — Пирот. Издаје Новинско-издавачка установа „Слобода“ у Пироту. Уређује Редакциони колегијум. Главни уредник Томислав Бачевић. Технички уредник Никола Ђирић. Штампана „Графика“ Пирот. — Бесплатан примерак. Год I 1966. 1. јануар, бр. 1. Стр. 4. 35 x 25.

СЛОБОДА (Недељни лист). Пирот Издаје Пропагандни одсек Окружног Н. О. О. — Пирот. Одговорни уредник Димитрије Ранчић. шт. „Св. Сава“. Година I 1944. 26. октобар. бр. 2. стр. 2. 31 x 24. Дин. 2.

Почео излазити 22. X 1944. Од 1945. издаје га Окружни одбор Народно-ослободилачког фронта Пирот.

Године 1946. „Слобода“ је лист недељни Градског одбора народног фронта.

Године 1955. издаје га Срески одбор Социјалистичког савеза радног народа Србије — Пиротског среза.

Године 1949. лист престао да излази с бројем 224. а понова почео да излази 18. априла 1953. и излази до данас као орган Социјалистичког савеза радног народа Пирота. Издаје га данас Новинско-издавачка установа „Слобода“. Директор и главни и одговорни уредник Јован Манић. Технички уредник Синиша Стаменовић. Излази сваке суботе. Цена 50 ст. дин. по примерку. Годишња претплата 2500. за иностранство 5000. ст. дин. Штампана „Графика“ Пирот. Стр. 10. Фолио.

СЛОБОДНА РЕЧ. Власник и главни уредник Ђорђе Д. Игњатовић, трг. Одговорни уредник Милан Анђелковић, радник кројачки. Уређује Одбор. Штампана Народна штампарија Пирот. -нэээм ллшввџ ивевџи — 4 .ллс .г .бр .дг 'деуџоџб 'г '6061 | вниџоџ но. Претплата годишње 1.50. дин. број 5 пара дин.

TIGAR. Лист Фабрике гумених производа „Тигар“, Пирот. Директор и главни и одговорни уредник Душан Панић. Технички уредник Миодраг Алексић. Издаје Новинска установа „Слобода“. Штампана „Графика“ — Пирот. Год. I 1961. 4. март, бр. 1. стр. 6. Фолио.

БЕЛЕШКЕ О АУТОРИМА*

ЈОВАН ПЕТРОВИЋ, рођен у Белој Паланци, завршио Природно-математички факултет и докторирао у Београду. Сада је професор Универзитета у Новом Саду. Писац бројних и познатих радова, а нарочито из спелеологије. Председник је Спелеолошког друштва Југославије.

БОЖИДАР ЗДРАВКОВИЋ, рођен 1914. у Великом Јовановцу, општински јавни правобранилац у Нишу.

БУДИМИР СОКОЛОВИЋ, рођен 1932. године у Пољској Ржани, асистент на Стоматолошком факултету у Нишу.

ДУШАН НАЈДАНОВИЋ, рођен 1931. у Пироту, професор Учитељске школе у Пироту.

ПРАВДОЉУБ НИКОЛИЋ, рођен 1933. у Пироту, професор Учитељске школе у Пироту.

БОЖИДАР МАНИЋ, рођен 1928. у Пироту, завршио филозофски факултет. Директор Архива Србије.

ДУШАН ЂИРИЋ, учитељ у пензији, познати хроничар пиротског краја.

Др **САВА ПЕНЧИЋ**, рођен 1925. у Градишту код Пирота; професор Више педагошке школе у Нишу. Завршио је Филозофски факултет и остварио научни степен у Загребу. Књижевношћу се бави од 1950. До сада је објавио бројне радове и то: приповетке, критике, есеје, студије, радио-драме и преводе стране поезије.

ПЕТАР ЦВЕТКОВИЋ, рођен 1939. у Масуровцима код Бабушнице. Поезију, углавном, објављивао је у свим нашим познатим часописима и листовима. Досад му је штампана једна књига песама („ПОЗОРИШТЕ”, 1965.). Члан је Савеза књижевника Србије од 1966. Живи и ради у Београду као професионални књижевник.

БОГОЉУБ ПЕЈЧИЋ, рођен 1941. у Горњем Стрижевцу, општина Бабушница. Завршио је Учитељску школу и дипломирао на групи за социологију на Универзитету у Београду.

*) Ово су подаци о ауторима који први пут објављују у Зборнику.

АНЂЕЛКО ПЕТРОВИЋ, рођен 1930. у Височкој Ржани код Пирота. Професор историје у Гимназији „Стеван Сремац“ у Нишу.

Арх. МИОДРАГ ЖИВКОВИЋ, рођен 1923. у Тамничу код Неготина, самостални планер у Урбанистичком заводу у Нишу. Објавио низ есеистичких приказа, урбанистичко-архитектонских критика и стручних теоретских написа.

ДРАГОСЛАВ ВОЈЧИЋ, рођен 1931. у Паклештици код Пирота. Завршио Филозофски факултет. Сада ради у Републичком секретаријату за народну одбрану у Београду.

САДРЖАЈ

Др Јован В. Бирић Урбанизација Пирота	Страна 3
Др Тодор Васић Професионална покретљивост сеоског становништва и раслојавање породичне задруге у горњем Понишављу и Лужници	Страна 31
Богољуб Пејчић Друштвено-професионална структура и друштвено порекло радне снаге фабрике „Тигар“	Страна 61
Анђелко Петровић Понишавље у првом српском устанку	Страна 85
Др Јован Петровић Велика пећина у Доњој Држини код Пирота	Страна 109
Мр Стеван М. Станковић Завојско језеро	Страна 127
Драгослав Војчић Процењивање резултата рада школа пиротске општине	Страна 141
Божидар Манић Прилог за историју библиотекарства у Пироту	Страна 155
Будимир Соколовић Распрострањеност каријеса зуба код ученика Пирота и околине	Страна 163
Слободан Цунић Истине	Страна 169
Сава Пенчић Грозница	Страна 177
Петар Цветковић Лазарице	Страна 189

Миодраг Живковић Синтеза произвођачког духа и ми- ковне климе	Страна 197
Душан Бирић Старе махале и сокаци	Страна 203
Божидар Здравковић Из прошлости Великог Јовановца	Страна 213
Правдољуб Николић Душан Најдановић Перспектива школа Педагошка академија у Пироту?	Страна 219
Прикази књига	Страна 223
Др Илија Николић Прилог библиографији књига, лис- това и часописа штампаних у Пи- роту (1895—1969)	Страна 231
Белешке о ауторима	Страна 253

Штампање **Пиротског зборника (2)** завршено 15. 12. 1969. године. Тираж 700 примерака. Издавач: **Новинско издавачка установа „Слобода“** Пирот. Штампа **„Графика“**, Пирот. Нацрт за корице **Арх. Звонко Милићевић**.